

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

Українське географічне товариство
Сумський відділ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ СУМСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ імені А.С. МАКАРЕНКА

ГЕОГРАФІЧНІ НАУКИ

Випуск 6

Науковий журнал
Виходить щорічно
Заснований у 2010 році

Випуск присвячується 150-річчю з дня народження видатного
географа і лісознавця, уродженця Сумщини, Г.М. Висоцького (1865-1940)

Суми
СумДПУ імені А. С. Макаренка
2015

УДК 91(075)+930.1 :[37.026:91]+502.72 (477.52)

ББК 26.89+20.1(4Укр–4Сум)

Н 45

Засновник, редакція, видавець і виготовлювач
Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка.
Друкується згідно з рішенням вченої ради природничо-географічного
факультету Сумського державного педагогічного університету
імені А.С.Макаренка (протокол № 9 від 30 квітня 2015 р.)

Редакційна колегія:

Б.М. Нешатаєв, доктор географічних наук, проф. (гол. редактор); **С.І. Сюткін**, кандидат географічних наук, доц. (відп. редактор); **М.О. Барановський**, доктор географічних наук, проф.; **В.К. Хільчевський**, доктор географічних наук, проф.; **А.О. Корнус**, кандидат географічних наук, доц.; **О.Г. Корнус**, кандидат географічних наук, доц.; **Л.М. Немець**, доктор географічних наук, проф.; **Л.І. Попкова**, доктор географічних наук, проф.; **П.Г. Шищенко**, доктор географічних наук, проф.

У збірнику опубліковані статті, що містять результати наукових досліджень з фізичної, економічної, соціальної, політичної, рекреаційної географії, геоінформатики тощо. До нього увійшли матеріали, підготовлені вченими провідних наукових центрів України.

Для фахівців у галузі географії та геоєкології, рекреації й туризму, працівників державних і громадських природоохоронних закладів, учителів та студентів, а також широкого кола читачів, які цікавляться проблемами регіональної географії та взаємодії природи і суспільства.

© СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2015

ВИДАТНИЙ ГЕОГРАФ І ЛІСОЗНАВЕЦЬ
(ДО 150-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Г.М. ВИСОЦЬКОГО)

«Найбільш вигідним може бути тільки раціональне господарство, побудоване на основі найновіших знань»
(Г.М. Висоцький, 1865-1940)

Георгій Миколайович Висоцький – видатний український вчений у галузі лісівництва, ґрунтознавства, геоботаніки, фізичної географії і гідрології, академік, основоположник науки про ліс і лісову дослідницьку справу. Вивчав вплив лісу на водний режим місцевості, заклав основи ґрунтової гідрології посушливих районів, розробив теорію трансгресивної ролі лісів, класифікацію дібров і заслужено визнаний корифеєм степового лісорозведення. Велике значення мають розроблені вченим для степових умов деревно-чагарниковий і деревно-тіньовий типи лісових насаджень.

Г.М. Висоцький народився 7(19) лютого 1865 р. в с. Микитівка Глухівського повіту Чернігівської губернії (тепер Ямпільський район Сумської області) у родині збіднілих дворян. Середню освіту отримав у Глухівській прогімназії, яку закінчив у 1883 р. Річка Свіса і її луки, зелень пишних лісів і вся багата й яскрава природа північної України вплинули на формування рис характеру й зародили цікавість до природничих наук у майбутнього академіка лісознавства.

«Меня всегда влекло в лес, – писал він, на поля, луга. Я рано познал растения, не умея ещё их назвать, знал их биологию, различал различные местопроизрастания и понимал некоторые взаимоотношения между ними».

Закінчивши у Москві реальне училище уже в 21-річному віці, майбутній учений вступає у Петровсько-Розумовську (нині Тимирязівську) сільськогосподарську і лісову академію (1886 р.), де цілком віддається природничим наукам, але особливо любив лекції з лісівництва професора Т.К. Турського.

Г.М. Висоцький не тільки народився і виріс в Україні, але й після закінчення академії на багато років пов'язав свою долю з нею. Ще будучи студентом, Георгій Миколайович взяв участь у знаменитій Полтавській експедиції з господарської оцінки земель, що її очолював видатний географ – професор В.В. Докучаєв. Працюючи в басейні р. Сули (Роменський повіт), він досліджував вплив лісу на увесь природний комплекс і на врожайність зернових культур.

У 1889 р. Г.М. Висоцький закінчив теоретичне навчання за порадою Т.К. Турського відбув до Бердянського степового лісництва, де у той час велися дослідні лісові посадки в посушливому степу, проходити практику під керівництвом відомого лісничого П.М. Сивицького. Тут він і захопився степовим лісорозведенням, а спостереженням під час практики була присвячена його перша невелика публікація «Із Бердянського лісництва» (1893).

По закінченні практики, з дипломом агронома Г.М. Висоцький їде в Петербург, і подає в Лісовий департамент прохання про зарахування на лісівницьку службу. Департамент тоді саме готував відому степову «Особую експедицію по испытанию и учету различных способов и приемов лесного и водного хозяйства в степях России» під керівництвом В.В. Докучаєва. Ця експедиція, викликана найжорстокішою посухою 1891 р., зіграла видатну роль у справі вивчення і перетворення природи степів.

В.В. Докучаєв бере Г.М. Висоцького у свій штат для роботи на найскладнішій ділянці – у Велико-Анадолі, поблизу Азовського моря, згодом пропонуючи йому місце завідувача Великоанадольською дослідною дільницею лісорозведення (з 1899 р. – Маріупольське дослідне лісництво). Тож з 1892 року Г.М. Висоцький веде наукові дослідження у степовій експедиції В.В. Докучаєва на цьому лісовому стаціонарі (розташованому на вододілі басейнів Дніпра і річок, що течуть в Азовське море, в 50 км на південний-захід від Донецька й в 3 км від станції Великоанадоль).

У перший же рік роботи в експедиції Г.М. Висоцький заклад лісові культури і створив 6 метеорологічних станцій. На прикладі штучних насаджень він з цікавістю вивчав взаємодію лісу зі степовою цілиною та польовими ділянками, рівень ґрунтових вод, лісовий мікроклімат, і головне – «боротьбу» лісу і степу, аналізував вплив лісу на степ, вплив лісових полезахисних смуг на снігонакопичення і на врожай сільськогосподарських рослин. Наполеглива робота і загальна мета тісно зблизили Г.М. Висоцького з іншими членами експедиції – географом і геоботаніком Г.І. Танфільєвим, геологом і ґрунтознавцем П.В. Отоцьким і лісівником Г.Ф. Морозовим, який навчив його дивитися на ліс очима географа. Став він другом і своєму вчителю – В.В. Докучаєву. Друзі іноді збиралися разом. Георгій Миколайович у листі до ґрунтознавця А.А. Ярилова згадував: *«У Вас дома мы тоже выпивали, пиано, пиано, а не как с Докучаевым – крещендо, крещендо»*. У Докучаєва Висоцький перейняв ідею єдності «живої» та «мертвої» природи і слідував цьому принципу завжди.

У Великоанадолі Г.М. Висоцький жив і працював 12 років. Протягом цього часу він проводив географічні спостереження за масивом штучно розведеного лісу площею 1600 га (сучасна площа 2200 га). Перед ним стояли надскладні задачі вироблення раціонального, стійкого типу лісових посадок, створення полезахисних, прибалкових та інших насаджень. Під керівництвом Висоцького було створено 538 га полезахисних смуг. Ці лісосмуги й досі прикрашають степ, являючи собою своєрідний пам'ятник ученому. Ним був запропонований і апробований деревно-кущовий тип лісових культур, що добре себе зарекомендував у степових умовах.

Це був найбільш плідний період його діяльності, період стаціонарних досліджень, коли він написав близько 40 наукових праць, опублікованих зокрема, в «Трудах экспедиции, снаряжённой лесным департаментом под руководством проф. В.В. Докучаева», в журналах «Почвоведение», «Лесной журнал» та ін., які зробили його яскравим представником лісівництва, ґрунтознавства, геоботаніки, кліматології, метеорології, гідрології і низки інших природничих наук. В центрі його досліджень – ґрунт, улюблений об'єкт – ліс у степу, зв'язуюча ланка – волога. Формула Висоцького: *«вода в ґрунті – все одно, що кров в організмі»* [4].

Вивчаючи ґрунтову вологу до значної глибини, вчений добився великої точності у з'ясуванні водного балансу ґрунту, дійшов висновку про існування «мертвого горизонту» в степових ґрунтах. І перший, але дуже повний опис водного режиму звичайного чорнозему степу, ми знаходимо в класичних працях Г.М. Висоцького про чорнозем Великоанадоля. Досвід роботи цього періоду узагальнений в статтях «Гидрологические и геоботанические наблюдения в Велико-Анадоле» (1899), «Биологические, почвенные и фенологические наблюдения в Велико-Анадоле» (1901).

Головна особливість діяльності вченого виявилася у комплексності досліджень. *«Изучать лес, – писал він, – его строение, его жизнь оторванно от одновременного изучения среды бесцельно. Это будет изучение чего-то нереального или уже неживого»* [2]. Основним методом роботи Висоцького було всебічне і копітке стаціонарне вивчення ландшафту. Великоанадольські дослідження Г.М. Висоцького можуть вважатися класичним і досі неперевершеним зразком справді географічного аналізу і синтезу. Вони здійснювалися згідно широкої програми й охоплювали кліматичні та мікрокліматичні особливості території, процеси вологообігу і руху солей у ґрунті й підґрунті, склад і динаміку рослинного покриву, а також вплив рослинності і фауни на «життя» ґрунту, на клімат та водний режим, роль рельєфу і ґрунту в ґрунтоутворенні і т.д., – інакше кажучи, увесь складний комплекс процесів, що характеризують географічний ландшафт. Робота «О карте типов местопроизрастания» (1904) стала точкою відліку вітчизняного ландшафтознавства. У ній вперше дано визначення ландшафту, як поєднання типів місцезростань, хоча сам Г.М. Висоцький користувався для позначення цього поняття власним терміном – природна округа.

Ще працюючи в експедиції на Великоанадольській ділянці Г.М. Висоцький висловлює думку про те, що успішне лісорозведення у степах не може ґрунтуватися на вивченні тільки місцевих умов, що для цього необхідно виходити з наукового поділу країни на зони, округи і райони; і той, хто цікавиться лісокультурними заходами в якому-небудь районі, що розміщений всередині степової зони, повинен вивчати *«зони степів помірного поясу обох півкуль разом з*

дотичними до них краями сусідніх лісостепових, пустельних і передгірних поясів».

У 1904 рр. з посади лісничого Маріупольського лісництва Г.М. Висоцький був переведений у Петербург на посаду ревізора лісовпорядження при Лісовому департаменті. Одночасно він працював професором у Лісовому інституті. Вчений активно брав участь у реорганізації лісової дослідницької справи і був зарахований у постійну Комісію з лісових проблем. У цей час він інтенсивно публікує статті про степові ліси та їх екологію, окремі лісові породи, торкається інших питань лісознавства і лісівництва. З цього часу роботи Висоцького набули, за його висловом, «географічних масштабів» – вони охопили всю степову зону, а також прилеглі райони сусідніх зон.

Відомий його виступ у Петербурзькому лісовому товаристві (1905) з приводу доповіді проф. М.М. Орлова «Вимоги життя від сучасного лісового господарства в Росії». Критика Г.М. Висоцьким цієї доповіді привернула увагу всієї громадськості як «вільнодумна і бунтарська». У цей період Георгій Миколайович виступає з вимогою передати казенні, удільні та кабінетні землі в руки земств, щоб забезпечити землею безземельних і малоземельних селян та заборонити продаж землі в приватні руки. Він наполягає на оподаткуванні приватного землеробства прогресивним податком, розглядаючи це як спосіб, що стимулюватиме перехід від приватного землекористування до суспільного і до ліквідації великого приватного землеволодіння [5]. Розмірковуючи про лісове господарство, Г.М. Висоцький виступав за його муніципалізацію – передачу лісів у відання земського самоврядування.

У цей час в своїй праці «Степи європейської Росії» (1905) Г.М. Висоцький дає кількісні співвідношення між річними сумами опадів і випаровуваності для чотирьох основних зон, які він називає областями «волога лісова область», «перехідна лісостепова область», «степ помірно сухий», «південний сухий степ». Тобто вже на початку ХХ століття Г.М. Висоцький одночасно з В.В. Докучаєвим, чи, можливо, навіть дещо раніше сформулював ідею географічної (ландшафтної) зональності.

Слід зауважити, що трактування зональності у Г.М. Висоцького відрізняється від такого у В.В. Докучаєва. На відміну від останнього воно не набуває у нього характеру всезагального закону. З іншого боку, Г.М. Висоцький повністю відкидав змішування природних і соціально-

економічних закономірностей, тоді як В.В. Докучаєв поширював дію закону зональності й на людину з її господарськими, побутовими і культурними особливостями.

У 1908-1909 роках виходять перші великі фізико-географічні роботи Г.М. Висоцького про Самарський повіт і «Бузулукский бор и его окрестности». В останній він уперше дав узагальнюючу фізико-географічну характеристику цього унікального лісового масиву. Крім Бузулуцького бору вчений вивчав лісорослинні умови Тульських засік, Єргенів, Олешківських і Наринських пісків.

У 1913 р. лісовий департамент доручив Г.М. Висоцькому очолити роботи з лісовпорядження степових штучних лісництв, тому він переїхав у Київ, «ближче до степів». Тут він працює приват-доцентом Київського університету, викладаючи курс ґрунтової гідрології на кафедрі ґрунтознавства. Працюючи в Києві, Висоцький захоплено вивчає піщані (борові) тераси річок України з метою закріплення їхніх пісків за допомогою рослинності і господарського освоєння. В цей час виходить його фізико-географічна монографія про Єргені (1915). У 1915 р. за заслуги перед географічною наукою Г.М. Висоцький удостоюється вищої нагороди Географічного товариства – золотої медалі ім. П.П. Семенова-Тянь-Шанського.

У 1917 р. Новоросійський (Одеський) університет присудив йому ступінь доктора агрономії без захисту дисертації. Академік В.І. Вернадський, відзначаючи справедливість присвоєння Г.М. Висоцькому наукового ступеня доктора наук, говорив: *«Почти все его работы носят печать оригинальности и самостоятельности. Много тонкого наблюдения природы. Это любопытный пример учёного, пошедшего вне академической работы и к ней пришедшего лишь поздно в жизни»* [3].

Після встановлення в Україні радянської влади розвивається педагогічна діяльність Г.М. Висоцького. Спочатку він викладає на гідрологічних курсах у Києві, бере участь у створенні Української Академії наук, очолює кафедру ґрунтознавства Таврійського (Сімферопольського) університету. У 1922 і 1923 рр. він здійснив поїздки в Асканію-Нову, результатом яких стали дві наукові статті: перша – про перспективи південно-степового рільництва та тваринництва, і друга – про «глибокоґрунтові розкопки» на території Асканії-Нової. Варто зауважити, що обидві подорожі із Сімферополя до Асканії і назад, вчений здійснив дещо незвичним способом – на верблюдах [1]. У 1923 р., у зв'язку із закриттям агрономічного факультету в Таврійському університеті, Г.М. Висоцький виїхав до Мінська, де став завідувати кафедрою лісівництва Білоруського інституту сільського господарства (1923-1926).

Багато років у коло наукових інтересів Висоцького входили заповідні степи Херсонщини та Олешківські піски. У 1925 році він працював в Асканії-

Новий над вирішенням проблеми інтродукції та акліматизації деревних і кущових рослин, досліджував закономірності змін степових біогенезів і ґрунтоутворні процеси. З ім'ям Висоцького пов'язана ідея створення в Олешківських пісках дослідницької станції (нині степовий філіал Українського інституту лісового господарства). Шляхи вирішення проблеми «летючих пісків» вчений шукав на основі вивчення геологічного минулого піщаних просторів, їхніх ґрунтів, рельєфу, гідрологічного режиму. Він розробив власні оригінальні методики закріплення пісків і раціонального землекористування в цьому районі. Пропозиції Висоцького були підтримані: проведено комплексну експедицію із вивчення Олешківських пісків, рекомендації щодо їх господарського використання були представлені на Всесоюзній конференції з боротьби із засухами.

У 1926 р. розпочинається харківський період діяльності ученого, коли він прийняв запрошення очолити кафедру лісівництва і лісознавства Харківського (колишнього Ново-Олександрійського) інституту сільського і лісового господарства ім. Х.Г. Раковського, де працював до 1930 р. Під його керівництвом готувалися наукові кадри – вже у 1928 р. на кафедрі навчалися 16 аспірантів, серед яких були і майбутні академіки – А.Б. Жуков та П.С. Погребняк.

Паралельно з 1926 р. Г. М. Висоцький очолював Бюро з лісової дослідної справи при Всеукраїнському управлінні лісами (ВУПЛ) – центрі лісівництва в Україні. За 4 роки Бюро випустило 15 томів «Праць з лісової дослідної справи на Україні». Під його керівництвом лісова справа в Україні набула широких масштабів. Поновлювалися та розширювалися науково-дослідні роботи на найстаріших дослідних станціях – Маріупольській та Дарницькій, розгорталися дослідні роботи на Тростянецькій лісовій дослідній станції, де розпочали дослідження вологообігу у лісі. Прагнучи донести свої доробки до українського селянина, Г.М. Висоцьким опубліковано 35 праць українською мовою, що сприяло популяризації його ідей. Значна кількість статей присвячена степовому смуговому лісорозведенню і його захисній ролі.

Висоцький знаходився біля витоків української школи лісової типології. Наприкінці 20-х рр. XX ст. в Україні постала проблема типології лісів, яку тільки частково вирішувала типологічна класифікація Є.В. Алексєєва, оскільки розроблена вона була, головним чином, для Правобережжя України. Тому з ініціативи Г.М. Висоцького при ВУПЛ організовується експедиційно-дослідна партія з метою дослідження лісів Полісся і Лісостепу України щодо їх відповідності класифікації Є. В. Алексєєва. Результати експедиційних досліджень протягом 1927-1928 рр. дозволили П.С. Погребняку удосконалити типологічну класифікацію Є.В.Алексєєва, побудувавши едафічну сітку, яка нині широко відома як сітка Алексєєва-Погребняка і використовується для визначення типів лісорослинних умов (едатопів).

Саме за пропозицією Г.М. Висоцького постановою уряду УРСР від 13.08.1929 р. був створений Український науково-дослідний інститут лісового господарства (УкрНДІЛГ). У 1931 р. він був реорганізований в УкрНДІ лісового господарства та лісової промисловості, а декілька місяців потому – у Всесоюзний НДІ лісового господарства та агролісомеліорації зі сферою діяльності не тільки в Україні, а і в Центрально-чорноземній області, північному Кавказі, Дагестані.

У цей час вчений активно займається ґрунтово-геологічними дослідженнями, що були розпочаті у 1927 р. з «Тез про ґрунт і вологу» і завершені у 1937 р. статтею «Дедукція і колективний водопідйом». Г.М. Висоцький перший виділив типи водного режиму, дав характеристики ґрунтово-гідрологічних профілів, нерозривно зв'язаних з цими типами. За ці та інші праці у 1934 р. його було обрано академіком ВАСГНІЛ, а у 1939 р. – АН УРСР. Сам же Висоцький скромно називав себе «місцевим слідопитом».

Пізніші роботи Г.М. Висоцького присвячені впливові середовищеформуючих гідро-кліматичних і ґрунтових умов на лісову рослинність, а також зворотному впливу лісу на навколишнє природне середовище («Учение о лесной пертиненции», 1930; 2-е видання під назвою «Учение о влиянии леса на изменение среды его произрастания и на окружающее пространство», 1950; «О гидрологическом и метеорологическом влиянии лесов», 1938 та ін.). Він вивчав проблеми водного балансу ґрунту в залежності від умов рельєфу і рослинного покриву, уперше розрахував формулу балансу вологи під лісом і полем, встановив критерії індексу сухості й вологості клімату, розкрив комплексні причини безлісся степів.

Г.М. Висоцький ввів у науковий лексикон поняття про «місцевість», яке цілком відповідає сучасному розумінню географічного ландшафту як природного комплексу, введеному у науку дещо пізніше (у 1913 р.) Л.С. Бергом. Г.М. Висоцький розглядає «місцевість» як більш-менш значну територію з «однохарактерним» поєднанням простіших, однорідніших комплексів – місцезростань. Це повною мірою відповідає сучасним уявленням про морфологічну будову ландшафту. Кожен тип цих місцезростань потребує відповідних господарських, меліоративних і природоохоронних заходів. Місцевість чи округ, на думку Г.М. Висоцького, є вихідною таксономічною одиницею фізико-географічного районування, що теж відповідає сучасному розумінню ландшафту як основної категорії такого районування.

Висоцьким сформульована теорія походження солонцюватості степових ґрунтів. Уперше він описав процес оглеєння і показав його біологічний характер. Г.М. Висоцький першим установив закономірності приземних повітряних течій, що викликають пилові бурі. Він розробив основи орокліматичної класифікації ґрунтів, увів поняття про «мікрорельєф», «мікроклімат», «плакор», «ілювій» та ін. Вітчизняна географія зобов'язана Г.М. Висоцькому розвитком найважливіших принципів докучаєвської школи і появою нових, оригінальних ідей, що збагатили географічну теорію.

Останні роки діяльності вченого пов'язані з названим вище харківським інститутом, де він обіймав посаду заступника директора з науки, а пізніше – наукового консультанта. Науковий доробок цього часу можна назвати ґрунтово-лісогідролого-екологічним, а в прикладному плані – лісомеліоративним, природоперетворюючим. Учений переходить до більш загальних, географічно ширших, грандіозних ідей перетворення середовища за допомогою лісу. Всі роботи з лісівництва, ботаніки, гідрології, метеорології, педозоології набувають чіткої геоекологічної спрямованості. У своїх останніх працях Г.М. Висоцький виступає не тільки як гідролог, лісівник, ґрунтознавець, але як мислитель-географ, який захищає державні інтереси. Він пише про всі ліси країни, які разом справляють гігантський вплив на режим і водність річок, суворість клімату, сталість землеробства, життя біосфери і суспільства.

Творча спадщина Г.М. Висоцького налічує понад 200 публікацій з проблем різноманітних галузей лісознавства та ландшафтознавства, а також велику кількість неопублікованих матеріалів. Його друковані праці лише з ґрунтознавства займають понад тисячу сторінок. Всього ж Георгій Миколайович залишив після себе понад 6 тис. друкованих сторінок наукового доробку [5]. Справді творча особистість, Г.М. Висоцький усе життя писав вірші [6]. Ще на початку наукової кар'єри він склав жартівливу «професійну пісеньку», що закінчувалася словами:

*«Наш Морозов был учитель,
он учение создал
и, основоположитель,
типологией назвал».*

Сам Висоцький говорив, що основним стимулом і основною метою його наукової діяльності було *«изучение природы степной местности и её пересоздание путем лесоразведения»*. До цієї мети він йшов як географ і тому Г.М. Висоцького не випадково називають «найбільшим представником експериментальної географії». Помер вчений у Харкові 6 квітня 1940 р. Вже будучи прикутим важкою хворобою до ліжка, Г.М. Висоцький зберігав повну ясність думки і продовжував працювати. Він пише останню свою роботу «Лісові покриви і сіт-

ки СРСР», в якій розкриває свої погляди на проблему боротьби з посухою і ерозією ґрунтів. Ця робота, що вийшла з друку посмертно, є ніби його науковим заповітом, зверненням до учнів і послідовників.

Ім'ям Г.М. Висоцького названо заснований ним науково-дослідний інститут, карстову порожнину у Кримських горах, на території Боярської лісової дослідної станції (Київська область) встановлене погруддя Г.М. Висоцького.

Влітку 2005 р. група колег-географів, авторів цієї статті, відвідали с. Микитівку, щоб вклонитися пам'яті нашого видатного земляка на його батьківщині. Будинок, у якому народився і жив Г.М. Висоцький, стояв на вул. Шкільній, №4, він був дерев'яним, на два входи, зібраним на цегляному фундаменті. Після війни він служив школою та бібліотекою, а потім тривалий час стояв порожнім, хоча й добре зберігся. За словами місцевих жителів, у 2000 році будинок купив житель смт. Ямполь, розібрав його на колоди, перевіз до себе в Ямпіль, де склав на новому місці. Схоже, що на малій Батьківщині про свого славетного земляка, на жаль, майже ніхто не пам'ятає.

Література

1. Висоцький Г.Н. Георгий Николаевич Висоцкий и его труды (автобиография) // Почвоведение. – 1941. – № 3. – С. 7-32.
2. Георгий Николаевич Висоцкий (1865-1940) / Большой информационный архив. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://big-archive.ru/geography/domestic_physical_geographers/78.php
3. Ена В.Г. Открыватели земли Крымской / В.Г. Ена, Ал.В. Ена, Ан.В. Ена. – Симферополь: Бизнес-Информ, 2007. – С. 252-257.
4. Примак І.Д. Введення до спеціальності: Навчальний посібник / І.Д. Примак, Л.А. Козак, О.І. Примак, Б.Л. Голуб, Г.І. Демидась. – К. : “Центр учбової літератури”, 2009. – С. 49-93.
5. Пятницкий С.С. Г.Н. Висоцкий как образец ученого / С.С. Пятницкий // Лесное хозяйство. – 1998. – № 4. – С. 10-11.
6. Черномаз П. Харківська географічна школа: особистості, ідеї, відкриття / П. Черномаз // Історія української географії. – 2002. – Вип. 5 (1). – С. 17-25.

Summary

B.M.Nesharaev, A.O. Kornusov. Famous Geographer and Forester (on the 150th Anniversary of the Birth of Academician G.M. Vysotsky).

George N. Vysotsky - the outstanding Ukrainian scientist in the field of forestry, soil science, geobotany, physical geography and hydrology, academician, the founder of the science of forest and forestry research. Author of over 200 scientific papers. He studied the effects of forests on the water regime of the area, laid the foundation soil hydrology in arid areas, developed the theory of transgressive role of forests, oak forests classification and deservedly recognized luminary steppe afforestation. Of great importance are developed by scientists to steppe conditions of trees and shrubs, trees and shady types of forest plantations.

8 грудня 1918 р., [Київ]*

Многоуважаемый Владимир Иванович!

Поздравляю Вас с честью назначения Президентом Украинской Академии Наук. Посылаю Вам книжки, которые для Вас получил от председателя лесного отдела, директора департамента державного майна Всеволода Константиновича Шульги.

Преданный Вам Г. Висоцкий

8.XII.1918 г.

АРАН, ф. 518, оп. 3, спр. 378, арк. 1.

1 квітня 1919 р., [Київ]**

1.IV.1919

Многоуважаемый Владимир Иванович

Сегодня в заседании Ученого комитета² Вы и А.В. Фомин³ избраны в члены Уч[еного] ком[итета] единогласно. Очень рад этому, как и тому, что распространившийся вчера слух об аресте Вас в заложники оказался неверным⁴.

Преданный Г. Висоцкий

АРАН, ф. 518, оп. 3, спр. 378, арк. 2.

[1934 р.]¹², Харків

Георг[ий] Ник[олаевич] Висоцкий
Харьков, 2-я Радиальная
д[ом] Специалистов, кв. 30

Глубокоуважаемый Владимир Иванович!

В прошлом году Вы были в Чехословакии. Не встретились ли Вы там с моим утерянным другом П.В. Отоцким?¹³ Если можете, сообщите мне что-нибудь об нем. Он увертывается от переписки со мною. Писал раньше жене покойного Г.И. Танфильева¹⁴. Через нее кое-что узнавал. В 1932 г. он принимал живое участие в VI комиссии интерн[ационального] почв[оведческого] общества. И далее ничего не знаю. Я его очень люблю, но не знаю, насколько теперешние наши положения и полит[ические] симпатии расходятся. По-видимому из-за них он воздерживается от связи со мною.

Как Ваши живут в Праге?¹⁵

Я чувствую себя плохо: большой упадок сил. Собираюсь в отставку.

Привет Вам сердечный.

Преданный В[ам] Г. Висоцкий

АРАН, ф. 518, оп. 3, спр. 378, арк. 6.

* Місце написання листа встановлено за змістом.

** Місце написання листа встановлено за змістом.

20 сентября 1935 г., Узкое

20.VIII.1935 г.

Узкое

Спасибо, спасибо, глубокоуважаемый и дорогой Владимир Иванович! Дайте сосредоточиться: напишу Вам побольше. Очень слаб стал: не всем дано долго сохранять полноценность до высокого возраста. Хорошо тут, в «Узком»¹⁶, но как-то тоскливо: малоллюдно, старики, все такое старинное, пережитое. Не то на кавказских курортах и в Карлсбаде (знаете открытку *Wo bin ich?*^{*}). Там все кругом кипит и прыгает как Sprudel^{**}.

Сердечный привет всем вашим Г. Высоцкий

АРАН, ф. 518, оп. 3, спр. 378, арк. 4.

10 лютого 1939 г., [Харків]^{***}

10 февр[аля] 1939 г. ^{****}

Большому академику от маленького (маргаринового)

Глубокоуважаемый Владимир Иванович!

Приношу Вам большую благодарность за Вашу память обо мне, выраженную в присылке мне Ваших двух оттисков, касающихся животрепещущих вопросов коллоидального почвоведения¹⁷. Я не писал Вам тотчас по получении первого (русского) оттиска, потому что сам находился в состоянии нарощения своего нового произведения «О гидробиолог[ическом] и климат[ическом] влиянии лесов», уже напечатанного Гослестехиздатом, но из-за переплета, мне до сих пор не высланного^{*****}. Ужасно досадно, жду с нетерпением. Постарался, оригинально. Как видите, пока еще плоху, хотя здоровьем очень плох — гипертрофия простаты! Если бы это была простата! Сделали в декабре 1937 г. операцию — свищ, катетеры, скандалы, неудобства! А делать вторую операцию врачи воздерживаются: низок удельн[ый] в[ес] мочи! Большею частью лежу. Сидеть или ходить долго не могу!

Еще написал я статью под заглавием «Гидра» и послал ее в «Почвоведение», посвятив ее памяти В.В. Докучаева. Сейчас веду корректуру. Заглавие редакция переделала в «Гидромелиорация нашей равнины главным образом с помощью леса» и строки посвящения почему-то сняла! О, эти редакции! Хуже допотопных зоилов! Написал возражение против статьи Саваофа-Вильямса¹⁸ — не печатают нигде!! А вопрос важный: он советует полезащитные полосы рубить и возобновлять путем выборочных рубок, а я знаю, что так насаждения будут загублены: надо рубить лесосечно. Как же быть? Писал абсолютно корректно!

Живу в семье дочери. Ее муж доцент-почвовед Солонечник¹⁹. Есть внук, в которого я влюблен по уши! Сам часто страдаю от болезней. Пора — *ad infra*^{20!}^{*****}

Сердечный привет Вам и Вашей старушке.

Преданный Вам Г. Высоцкий

АРАН, ф. 518, оп. 3, спр. 378, арк. 5–5зв.

* Де я? (нім.).

** Газована вода, мінеральне джерело (нім.).

*** Місце написання листа встановлено за змістом.

**** Перед текстом примітка Г.М. Висоцького: Улица не 2-я Радиальная, а ул. Ромена Роллана. Прочее — как было.

***** Получу — вышлю (виноска рукою Г.М. Висоцького).

***** Тут: у підземне царство (лат.).

Примітки:

² Мається на увазі Вчений комітет земельних справ, заснований 1 листопада 1918 р. Міністерством земельних справ УНР у Києві. Першим головою комітету було призначено академіка В.І. Вернадського.

³ Фомін Олександр Васильович (1867-1935), український ботанік, академік ВУАН.

⁴ Йдеться про арешти, пов'язані з «червоним терором», розв'язаним Київською ЧК.

¹² Дату встановлено за фразами: «В прошлом году Вы были в Чехословакии» и «В 1932 г. он принимал ...». У 1933 р. В.І. Вернадський був у закордонному відрядженні (серпень – листопад).

¹³ Отоцький Павло Володимирович (1866-1933), геолог, ґрунтознавець, учень та соратник В.В. Докучаєва, видавець та перший редактор (1899–1916) журналу «Почвоведение».

¹⁴ Танфільєв Гаврило Іванович (1857-1928), географ, ботанік, ґрунтознавець, учень В.В. Докучаєва.

¹⁵ Дочка В.І. Вернадського Ніна Вернадська-Толль в цей час мешкала з сім'єю в Празі.

¹⁶ Курорт у Підмосков'ї.

¹⁷ Відбитки з книги: В.И. Вернадский. Проблемы биогеохимии: «О коренном материально-энергетическом отличии живых и косных тел биосферы» — Л., 1939.

¹⁸ Порівняння із Саваофом можна вважати критичною спробою обожнити працьовитість В.Р. Вільямса (1863-1939), визначного ґрунтознавця, академіка ряду академій, лауреата знаних премій і високих нагород радянської доби.

¹⁹ Ймовірно, Г.М. Висоцький, згадуючи «доцента-почвоведа Солонечника», пише про Володимира Мусійовича Соловейчика (1890 року народження), співробітника кафедри економіки та організації господарства Геодезичного інституту в Харкові, який у 1915 р. закінчив Ново-Олександрійський інститут сільського господарства, колишнього заступника голови Земплану Наркомзему УСРР.

²⁰ В.І. Вернадський у щоденнику під 6 квітня 1940 р. пише: «Умер в Харькове Георгий Николаевич Высоцкий, с которым я встретился в Киеве, где завязалась наша научная дружба в 1917 г. (1918?). Но еще раньше я встретился с ним в Петербурге, мне кажется, при жизни Докучаева – но сблизился в Крыму, в 1918 г. (1920?). Это был настоящий натуралист, по природе – глуховатый, и те же черты организации перешли и к его взрослой дочери, с которой его связывала глубокая любовь и дружба. Благородная его мягкость и деликатность в отношении к людям соединялись с твердостью характера и стойкостью. Он был в своем писании любителем новых понятий и новых слов, поэтому его работы очень трудны для чтения. У него не было таланта в этом творчестве. Когда вдумываешься в научный язык, то на каждом шагу чувствуешь – даже в богатом русском – его недостаточность для выражения оттенков понимания (Боровое. 19-20.XI.1941) (АРАН, ф. 518, оп. 2, спр. 49, арк. 14).

ОСОБЕННОСТИ ПРИРОДОПОЛЬЗОВАНИЯ В СУМСКОМ ПРИДНЕПРОВЬЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА И ПОСТАНТРОПОГЕННЫЕ СОСТОЯНИЯ ЕГО ЛАНДШАФТОВ

В статье рассматриваются антропогенные природопользовательские процессы и их влияние на структуру и геоэкологические функции местных ландшафтов.

Постановка проблемы. В статье [11] о ходе и итогах колонизационных и природопользовательских процессов в регионе охватывается исторический временной отрезок около 100 лет (середина 17 века и 60-70-ые годы 18 века) в освоении местных природных ресурсов, приведшего к значительной антропогенной трансформации ландшафтов. С середины 18 века и до середины 19 века прошло ещё 100 лет активного исторического природопользования в крае. Стало значительно меньше лесов, луговых степей, резко сократилась водоносность рек, а пашенных и пастбищных угодий стало все больше. Антропогенная природопользовательская трансформация местных зональных ландшафтов достигает своего пика именно к середине 19 века, когда осуществилась земельная реформа и было ликвидировано крепостное право. Поэтому у автора статьи возникает идея о продолжении диахронического геоисторического анализа особенностей природопользования в регионе и постантропогенных изменений его ландшафтов с середины 19 века до революционных событий 1917 года. За этот временной исторический отрезок произойдет резкая капитализация в природопользовании, пройдет административно-территориальная реформа (губернии – уезды – волости) и укрепятся в обществе товарно-денежные отношения. Данный геоисторический период в природопользовании региона можно назвать периодом тотального аграрно-промышленного воздействия на ландшафты в условиях интенсификации общинно-помещичьего и капиталистического землепользования, лесопользования и водопользования [10].

Цель исследования – изучить постантропогенные последствия данного геоисторического периода в сукцессионных трансформационных процессах местных ландшафтов с середины 19 века и до 1917 года.

Изложение основного материала. В Подесенье после отмены крепостного права происходит активизация демографических процессов, связанная с прибытием сюда крестьян из других губерний. Они активно включаются в местное земледелие и скотоводство, последнее имеет более значительные темпы роста, т.к. без унавоживания опесчаненных подзолистых почв пашенное земледелие здесь практически невозможно. Сенокосные угодья в поймах малых

рек давали еще сносные урожаи (20-30 ц/га) при наличии спокойных, высоких и продолжительных половодьях, несмотря на значительную их залесённость и заболоченность, исключая давно освоенную пойму Десны [3]. Главной причиной слабого пастбищно-сенокосного освоения пойм левых притоков Десны сельской общиной была их заболоченность и высокая залесённость (до 50-60% от площади).

Русло Десны в середине 60-ых годов имело среднюю глубину 3-4 метра, оно изобиловало песчаными мелями, которые сменялись глубокими плёсами с глубинами 6-7 метров и шириной 40-100 метров. Берега реки (по правобережью) были окантованы густой зеленью ивнякового кустарника или сосново-дубовых рощиц. При интенсивном меандрировании русла они сдерживали натиск водного потока и не позволяли разрушаться речным берегам. Во время весенних половодий пойма Десны ежегодно покрывалась водой на 25-30 дней. Ширина разливов простиралась на 4-6 км и более. В пойме Десны на высоких и широких гривах ещё сохранились дубовые рощи (центральная пойма), которые по высокому коренному склону правобережья переходили в густые нагорные дубравы. По надпойменным опесчаненным террасам и низким равнинно-зандровым междуречным плато левых притоков Десны (рр. Свига, Ивотка, Шостка) доминировали островные сосновые леса с примесью дубов 60-70-летнего возраста. В 70-ые годы 19 века этих вторичных лесов в Кролевецком и Новгород-Северском уездах было только 157 тыс. десятин.

В 80-90-ые годы в регионе наблюдалась вторая волна миграционного потока населения из Белоруссии и центральных губерний России. Сюда в Полесье ехали даже немцы-колонисты и крестьяне-раскольники (первая волна этих мигрантов была ещё в 17 веке). На 1896 год в Новгород-Северском уезде проживало 148 тыс., в Кролевецком уезде - 132 тыс. населения. В сословном отношении господствовали крестьяне (более 80%), затем казаки (16-20%) и дворяне-помещики (5-10%). Крестьяне занимались малопродуктивным рыболовством и лесными промыслами. Большая часть местных помещиков, которым принадлежали основные массивы оставшихся лесов и пахотные земли, создавали в своих имениях заводы-монофакуры: рудни, стекольные гуты и фарфоровые заводы, паперни, буды и винокурни.

Подобная «индустриализация» природопользования в регионе сказалась на усилении общей антропогенизации полесских ландшафтов и увеличении их демографической ёмкости. В Новгород-Северском уезде плотность населения составила 44 человека на 1 кв. версту, в Кролевецком уезде – 59 человек на 1 кв. версту. Причём наблюдалась тенденция увеличения плотности населения от поймы р. Десны на восток, т.е. к её древним надпойменным террасам (миоцен-плиоценовым) с лёссовыми островами и к Глуховскому плато с его чернозём-

ными почвами. К примеру, Очкинская волость (низкий пойменно-террасовый высотный уровень Деснинской долинно-речной системы) имела плотность населения 22 человека на 1 кв. версту, а уже Жиховская и Чернацкая волости (плакорно-междуречный высотный уровень) имели 40-44 человека на 1 кв. версту [15].

Активизация природопользования (прежде всего дальнейшая распашка опесчаненных земель и хищническое лесоистребление) стимулировали развитие твёрдого стока в русле Десны и в нижних участках её левых притоков, что привело к накоплению в руслах рек и их поймах песчаного и супесчаного аллювия, резко усилилось меандрирование. Пойма Десны (особенно низкая) и других рек-притоков стали изобиловать молодыми старицами, извилистыми протоками, имеющими гидрофункциональную связь с основным речным руслом, где появляются многочисленные песчаные мели – осередки, поймы стали быстро заноситься песком. Половодья становятся менее спокойными и растянутыми, а более короткими и бурными. В 1895 году уровень воды в Десне в половодье поднялся на 5-6 сажень (10-12 м) от меженного многолетнего горизонта, что вызвало крупное наводнение, разрушение прирусловых пойменных массивов и занос поймы крупным кварцевым песком (левобережный сектор) и меловым гравием (на правобережье) [15].

Песчанистые почвы, занимающие огромные площади в Подесенье (валдайская надпойменная терраса р. Десны, зандровые низменные равнины к востоку от р. Десна), в результате массовой вырубki сосновых лесов стали перевеваться. Много песка из первой надпойменной террасы р. Десны попадает в левобережную низкую пойму, ухудшая качество её сенокосно-пастбищных угодий и формирует крупные делювиальные шлейфы, которые перекрывают слоем в 1,5 метра древние пойменные торфяники. Левые притоки р. Десны текут в низких песчаных берегах с явными признаками их интенсивной эоловой переработки. Причиной этого процесса стало не только тотальное бассейновое лесоистребление, но и нерегулируемый выпас домашнего скота на покотинах и выгонах, возникших на месте бывших лесов. Сенокосы в пойме Десны к началу XX века давали малопродуктивные урожаи до 50-80 пудов сухого сена с десятины, а на участках улучшенных лугов (отдельные зажиточные сельские общины, угодья помещиков) урожаи сена достигали 150-200 пудов с десятины. Площади пойменных «мокрых сенокосов» продолжали увеличиваться и некоторые стали переходить в категорию низинных травяных болот. На сносные, удовлетворительного качества пойменные сенокосы приходилось только 20,3% от всей их площади в двух уездах (Новгород-Северском и Кролевецком). Поэтому многие крестьянские хозяйства вынужденно стали «мелиорировать» самостоятельно свои сенокосно-пастбищные наделы, чем нанесли огромный вред своим

и соседским угодым. Без знания элементарных вопросов агрономии и гидротехники от этих работ пострадали многие пойменные геосистемы, они быстро деградировали и просто выпали из природопользования [13].

Итак, в послереформенный геоисторический период в Подесенье местное природопользование перешло на капиталистическо-производственный тип хозяйствования. Появляются многочисленные артели, перерабатывающие местное минеральное сырьё: производство мела, фарфора, кирпича, хрусталя. Земледелие и скотоводство позволили и далее развивать обрабатывающие отрасли: винокурение, кожевенные и пеньковые изделия. Однако, больше всего использовались местные лесные ресурсы (древесный уголь, дрова на топливо, шпаловочник для железных дорог, крепёжный лес для угольных шахт). К началу 20 века пострадали от массовых вырубок жалкие остатки помещичьих лесов по речным долинам Знобовки, Свиги, Эсмани и Шостки (обедневшее дворянство в спешке продавало леса богатым крестьянам, лесопромышленникам, биржевым спекулянтам). К концу геоисторического периода (1917 год) на месте бывших корабельных сосновых лесов и бонитетных суборей господствовали опесчаненные выгоны, заросли лесных кустарников и фаутные приспевающие тонкомеры сосны, берёзы и осины. Лесистость Подесенья в эти годы составляла: в Новгород-Северском уезде – 19%, в Кролевецком уезде – 14% [19]. Леса сохранились в виде отдельных изолированных массивов или небольших рощ по низким опесчаненным междуречным плато, надпойменным террасам и поймам рек, окружённые многочисленными малопродуктивными пашнями, выгонами, покотинами и населёнными пунктами. Исключение составлял северный регион Новгород-Северского уезда, где на большой площади сохранились массивы казённых и монастырских лесов под названием «Старо-Гутская дача». О прогрессирующим обезлесении Подесенья к концу 19 века свидетельствуют материалы лесной таксации, проведённой в начале 80-ых годов Черниговским губернским земством: в Новгород-Северском уезде (площадь уезда 3,4 тыс. км²) леса занимали всего 79, 2 тыс. десятин, в Кролевецком уезде (общая площадь уезда 2,4 тыс. км²) – 46 тыс. десятин. Одним словом, лесопокрытая площадь сократилась с конца 17 века в 2-3 раза и более [1,19]. К началу 20 века широколиственных пород в лесах региона почти не осталось (исключение составляли отдельные разрозненные массивы синантропных судубрав и суборей у богатых помещиков и монастырей). Огромный вред лесам приносило массовое сдирание лыка (лубна) с деревьев и прирусловых ивовых кустарников, в котором принимали участие не только семейные бригады, но и сёла, хутора.

В зоне лесостепи в 19 – начале 20-го вв. находились Конотопский, Роменский, Лебединский, Путивльский, частично Глуховский, Сумский и Ахтырский уезды Черниговской, Полтавской, Курской и Харьковской губерний. Эта боль-

шая часть Сумского Приднепровья ранее входила в Гетманщину и Слободскую Украину (Слобожанщина). Во второй половине 18 века сотенно-полковые военно-административное деление территории было упразднено и появились гражданские волости и уезды соответствующих губерний.

После отмены крепостного права 1861 года в регионе резко активизируется землепользование, которое увеличивало свою экспансию за счет распашки остатков луговой степи, широколиственных лесов и даже ксероморфных сенокосно-пастбищных общинных угодий склоновых суходолов и отдельных участков высоких дренированных речных пойм [9,10]. Трансформация в пашенные угодья общинных сенокосов и пастбищ косвенно подорвала урожайность зерновых культур, так как домашний скот недоедал, часто болел от бескормицы, а на крестьянских полях при паровой системе земледелия с доминированием трёхпольного севооборота хронически не хватало навоза и тяглового рабочего скота (волов, лошадей). Земледельцы забыли, что луг – отец поля. На своих наделных и чересполосных полях в 3-4 десятины крестьяне выращивали яровую пшеницу, рожь, ячмень, гречиху, а на удобренных навозом и даже импортными минеральными удобрениями помещичьих землях и у нуворишей-сахарозаводчиков появляются, наряду с традиционными зерновыми культурами, сахарная свекла, конопля, табак.

Наблюдалась очень ярко тесная связь между плотностью населения и степенью распаханности территории. Чем была выше демографическая ёмкость местных ландшафтов, тем выше показатель их распаханности. В зоне лесостепи в отдельных волостях сформировалась локально-долинная подвижность населения, его расселение по качеству агроэкологической потенции земель и образуются демографические узлы, т.е. микрорайоны концентрации товарно-торгового тотального землепользования. Это вызывает сопряжённую интенсификацию распаханности и целенаправленную специализацию отраслей товарного агропроизводства [8]. К примеру, в конце 19 века плотность населения в Глуховском уезде составляла 51 человек на 1 кв. версту, в Конотопском уезде – 71 человек на кв. версту и соответственно распаханность территории составляла: в Глуховском уезде – 70% и в Конотопском уезде 84% [15, 19]. Концентрация пашни наблюдалась на террасовых, плакорных и междуречных местоположениях, которые были абсолютно обезлесены (в советское время здесь будут созданы лесные полевые защитные полосы, в какой-то мере заменившие коренные зональные дубравы). Земли на первых надпойменных террасах почти всех лесостепных речных долин в силу их облесённости (изреженные остепнённые боры и суборы) и опесчаненности использовались в качестве общинных малопродуктивных выгонов, под посевы картофеля или не вовлекались вообще в активное природопользование (бросовые неудобные земли).

Рассмотрим особенности природопользования и трансформацию ландшафтов по отдельным уездам. Во второй половине 19 века в Глуховском уезде Черниговской губернии фиксируется обилие склоновых растущих оврагов, вскрывающих не только довольно мощные слои верхнеплейстоценовых лёссов, но и меловые толщи мезозоя; отмечается также развитие глубоких и широких древних балок-суходолов с донными современными и активными оврагами. Светлохвойные (сосновые) леса занимали только первую надпойменную террасу почти всех речных долин края, а суборы, судубравы и липняковые дубравы располагались небольшими островными массивами на долинных плакорных и расчленённых возвышенных междуречных плато. Луговые степи и остепненные луга с их плодородными почвами были давно распаханы [3,15]. Всего в уезде (в 60-х годах 19 в.) леса занимали около 50 тыс. десятин, а лесистость была около 18% от площади уезда. Уже в 80-ые-90-ые годы площадь лесов резко сокращается до 25-27 тыс. десятин (в некоторых юго-западных волостях она занимает только 10-15 тыс. десятин). Широколиственные деградированные леса сохраняются в виде локально-спорадических островов по извилистым балкам (байрачные дубравы) и крутым коренным склонам в речных долинах (нагорные дубравы), а также в поймах рек в виде деградированных урём [15].

Еще в 70-ые годы 19 века происходит резкое падение продуктивности старопахотных угодий (пашня в уезде была развита с 11-12 вв.) из-за потери гумуса. Для его восполнения необходим был навоз или минеральные удобрения, которые уже применялись в хозяйствах богатых помещиков (Маркович, Миклашевские, Скоропадские). Хроническая нехватка кормов для скота в результате распашки выгонов, покотин, пойменных лугов и степей тормозила развитие скотоводства. Главным поставщиком кормов для скота была пойма р. Клевень, где на 1 голову крупного рогатого скота и лошадей приходилось только 0,5 десятины общинных сенокосов. В образцовых же поместьях а пойме р. Клевень с площади в 2 тыс. десятин улучшенного пойменного луга, принадлежавшему князю Барятинскому, собирали по 40-50 ц/десятины [13].

В Конотопском и Путивльском уездах главным занятием населения было зерновое земледелие и пойменное скотоводство (главным образом благодаря огромной пойме р. Сейм). Весной в пойме Сейма полая вода стоит в среднем 20-25 дня, питая её благодатной влагой и супесчано-суглинистым наилком. После спада воды начинают быстро расти травы и к концу июня надо их косить. В 60-ые годы 19 века река Сейм имела ширину в летнюю межень у села Мельня 25-35 сажень, а максимальная – 45 сажень (около 90 метров). Глубина русел реки на отмелях от 1 до 2 метров. Разливается Сейм весной по широкой пойме на 2-5 вёрст. Русло реки сильно меандрирует, речные берега преимущественно низменные, сильно опесчанены, покрыты густым мелким ивняком [3].

В конце 19-начале 20 вв. площадь пашенных угодий в двух уездах достигает своего максимума. К примеру, в Конотопском уезде лесов осталось только 8% от его площади, все они сосредоточены в речных долинах (покрывают коренные склоны, притеррасные поймы, приречные балки) и отнесены к хозяйственному разряду «неудобиц». Пойменные луга по р. Сейм, ещё 30-40 лет назад бывшие весьма продуктивными, сильно деградировали и стали даже распахиваться (крупные участки на высокой зрелой пойме). Средняя урожайность пойменных сенокосов достигает всего 9-10 ц/десятины [15]. Нехватка кормов для домашнего скота (значит дефицит навоза для поля), связанная с прогрессирующей деградацией пойменных лугов, приселитебных выгонов и поскотин, вынуждала крестьян самостоятельно заниматься стихийной мелиорацией лугов. Итоги были плачевны: резко повысилась на отдельных пойменных массивах их гидроморфность, активизировались заносы песком, изменились в худшую сторону гидролитоморфологические пойменно-русловые процессы. В итоге, на 1 голову крупного рогатого скота приходилось всего 0,50-0,55 га сенокосов среднего и плохого качества [13].

В начале 20 века в Путивльском уезде лучшие пашенные угодья с чернозёмными почвами принадлежали помещикам (101 тыс. десятин), а крестьяне имели худшие земли (141 тыс. десятин) с оврагами, приречными оползнями, оплывинами и эродированными склонами. Всего в уезде проживало 170 тыс. человек, средняя плотность населения составляла 60 человек на 1 кв. версту. Средняя площадь дворянских земельных владений была около 200 десятин, а крестьянские наделы составляли 8-10 десятин на хозяйский двор. В природопользование было вовлечено – 243 тыс. десятин: 163 тыс. десятин приходилось на пашню, на вторичные леса приходилось 21 тыс. десятин (менее 10%), на сенокосы, пастбища – 30 тыс. десятин. Все эти природно-хозяйственные угодья уезда кормили 170 тыс. человек и позволяли содержать домашний скот: лошадей – 41 тыс., коров – 33 тыс., овец – 48 тыс., свиней – 24 тыс. [16]. В эти же годы начала 20 века резко увеличиваются посевы сахарной свёклы на помещичьих пашенных угодьях. Сахарная свёкла является трудоёмкой культурой, требовательной к плодородной почве, она с урожаем (с корнеплодами) выносит много гумуса и органо-минерального вещества. Стремясь к большим барышам при выращивании и продаже сахарной свёклы на переработку, помещики и богатые крестьяне-арендаторы активно выкупали пашенные земли у малоимущих землевладельцев. Цена 1 десятины чернозёмной пашни составляла 235 рублей серебром, а на худших почвах (серые лесные) – 180 рублей.

В 20 веке в Путивльском уезде выращивали традиционные зерновые культуры – пшеницу, рожь, гречиху. Из технических культур – сахарную свёклу, коноплю, лён, подсолнечник. Широкое развитие получило огородничество, ко-

гда сельские жители выращивали огурцы, лук, помидоры на продажу. Много было яблоневых и грушевых садов; в урожайные годы фрукты увозили за бесценок целыми возами в города перекупщики. В богатых крестьянских хозяйствах, где выращивали много гречки, занимались пчеловодством. Мёд стоил 4-7 рублей за 1 пуд [16]. Развивалась в уезде перерабатывающая промышленность: работало 244 ветряных мельницы, 9 водяных мельниц в русле Сейма, имелись маслобойные заводы, где производилось подсолнечное и льняное масло (32 завода), местные глина и пески использовались в производстве кирпича (17 заводов) и бытовых гончарных изделий (15 фабрик), было много (около 500) сельских кустарных промыслов. В уезде работало 7 крупных сахарных заводов, развивалось винокурение на переработке картофеля и пшеницы. Были построены пивоваренные заводы, а мукомольные предприятия работали в каждом волостном населенном пункте.

Центрально-лесостепные уезды (Роменский, Лебединский, Сумский) к середине 19 века уже не имели свободных земель под новое освоение. Река Сула была маловодна, русло заилено и сильно меандрировало. В пойме было мало пригодных участков для выпаса скота и сенокосения, а больше тростниковых болот, извилистых стариц и ольховых топей. Леса представлены деградированными остепнёнными сосняками на валдайской надпойменной террасе, изреженными нагорными и байрачными дубравами по правобережью [2, 12]. Из исторических документов эпохи Киевской Руси известно, что в те времена р. Сула весною была судоходна, а за 700-800 лет спустя превратилась в зарастающий водоём (активная эвтрофикация и заиление русла). Главными факторами развития этих процессов является обезлесение и тотальная распашка земель её бассейна. Огромное количество делювиального вещества выносится в пойму и русло реки из многочисленных оврагов и крутых оголённых склонов речной долины. Большой вред пойме и руслу наносят примитивные русловые плотины для ловли рыбы, мельничные гати-гребли, сооруженные из хвороста, песка и глины.

Ещё в конце 19-начале 20 вв. была отмечена активная и прогрессирующая галоморфность поймы р. Сулы [12]. Это было связано с её подтоплением и поднятием уровня грунтовых вод, насыщенных солями. Далее происходило засоление пойменных гидроморфных почв и затем травянистой растительности. Некоторые тростниковые торфяные болота трансформировались в солончаковые болота, а на более сухих участках поймы – в солонцы. В притеррасной пойме появляются осолоделые торфяники. Галоморфность поймы Сулы была также связана в значительной мере с обезлесением и распашкой её бассейна, активным колебанием глубинной эрозии (растущие овраги на правобережье), что повлияло на уровни базиса эрозии и выклинивании (разгрузке) в пойме не-

когда глубоких склоново-грунтовых вод, содержащих много растворённых солей. Процесс антропогенной галоморфизации поймы Сулы продолжается и в наше время, когда вместе с указанным причинами присоединилась площадная (бассейновая) эрозия, транзитирующая в пойму большие объёмы склоновых литодинамических нисходящих потоков с химическим веществом (минеральные удобрения, нефтепродукты, средства защиты и стимуляторы роста растений).

В Лебединском и Сумском уездах к второй половине 19 века агроосвоенность их территории достигает своего апогея: распаханность от всей площади этих уездов составляла на западе 90-93%, а на востоке 70-80% (отроги Среднерусской возвышенности имели несколько большую лесистость), островные леса были все синантропного генезиса (в виде нагорных и байрачных дубрав), луговых степей не было (исключение составляли небольшие степные участки у помещиков, занимавшихся коневодством и селекцией крупного рогатого скота). Одним словом, вся площадь этих уездов находилась в природопользовательском обороте (землепользование, малопродуктивное скотоводство, сельское кустарное производство и мануфактуры, использующие местное природное сырьё).

Своеобразным оазисом среди огромных массивов полей выделялась речная долина р. Псла, особенно валдайская надпойменная терраса с её остепнёнными ленточными борами и, конечно, пойма [4,5,7]. В пойме Псла можно ещё было найти живописные старицы-саги, окаймлённые зелёным бордюром из дуба, вяза, осокоря – это реликты бывших левад давно уничтоженных человеком. В старицах было много водяной чумы – элодеи канадской. В притеррасной пойме господствовали мрачные сырые чёрноольшанники с высокими кочками и гидроморфным высокотравьем. У села Великая Чернетчина (Сумской уезд) в начале 20 века ещё было можно встретить в левобережной нагорной дубраве под тёмно-серыми оподзоленными почвами отдельные дубы возрастом 150-250 лет, клёны 100-150 лет и огромные массивы подлеска из орешника-лещины, бересклета, клёна татарского и полевого. В наше время подобных псевдокоренных среднерусских лесных фитоценозов почти нет.

К началу 20 века вся площадь этих уездов была полностью освоена в природопользовательском отношении и испытывала на себе мощный антропогенный пресс: тотальная распаханность, массовое лесоистребление, активный рост склоновых и донных оврагов, дефляционный процесс. Острый дефицит в пахотных угодьях и значительная плотность населения (85-87 человек на 1 кв. версту) подняли цену 1 десятины пахотной чернозёмной земли до 1-1,3 тыс. рублей серебром. Главным поставщиком кормов для домашнего скота выступала пойма Псла. К 1912 году пойменных лугов в Лебединском уезде было 7,7

тыс. десятин, при среднем урожае в 183 пуда; в Сумском уезде было пойменных лугов 3,7 тыс. десятин и урожайность составляла около 210 пудов с десятины [17, 18]. Как видно, агроэкологическое состояние пойменных лугов (на то время почти единственный естественный кормовой базе) было весьма посредственное. В пойме Псла развивались негативные природно-антропогенные процессы: заболачивание, занос песком и глинисто-меловым делювием из приречных оврагов, заиление и эвтрофикация. Богатые крестьянские хозяйства и помещики инициировали проведение выборочных мелиоративных работ в пойме Псла. Основным направлением в улучшении качества общинных и частных пойменных сенокосов и пастбищ было регулирование уровня режима паводков и грунтовых вод с помощью дренажных каналов, фитомелиорации и обвалования. Результаты работ были весьма хорошими, урожайность и качество лугов возросли. Жаль, что мелиоративные мероприятия производились на ограниченной площади и были очень дорогие [14].

Южная часть Сумского Приднепровья (юг Сумского уезда и Ахтырский уезд) уже со второй половины 19 века представляла сильно антропогенизованную территорию. Главным фактором, нарушившим природный баланс, были тотальная распашка земель и лесоистребление. В недавнем прошлом междуречье рр. Псел и Ворсклы отличалось хорошей залесённостью (старовозрастные плакорные, нагорные, байрачные дубравы и остепнённые ленточные боры), то в конце 19 века эти леса подвергались интенсивной вырубке. В условиях возвышенной пересечённой местности это вызвало сильный эрозионный процесс, поверхностный водный сток и дефляцию (на опесчаненных валдайских террасах).

Если в 1860 г. в Ахтырском уезде площадь занятая лесами составляла 22%, то уже в 1898 г. только 11% [17,18]. Пострадали в основном плакорные дубравы и террасовые боры. Пойменных левад почти не осталось совсем. В предреволюционное время (1915-1917 гг.) были частично вырублены замечательные помещичьи парки, где ещё росли уникальные дубы возрастом 500-700 лет (3 аршина в диаметре).

Итак, к концу 19 – началу 20 вв. лесостепные уезды региона постепенно превратились в лесо-полевые, где господствовали огромные площади пашни с пятнами деградированных синантропных перелесков. Были волости абсолютно лишённые естественной растительности, где лес вырубали на расширение площади пашни, на древесный уголь, на шпалы для железных дорог и дрова. Обезлесение значительно снизило меженный летний сток рек, не изменяя общей зональной величины речного годового стока, поскольку одновременно увеличился поверхностный водный сток, т.е. в результате лесоистребления увеличивается пространственно-временная (сезонная) неравномерность, гетерохронность годового речного стока. Обезлесенные территории с трансформиро-

ванным во времени внутригодовыми колебаниями водного стока, при явном господстве поверхностного склонового стока, вызвали сопряжённую активизацию механической и химической денудации вещества в пределах речных бассейнов. В полностью распаханых низменных лесостепных водосборах (Приднепровская низменность), по мнению известного агроэколога 19 века А.А. Измайльского [6], тотальное обезлесение привело к нарушению водного бассейнового баланса и к повторяющимся частым засухам и недородам. Он сделал правильный вывод, что не только повинны в этих негативных природно-антропогенных процессах ритмико-циклические колебания климатических элементов, а прежде всего постантропогенные трансформации в местном водном стоке, а затем в структуре и физико-механических свойствах почв.

Антропогенный фактор в ландшафтогенезе региона усилился и стал доминировать именно с середины 19 века. Не последнюю роль в этом процессе отводится монокультурному земледелию, особенно культивированию сахарной свёклы, что привело к прогрессирующей дегумификации и общему истощению чернозёмных почв. Распашка «неудобных земель», ранее в 18 веке полностью выведенных из местного землепользования, привела к формированию активных склоновых и донных оврагов, к оползням и оплывинам, к формированию «шишаковых» морфокомплексов, к заилению пойм и русел рек. Эти же негативные постантропогенные процессы были простимулированы дикой по своей сути распашкой приусадебных садов у помещиков и крестьян, общинных приселитебных выгонов и покотин. Во многих лесостепных волостях местный ландшафт принял внешний облик «рукотворной агростепи», т.е. распаханной от горизонта до горизонта территории. В целом в регионе к 1917 году будут доминировать пространственно-мозаичные антропогенные модификации деградированных лесостепных ландшафтов, которые с большим трудом воспроизводили свои природно-ресурсные потенции и функции [9,10].

Выводы. Итак, для этого геоисторического периода была характерна общая интенсификация природопользования, связанная с тотальной аграрно-промышленной капитализацией в лесопользовании и землепользовании, т.е. природные ресурсы (земля, лес, воды) становятся активными элементами товарного производства и рынка. Появляются крупные латифундии нуворишей с земельными угодьями в десятки тысяч десятин пашни, где культивируется монокультурное товарное производство (пшеница и сахарная свёкла). Общий рост промышленного производства в регионе (сахар, мука, спирт), строительство магистральных и местных железных дорог (шпаловочник), рост людности поселений (строевой и дровяной лес) и особенно развитие экстенсивного монокультурного земледелия привели к массовому обезлесению. В конце 19 - начале 20 веков распаханность достигает в Подесенье – 75-80%, в лесостепных цен-

трально-южных уездах – 85-90%, а лесистость соответственно 19-18% и 10-13% [19]. Тотальное обезлесение и распашка земель (степных и лесных) способствовали появлению в регионе (включая и Подесенье) типично антропогенных по своему генезису лесо-полевых ландшафтов. Всё это привело и стимулировало дальнейшую активизацию негативных постантропогенных ландшафтоформирующих процессов: усилению ксероморфности пашенных угодий (особенно в лесостепных уездах) и дегумификацию почв, их минерализационную сработку; произошло изменение в худшую сторону теплофизических, биохимических и водных (испарение и инфильтрация почвенной влаги) процессов в зональном педогенезе, открыв путь к частым и продолжительным почвенно-атмосферным засухам. Массовая распашка земель вызвала усиление поверхностно-склонового водного стока, что, в свою очередь, активизировало сопряжённую механическую денудацию рыхлого вещества (нисходящие литодинамические потоки) и эрозионный процесс: овраги, промоины, лощины, склоновый мелко-ручейковый твёрдый сток).

Особенно негативно природопользование повлияло на долинно-речные лесостепные ландшафты, особенно на их заиление, продолжающиеся до наших дней. В весенне-летний сезоны тысячи тонн смытого вещества (делювий, пролювий) оказывается в поймах и руслах рек, много этого грунта аккумулируется по ходу своего транзита на склонах, террасах, балках. Особенно страдают от заиления малые реки. Именно в данный геоисторический период произошла окончательная гибель многих лесостепных водотоков 2-3 порядков (по Ржаницину и Хортону) и заиление верхних участков средних водотоков (3-4 порядков), к примеру, р. Сулы и на отдельных участках течения рр. Псёл, Ворскла. Заиление русел и пойм рек Сейм, Псла, Ворсклы и особенно Сулы привело на участках с малыми уклонами и слабым течением к накоплению и формированию органоминальных аллювиальных илов. Это повлекло к эвтрофикации их русел и многочисленных стариц-саг, а далее к образованию высокотравных плавневых болот.

С резкой активизацией твёрдого склонового стока (поверхностный водный сток и сопряжённые литодинамические потоки рыхлого вещества) в данный геоисторический период связано и формирование многочисленных конусов выноса (делювиальные шлейфы), которые сохранились до нашего времени и продолжают функционировать. Подобные делювиально-пролювиальные шлейфы (конуса выноса) могут служить хорошими реперно-стратиграфическими и литодинамическими индикаторами и иллюстраторами исторического природопользовательского освоения территории. Наиболее ярко эти литоморфологические образования (сопряжение рыхлых неонаносов и аккумулятивных морфоструктур) представлены в экотонных зонах притеррасных пойм и коренных

речных склонов по Десне, Сейму, Пслу, Суле и Ворскле. Изучение их литолого-стратиграфических слоёв, их мощности, наличия погребённых смытых почв и включений поможет объяснить ход исторического природопользования за последние 150-100 лет и выделить геоисторические фазы наибольшей активности лесоистребления и распашки земель в пределах речного бассейна или долинно-речной системы. Делювиально-пролювиальные конусы выноса внепойменного вещества, являясь индикаторами локальных и региональных пространственно-временных особенностей природопользовательской деятельности человека, помогут выявить ход и аспекты антропогенизации и трансформации местных ландшафтов.

Было бы несправедливо утверждать, что за данный геоисторический период тотального природопользования нет положительных примеров сбалансированных отношений между человеком и ландшафтной средой региона. Они, безусловно, были. В полесских уездах Подесенья хорошие результаты получены Огиевским В. Д. при проведении лесомелиорации на дефляционных задровых равнинах и валдайской надпойменной террасе в пределах речной долины Десны. Богатый землевладелец Неплюев Н.Н. посадил на опесчаненных землях старых вырубок (лесосеках) сосново-дубовые насаждения (отдельные разрозненные фрагменты этих лесов сохранились до наших дней). Этим же помещиком выполнены осушительные работы в торфяных болотах; были произведены лесопосадки на осушенном торфе и началась его добыча в качестве сырья. Использована при этих мелиоративных работах методика генерала Жилинского А.А. и академика Оппокова Е.В. В лесостепных уездах передовые помещики и сахарозаводчики (Терещенко, Харитоненко, Лещинский) применяли на практике новейшие научные данные в лесовосстановлении и борьбе с засухой и эрозией, взятые из научно-практических концепций и рекомендаций о природно-аграрной адаптивности в освоении лесостепных ландшафтов (Докучаев, Высоцкий, Козьменко).

Литература

1. Генко Н.К. К статистике лесов Европейской России. – СПб., 1888. – 97 с.
2. Глинка К.Д. Роменский уезд. Материалы к оценке земель Полтавской губернии. – СПб., 1891. – 75 с.
3. Домантович М.С. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – СПб., 1865. – 686 с.
4. Залесский К.М. Первые сведения о флоре Сумского уезда Харьковской губернии // Труды Общества испытателей природы Харьковского ун-та, 1914. – Вып. 1. – Т.47. – С. 1-47.
5. Залесский К.М. Очерк природы и населения Сумского уезда Харьковской губернии, 1915. – 190 с.
6. Измаильский А.А. Как высохла наша степь. – Москва, 1937. – 100 с.
7. Краснов А.Н. Рельеф, растительность и почвы Харьковской губернии. – Харьков, 1893. – 140 с.
8. Курицын И.И. Плотность населения как фактор и следствие размещения сельского хозяйства // Изв. ВГО. - №4. – 1984.- С. 304-311.
9. Нешатаев Б.Н. Этапы в историческом природопользовании Сумского Приднепровья и трансформация его ландшафтов // Екологія і раціональне природокористування. – Суми: СумДПУ, 2006. – С. 48-58.
10. Нешатаев Б.Н. Геоисторическая периодизация в региональном природопользовании и трансформации ло-

кальной геосреды // Экология и рациональное природокористування. – Суми: СумДПУ, 2009. – С.4-22. **11.** Нешатаев Б.Н. Колонизация Сумского Приднепровья в XVII-XVIII вв. и трансформация его ландшафтов // Наукові записки СумДПУ. – Географічні науки. – Вип. 5. – 2014. – С.24-40. **12.** Оппоков Е.В. Речные долины Полтавской губернии.- Спб., 1901. – 399 с. **13.** Оппоков Е.В. Материалы по исследованию болот Черниговской губернии. – Чернигов, 1905. – 259 с. **14.** Оппоков Е.В. Реки и болота Суджанского и Сумского уездов. – Спб., 1910. – 170 с. **15.** Русов А.А. Описание Черниговской губернии. – Чернигов, 1899. – 864 с. **16.** Статистический сборник губернского земства за 1909 и 1910 годы. – Курск, 1911. – 330 с. **17.** Талиев В.И. Введение в ботаническое исследование Харьковской губернии. – Харьков, 1913. – 134 с. **18.** Талиев В.И. Природа и население Слободской Украины. - Харьков, 1918. – 335 с. **19.** Цветков М.А. Изменение лесистости Европейской России с конца XVII столетия по 1914 год. – М.: Изд.-во АН СССР, 1957. – 213 с.

Summary

B. N. Neshatayev. **Features of environmental management in the Sumy Pridneprovye in the second half of XIX century and post-anthropogenous conditions of its landscapes.**

The article examines anthropogenous nature using processes and their influence on structure and geoecological functions of local landscapes.

УДК 91:504(075.8)

О.П. Гавриленко

ЕКОГЕОГРАФІЯ ЧИ ГЕОЕКОЛОГІЯ – ЕКОЛОГІЗАЦІЯ ГЕОГРАФІЇ ЧИ ГЕОГРАФІЗАЦІЯ ЕКОЛОГІЇ

Проаналізовано процес зближення географії та екології, розпочатий ще за часів О. Гумбольдта, результатом якого стала загальна тенденція екологізації розвитку науки. Обґрунтовано першорядне значення зв'язків екології у її міждисциплінарних контактах з географічною наукою. Наведені аргументи різних сторін дискусії про співвідношення екології та географії і відповідно – коректності застосування термінів «геоекологія» і «екогеографія». Розглянуті різні підходи до визначення змістовної сутності геоекології та екогеографії, а також сучасне сприйняття ідеї «об'єднаної» географії різними дослідниками. Проаналізовано об'єктно-предметну сутність, а також теоретичні і методологічні основи геоекології та екогеографії. Розкрито головну мету і базові блоки еколого-географічних досліджень.

Постановка проблеми. Формування нових наукових дисциплін на стику географії та екології супроводжується гострими дискусіями щодо їхніх цілей, завдань і змісту. Зважаючи на сучасну тенденцію екологізації розвитку науки, спостерігається свого роду конкуренція між різними науковими дисциплінами за лідерство у створенні фундаменту для розв'язання екологічних проблем. У різних працях можна зустріти прямо протилежні погляди на змістовну сутність і сприйняття цих дисциплін.

Проблема полягає у визначенні реального місця географічної науки у міждисциплінарних контактах екології, націленої на розроблення екологічного підходу до вивчення природного середовища та вимог до його використання. У дискусії про співвідношення екології та географії слід передусім виходити з того, що географічний погляд на природу як на середовище мешкання живих ор-

ганізмів ширший, ніж екологічний. І це надає географії суттєвих переваг щодо розв'язання екологічних проблем людства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання співвідношення екології та географії піднімалися у науковій літературі принаймні від часів О. Гумбольдта. Упровадженню екологічного підходу в географічні дослідження і формуванню таких наукових дисциплін, як геоекологія і екогеографія, присвячено багато праць різних авторів. Деякі з них трактують геоекологію як міждисциплінарну науку, що вивчає незворотні процеси і явища у природному середовищі, зумовлені інтенсивним антропогенним впливом [13]. Інші розуміють геоекологію як область географії, що стосується будь-яких аспектів оптимізації взаємодії суспільства з природою [2]. Також її трактують як науковий напрям, що вивчає екосферу у процесі її інтеграції із суспільством [4]. Аналогічна ситуація і у публікаціях щодо визначення об'єкта і змістовної сутності екогеографії [9, 12]. Єдиної думки або певного компромісу поки що не досягнуто.

Невирішені частини проблеми. Проблемою є «змішування» екології як суспільного руху з екологією як сферою наукових досліджень, яка стає усе більш розпливчастою. Нині в екології відбувається «розповзання», подібне тому, яке В.В. Докучаєв спостерігав більше століття тому в географії. По суті, замість єдиної екології виникли численні різні науки – геоекологія, соціальна екологія, урбоекологія, агроєкологія, екологія людини і навіть екологія культури. І це є закономірним результатом екологізації науки, техніки і виробництва. Екологія при цьому служить цільовою настановою чи підходом, сутність якого полягає у виключенні негативного впливу на природне середовище будь-якої антропогенної діяльності.

Безсумнівно, екологічний підхід може і повинен бути надбанням різних наук. Однією з невирішених частин проблеми залишається визначення науки, яка вивчає екологічний стан території з метою оптимізації природного середовища. Ця єдина наука, у яку, за висловом К. Тролля, «зіллються, в решті-решт, географія та екологія» – геоекологія чи екогеографія? Слід чітко визначитися з питаннями, що є її головною метою, теоретичною і методологічною базою.

Формулювання завдань. Передусім слід всебічно проаналізувати аргументи різних сторін існуючої дискусії. Нині ні в кого немає сумнівів у тому, що загальною тенденцією розвитку різних галузей науки стала їхня екологізація, а здорова конкуренція за лідерство у створенні фундаменту для розв'язання екологічних проблем тільки сприяє прогресивному розвитку науки. Одним із завдань має бути дослідження міждисциплінарних контактів екології та її зв'язків з географічною наукою. Якщо ці зв'язки націлені на географізацію екології, ре-

зультатом стає наука про комфортність географічного середовища і оптимізацію ландшафту – геоекологія. Але якщо все ж таки йдеться про екологізацію географії у контексті загальної сучасної тенденції всіх наук, то очевидно, результатом є розділ географічної науки, який вивчає географічне середовище з метою розв’язання екологічних проблем – екогеографія. Тобто будь-яка екологічна проблема неминуче прив’язується до ландшафтної структури території, а об’єктами оптимізації стають екогеосистеми.

Основний матеріал дослідження. Першим термін «*геоекологія*» запропонував Карл Тролль і ужив його як синонім ландшафтознавства на стику географії та екології. За К. Троллем, геоекологія синтезує «горизонтальний» і «вертикальний» підходи [16]. Під «горизонтальним» підходом він розумів ландшафтну географію, а під «вертикальним» – системну екологію. Отже, геоекологія у розумінні К. Тролля є частиною географічної науки, а саме – *екологічним ландшафтознавством*. Його погляди унаслідували ідеї еколога-ландшафтного підходу до природокористування, викладені у працях В.В. Докучаєва ще наприкінці XIX ст. А ідея географічної науки, яка вивчає ландшафт як з природничих, так і з гуманітарних позицій, існує принаймні від часів О. Гумбольдта.

В.В. Докучаєв (1898) проаналізував стан природознавства і дійшов висновку щодо необхідності створення особливої науки про складні й різноманітні взаємодії живої і мертвої природи. Він підкреслював, що цю нову науку не слід змішувати ні з існуючими відділами природознавства, ні з географією, яка «розпливається в усі боки» [5, с. 416-417]. Початком цієї науки Докучаєв вважав своє учення про зони природи.

Отже, процесу зближення географії та екології сприяли ще наукові погляди В.В. Докучаєва, а потім – Л.С. Берга, який почав широко застосовувати докучаєвські принципи вивчення природи у ландшафтній географії, а Докучаєва називав «родоначальником учення про географічні ландшафтні зони і разом з тим основоположником сучасної географії» [3, с. 7]. Наприкінці 30-х рр. XX ст. на стику географії та екології визначився новий напрям, названий К. Троллем екологією ландшафту. У той самий час Л.Г. Раменський запровадив поняття «екологія земель» [14], маючи на увазі вивчення природних факторів, що визначають умови землекористування.

У другій половині XX ст. стало ясно, що ніякі суспільні, адміністративні чи політичні акції не в змозі запобігти екологічній кризі, якщо вони не спираються на обґрунтовану концепцію оптимізації взаємовідносин людини і середовища її мешкання. Тому загальною тенденцією розвитку науки стала екологіза-

ція, а між різними науковими галузями навіть виникла свого роду конкуренція за лідерство у створенні фундаменту для розв'язання екологічних проблем.

1970 р. на V з'їзді Географічного товариства СРСР академік В.Б. Сочава виступив з доповіддю «Географія і екологія», де звернув увагу на зв'язок географії з екологією людини, підкресливши роль учення про геосистеми у розробці наукових основ оптимізації природного середовища. Зближенню екологічного і географічного підходів багато у чому сприяло практичне розв'язання завдань природокористування. За висловом Д.Л. Арманда (1975), це змусило географію «її одним колесом – ландшафтознавством – наїхати на екологію» [1, с. 201]. Особливо відчутно екологічна спрямованість географічних досліджень проявилася у другій половині 1980-х рр., коли була визнана екологічна парадигма в географії [6, 10]. Подібне явище паралельно виникло і в американській географічній науці [19].

Географію та екологію зблизив системний підхід, що використовувався для трактування природного середовища як екологами, так і ландшафтознавцями. Вчення про екосистеми А. Тенслі [18] передбачало певний організаційний і функціональний зв'язок компонентів екосистем. Були встановлені тісні контакти між екологією рослинного світу і географією, зокрема, вченням про природні зони. Дослідження структури природного середовища потребувало охоплення не лише його біотичної частини, але й неживих компонентів, тобто виходу на позиції вчення про ландшафти.

Сучасна екологія перетворилася на широке поле міждисциплінарних наукових досліджень з вельми розмитими межами. Ядро цього поля (власне екологія) розробляє екологічний підхід до вивчення природного середовища та вимоги до його використання. У міждисциплінарних контактах екології першорядне значення мають її зв'язки з географічною наукою. Географічний погляд на природу як на середовище мешкання живих організмів ширший, ніж екологічний. Традиційна (класична) екологія біоцентрична: у системі «життя – середовище» екологів цікавлять передусім зв'язки, спрямовані до живого. Взаємозв'язки в абіотичній частині системи, по суті, залишаються поза увагою, як і зворотні зв'язки, спрямовані від живого до неживого.

На відміну від екології, географія завжди звертала увагу на взаємодію, і це надає їй суттєвих переваг при аналізі екологічних проблем людства. Ця принципова відмінність фіксується у двох фундаментальних поняттях екології і географії – екосистеми та геосистеми. Модель екосистеми має моноцентричний характер (у центрі – біота, на яку направлені зв'язки від решти компонентів, утворюючих середовище), тоді як модель геосистеми поліцентрична (усі ком-

поненти «рівноправні», і кожен з них поєднаний з іншими прямими й зворотними зв'язками). Отже, модель геосистеми охоплює більше зв'язків, ніж модель екосистеми, а для географа усі взаємозв'язки геосистеми важливі й необхідні [9]. Історично склалося так, що саме географія вивчала середовище мешкання людей, тобто географічне середовище.

У дискусії про співвідношення екології та географії постало питання щодо *географізації екології*, яка проявляється у розвитку міждисциплінарних географо-екологічних (геоекологічних) досліджень. Проте предмет і завдання геоекології визначаються по-різному. Ф.М. Мільков підкреслював, що «геоекологія – наука, яка рівною мірою пов'язує екологію і з географією, і з геологією, і з геохімією, і з геофізикою. Геоекологія – це наука про комфортність географічного середовища. Іншими словами, геоекологія відповідає на питання: наскільки сприятливі, комфортні умови мешкання і виробничої діяльності людини на даній території. А якщо ні, то чому?» [12, с. 55]. Ф.М. Мільков дійшов висновку про те, що геоекологія є міждисциплінарною наукою про комфортність географічного середовища і оптимізацію ландшафту. Тобто ця комфортність є предметом вивчення геоекології, а способом її досягнення виступає оптимізація ландшафту.

Існуючі нині різні трактування можна поєднати у декілька основних тлумачень геоекології (табл. 1). Найбільш прийнятним з них вбачається інтерпретація геоекології як *комплексної природничої дисципліни, яка використовує географічний та екологічний підходи і досліджує геоекосистеми з метою оптимізації довкілля людини*.

Об'єктами дослідження геоекології є *геоекосистеми* – комплексні матеріальні утворення, в основу виділення яких покладаються природні властивості ландшафтної сфери Землі, доповнені суспільними характеристиками. Геоекосистемна концепція природного середовища довела, що це середовище є не простим механічним набором різних умов і ресурсів, а організованою цілісністю, складеною з геоекосистем різних порядків. Тому саме геоекосистеми мають бути об'єктами науково обґрунтованої оптимізації. При дослідженні проектів оптимізації природного середовища необхідно брати до уваги різні рівні організації геоекосистем, їхню ієрархічність.

У найширшому формулюванні метою міждисциплінарної геоекології є дослідження взаємозв'язків у геоекосистемах та інтегрування здобутих знань у практику територіального планування і менеджменту. Окремі завдання геоекології охоплюють вузьку проблематику і можуть розглядатися як фахові спеціа-

лізації (геоекологія сільського господарства, геоекологія містобудування, геоекологія регіонального планування, геоекологія лісового менеджменту тощо).

Таблиця 1

Трактування геоекології різними авторами

Визначення геоекології	Прихильники
Наука про взаємодію біоценозу з абіотичним середовищем у межах гомогенного ландшафтного ареалу.	К. Тролля
Міждисциплінарна наука про комфортність географічного середовища і оптимізацію ландшафту.	Ф.М. Мільков
Наука, що вивчає незворотні процеси та явища у природному середовищі і біосфері, зумовлені інтенсивним антропогенним впливом, а також близькі та віддалені у часі наслідки цих впливів.	В.Г. Морачевський, К.М. Петров
Конструктивна природнича наука, покликана оптимізувати взаємодію суспільства з природним географічним середовищем.	В.Б. Сочава
Міждисциплінарна природничо-суспільна наука, орієнтована на оптимізацію взаємодії суспільства з його географічним середовищем, яка досліджує геоекосистеми.	Г.О. Бачинський
Область географії, що стосується будь-яких аспектів оптимізації взаємодії суспільства з природою і не має єдиного матеріального об'єкта дослідження.	О.Г. Топчієв
Міждисциплінарний науковий напрям, який вивчає екосферу як взаємопов'язану систему геосфер у процесі її інтеграції із суспільством.	Г.М. Голубєв
Комплекс наук, що вивчають стан географічної оболонки і певною мірою геологічного середовища.	М.О. Ясаманов

Отже, якщо географізація екології проявляється у розвитку міждисциплінарної науки геоекології, то що має бути результатом екологізації географії? У цій дискусії про співвідношення екології та географії й досі не поставлено крапку. А.Г. Ісаченко справедливо вважає термін «геоекологія» некоректним за змістом, оскільки змістовний акцент опиняється не на географії, а на екології. Здійснювані нині геоекологічні дослідження, у т. ч. антропогенних впливів на ландшафти, повністю належать до компетенції географа. Крім того, на термін «геоекологія» вправі претендувати усі науки про Землю – геологія, геофізика, геохімія. Аналіз розвитку і сучасного стану екологічного напрямку в географії доводить, що правильніше виражати його сутність словосполученням «еколого-географічний» [9].

Оперуючи поняттями «екологія» та «географія», не можна змішувати екологічний підхід і зміст науки екології. На думку А.Г. Ісаченка, «сутність екологічного підходу полягає у тому, що предмети і явища об'єктивної дійсності розглядаються як середовище того чи іншого суб'єкта, тобто сукупність умов, що впливають на саме існування чи розвиток цього суб'єкта» [7, с. 60]. Екологічний підхід може й повинен бути надбанням різних наук. Тому найбільші перспективи розробки принципів і конкретних заходів щодо оптимізації природного

середовища має ландшафтознавство, озброєне екологічним підходом. Як висловлювався К. Тролль, географія та екологія, в решті-решт, зіллються у єдину науку – «ecosciense» [16]. Це злиття відбувається у межах *екогеографії*, коли на теоретичній базі ландшафтознавства вирішуються завдання екологічної оптимізації природного середовища.

Отже, еколого-географічні дослідження залишаються за своєю сутністю і за предметом географічними, а за кінцевими цілями – екологічними. Ф.М. Мільков, використовуючи термін «екогеографія», вважав її розділом сучасної географії та ландшафтознавства. За Мільковим, екогеографія – це опис екологічного стану території будь-якої розмірності, що аналізується через призму ландшафтних комплексів [11]. Екогеографію можна визначити як розділ географічної науки, або особливий дослідницький напрям у ній, предметом якого є вивчення географічного середовища з метою розв’язання екологічних проблем людства. Хоча цей напрям і виник на стику географії і екології, все ж таки він сформувався у рамках географії. Еколого-географічні дослідження залишаються географічними за своїм змістом і за предметом, а за кінцевою метою – екологічними.

Головними теоретичними завданнями екогеографії є розробка географічних аспектів гуманітарної екології і створення її географічного базису, а прикладними – участь у розв’язанні екологічних проблем за допомогою географічних засобів, тобто на основі застосування теоретичних концепцій та дослідницьких методів географічної науки [9]. Концептуальну основу екогеографії становить сучасне ландшафтознавство, на теоретичних принципах якого базуються такі фундаментальні поняття, як середовище мешкання, екологічний потенціал ландшафту, еколого-географічне районування тощо. Предметом екогеографії є природне оточення – як натуральне, так і змінене людиною. Це оточення називають *географічним середовищем*, і воно є природним оточенням усього людства з усіма змінами, які внесла в нього людська діяльність.

Кожна природна геосистема володіє специфічним екологічним потенціалом, по-різному реагує на антропогенні впливи, відрізняється стійкістю до них, є носієм різноманітної екологічної інформації і територіальною операційною одиницею еколого-географічного аналізу та оцінки. Внаслідок антропогенних впливів утворюються «антропогенні екологічні аномалії», що погіршують якість навколишнього середовища. Тому найпершим завданням екогеографії має бути дослідження сучасного стану ландшафтів як результату антропогенних «нашарувань» на природний екологічний фон.

Екогеографія – наука про екогеосистеми (ЕГС), яка досліджує зв’язки між природними умовами і ресурсами, людськими спільнотами і господарською ді-

яльністю. ЕГС – це комбінації знарядь і засобів праці, пов’язані єдиним технологічним циклом, комплекс з технічних і природних підсистем, що об’єднані людиною в інтересах виконання тих чи інших соціально-економічних функцій. Обов’язковою складовою ЕГС є блок управління, що відповідає за ефективну взаємодію технічних пристроїв і природних елементів. Технічна складова ЕГС, з одного боку, дозволяє суспільству пристосуватися до природного середовища, а з іншого – пристосовувати природу до задоволення потреб суспільства.

Еколого-географічні дослідження мають складатися з трьох базових блоків – теоретичного, аналітичного і прикладного. *Теоретична (фундаментальна) частина* досліджень передбачає всебічний аналіз антропогенного впливу на природні ЕГС, їхньої стійкості до цього впливу, модифікацій і динаміки, основних закономірностей, пов’язаних з екологічним потенціалом ландшафту та його антропогенними трансформаціями. *Аналітична частина* досліджень містить регіональний еколого-географічний аналіз сучасного стану ЕГС тих чи інших територій. *Прикладна (конструктивна) частина* передбачає застосування отриманих теоретичних висновків для розв’язання конкретних практичних завдань щодо раціонального використання, охорони, поліпшення (меліорації, рекультивациі) екогеосистем, тобто розробку географічних основ екологічної оптимізації природного середовища.

Оптимізацію будь-якої ЕГС можна здійснити лише шляхом оптимізації її окремих складових і такого їхнього поєднання у межах кожної екогеосистеми, яке б забезпечило збалансований речовинно-енергетичний обмін між територіальною групою людського суспільства і навколишнім середовищем. Оптимізація ЕГС має плануватися з урахуванням закономірностей їхнього метаболізму і головних факторів, що забезпечують їхню динамічну рівновагу – гомеостаз. Тільки таким чином екогеосистемна концепція забезпечує гармонійне поєднання двох наукових підходів – географічного і екологічного.

Висновки і перспективи. Тривалий процес зближення екології та географії закономірно призвів до виникнення нової наукової дисципліни – геоекології чи екогеографії. Навіть у розумінні автора терміну К. Тролля геоекологія є частиною географічної науки – екологічним ландшафтознавством. Д.Л. Арманд також був переконаний, що саме географія одним колесом «наїхала» на екологію. А геоекологія однаково пов’язує екологію і з географією, і з геологією, і з геохімією, і з геофізикою, що підкреслював Ф.М. Мільков. Подібна широта зв’язків зумовлює невизначеність щодо змістовної сутності й трактувань геоекології. Тому правий був А.Г. Ісаченко щодо некоректності терміну «геоекологія», коли йдеться про екологізацію географії, а не будь-якої іншої науки про

Землю, що вправі претендувати на цю назву. Екологізована географія (екогеографія) – наука про екогеосистеми, яка досліджує зв'язки між природними умовами і ресурсами, людськими спільнотами і господарською діяльністю.

Екогеографія має стати комплексною інтегральною наукою-лідером, певною філософією виживання людства. Вивчення усіх складових сучасних еколого-географічних проблем, визначення шляхів виходу з кризових ситуацій потребуватиме від екогеографії залучення знань з багатьох інших наук. Перспективи екогеографії мають бути спрямовані на дослідження процесів формування поточних екологічних ситуацій, а також виявлення ймовірних напрямів їхнього майбутнього розвитку. Тоді екогеографія перетвориться на цикл знань і стане цілком самостійною наукою, фундаментальною і глобальною.

Література

1. Арманд Д.Л. Наука о ландшафте / Д.Л. Арманд. – М.: Мысль, 1975. – 288 с.
2. Бачинский Г.А. Геоэкология как область соприкосновения географии и социозкологии / Г.А. Бачинский // Изв. Всесоюзн. геогр. общ-ва. – 1989. – Т. 121. – Вып. 1. – С. 31-39.
3. Берг Л.С. Географические зоны Советского Союза / Л.С. Берг. – М.: Географгиз, 1947. – 397 с.
4. Голубев Г.Н. Основы геоэкологии: учебник / Г.Н. Голубев. – 2-е изд., стер. – М.: КНОРУС, 2013. – 352 с.
5. Докучаев В.В. Место и роль современного почвоведения в науке и жизни / В.В. Докучаев // Избр. соч. Т. 6. – М.: Гос. изд-во с.-х. лит., 1948. – 480 с.
6. Жекулин В.С. Экологическая парадигма в географии и задачи Географического общества СССР / В.С. Жекулин, С.Б. Лавров, Б.С. Хорев // Изв. Всесоюзн. геогр. общ-ва. – 1987. – Т. 119. – Вып. 6. – С. 504-511.
7. Исаченко А.Г. Оптимизация природной среды (географический аспект) / А.Г. Исаченко. – М., 1980. – 264 с.
8. Исаченко А.Г. Экологизированная география от Геродота до наших дней / А.Г. Исаченко // Изв. Руск. геогр. общ-ва. – 1994. – Т. 126. – Вып. 2. – С. 26-34.
9. Исаченко А.Г. Введение в экологическую географию: учеб. пособие / А.Г. Исаченко. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2003. – 192 с.
10. Лавров С.Б. Геоэкология: Теория и некоторые вопросы практики / С.Б. Лавров // Изв. Всесоюзн. геогр. общ-ва. – 1989. – № 2. – С. 119-126.
11. Мильков Ф.Н. Терминологический словарь по физической географии / Ф.Н. Мильков, А.В. Бережной, В.Г. Михно. – М.: Высшая школа, 1993. – 288 с.
12. Мильков Ф.Н. Геоэкология и экогеография: их содержание и перспективы развития / Ф.Н. Мильков // Известия РАН. Серия «География». 1997. – № 3. – С. 31-41.
13. Основы геоэкологии / под ред. В.Г. Морачевского. – СПб, 1994. – 352 с.
14. Раменский Л.Г. Введение в комплексное почвенно-геоботаническое исследование земель / Л.Г. Раменский. – М.: Сельхозгиз, 1938. – 620 с.
15. Топчиев А.Г. Геоэкология: Географические основы природопользования / А.Г. Топчиев. – Одесса: Астропринт, 1996. – 392 с.
16. Тролль К. Ландшафтная экология (геоэкология) и биогеоценология. Терминологическое исследование / К. Тролль // Изв. АН СССР. Серия геогр. – 1972. – №3. – С. 114-120.
17. Ясаманов Н.А. Основы геоэкологии: уч. пос. / Н.А. Ясаманов. – М.: Академия, 2003. – 352 с.
18. Tansley A.G. The Use and Abuse of Vegetational Concepts and Terms / A.G. Tansley // Ecology, Vol. 16, No. 3. (Jul., 1935), pp. 284-307.
19. Forman R.T.T. Landscape ecology / R.T.T. Forman, M. Godron. – New York: John Wiley and Sons, 1986. – 619 p.

Summary

O.P. Gavrylenko. Ecogeography or Geoecology – ecologization of geography or geographization of ecology.

The process of geography and ecology convergence, which began in the days of Alexander von Humboldt and resulted in general trend of science greening, is analyzed. Paramount significance of ecology connection in its interdisciplinary contacts with geography is grounded. Argu-

ments of the different sides of the discussion about the relationship between ecology and geography and also correct using of the terms «geoecology» and «ecogeography» are shown. Different approaches of various researchers to the definition of Geoecology and Ecogeography essence and modern perception of the «united» Geography ideas are considered. Object and subject, as well as Geoecology and Ecogeography theoretical and methodological foundations are analyzed. The main purpose and basic blocks of eco-geographical research are revealed.

УДК 502.3:613.15:551.511/.513(77.52–25)

В.О. Тюленєва, О.О. Редько

АЕРАЦІЙНО-КЛІМАТИЧНА СИТУАЦІЯ ЦЕНТРАЛЬНИХ РАЙОНІВ МІСТА СУМИ

На основі великої кількості (близько 1000) натурних вимірювань, виявлені деякі зміни швидкості вітру навколо будівель, які залежать від кута обтікання, висоти забудов і щільності озеленення.

В очищенні повітряного басейну міста і створенні сприятливих мікрокліматичних умов основну роль відіграє режим вітру, що аерує житлові масиви і зрівноважує їх температурний режим.

Знання вітрового режиму за даними метеорологічної станції ще не дає можливості виявити характер руху повітряних потоків за територією забудови. Існуючі рекомендації по розрахунку впливу швидкості вітру на мікроклімат забудови не дозволяють сьогодні зробити певні висновки [2, 3]. У зв'язку з цим виникла необхідність проведення робіт такого роду в м. Суми, щоб виявити деякі узагальнення у цьому питанні.

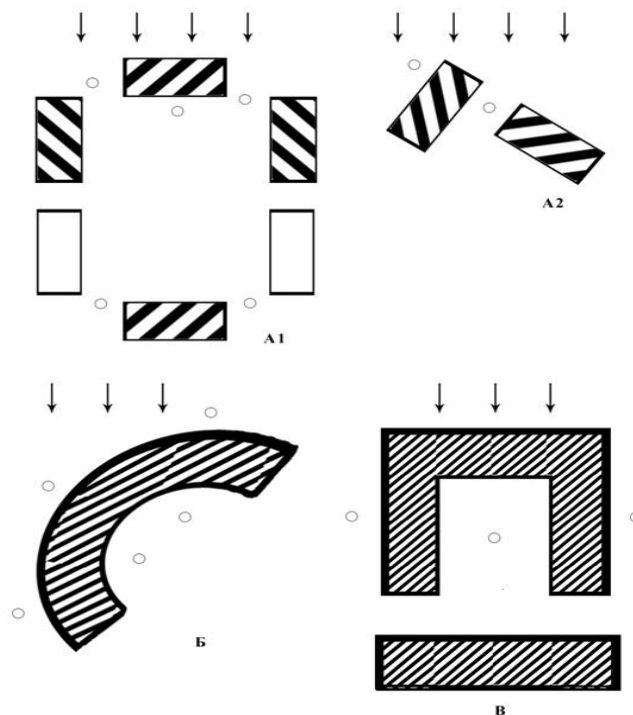
Для виконання даної роботи з дослідження аерації міста, була прийнята методика натурних ущільнених анемометричних зйомок з використанням анемометрів і легких вимпелів висотою 2 м [1]. Усі дослідження проводилися в центральній частині міста. Для цього були вибрані декілька фрагментів забудови, характерних для м. Суми. Для даного дослідження їх було вибрано 4 (див. рис. 1). В кожному фрагменті були вибрані 4-6 точок спостереження для отримання анемометричних даних. Потрібно сказати, що всі фрагменти забудови міста характеризуються досить добре розвиненим деревним озелененням.

Провести одночасно спостереження навіть в одному фрагменті важко, тому внаслідок наявності декількох точок вимірювання ми використовували метод ковзних відліків.

Для визначення вільної швидкості вітру, на яку не впливає забудова, використовувалися дані по швидкості вітру на метеостанції «Суми-аеропорт».

Метод, який використовувався нами під час аналізу аерації забудови, передбачає визначення не абсолютних швидкостей вітру, а вітрових коефіцієнтів,

які обчислюються як відношення $K = \frac{\vartheta_3}{\vartheta_0}$, де ϑ_3 – швидкість вітру в забудові; ϑ_0 – швидкість вітру за даними м/с Суми.

- - показані основні напрями вітру;
- - точки спостереження;
- ▨ - будівля

Рис. 1. Фрагменти забудови центральної частини м. Суми

Досвід інших натурних досліджень показує, що такі коефіцієнти дозволяють досить точно оцінити характер вітрового поля залежно від висоти і щільності забудови, ступеня озеленення і місцеположення типів забудови у місті [1].

Внаслідок виконання експериментальних робіт за два роки досліджень було отримано біля тисячі вимірювань швидкості вітру та його напрямку. Потрібно сказати, що швидкість вітру у місті в цілому менша, ніж на відкритому просторі.

Виявлено, що динаміка поля швидкостей вітру навколо будівлі і різних фрагментів забудови змінюється в значних межах залежно від кута обтікання і величини швидкості повітряного потоку.

На вулицях зі щільною лінійною забудовою при збігу напрямку вулиці з основним напрямком вітру, його швидкість різко зростає і вітровий коефіцієнт збільшується до 1,2-1,5. У торцевих розривах, а також у проходах між довгими лініями забудови спостерігається також посилення швидкості вітру. Ці поси-

лення виникають внаслідок накладання потоків повітря, що огинають забудову з її боків. Якщо натікання вітрового потоку відбувається під прямим кутом до корпусу будинку, то середня величина коефіцієнту при швидкостях вітру в контрольній точці 3-5 м/с складає 0,6-0,8; при збільшенні швидкості до 10 м/с коефіцієнт зменшується до 0,4. Це відбувається внаслідок перетікання повітряних потоків через будинок і утворення своєрідного вітрового затишшя перед будинком-перешкодою. На підвітряному боці домівки вітер майже відсутній (рисунок 1А). Незначне відхилення напрямку від прямого кута натікання повітряного потоку викликає суттєві зміни поля вітру в забудові. Такі посилення особливо помітні на фасадній опуклій лінії домівок – «ключок». Так, при швидкості вітру за показниками м/с Суми 7-9 м/с, тут спостерігають швидкість потоку до 14 м/с (рисунок 1Б). Цікаво, що при слабких вітрах на контрольній точці (до 1-3 м/с) збільшення швидкості вітрового потоку тут майже не спостерігається.

На підвітряному боці забудови типу «ключка» при будь-якій швидкості вітру на контрольній точці рух повітря відсутній, що говорить про повне застоювання повітря всередині двору такої забудови.

Слід відмітити, що ефект покращення провітрюваності житлового кварталу при обтіканні повітря під кутами 30-45° зберігаються і для периметральних фрагментів забудови (рисунок 1А). Розриви між домівками сприяють покращенню провітрювання кварталу, а замкнені кути домівок створюють умови для повного застоювання повітря (рисунок 1В). повітря на його територію затікає в основному згори, огинаючи навітряні забудови, натикається на наступну домівку, розташовану паралельно, відбивається і дає низові протитоки, які, у свою чергу, створюють горизонтальні вихори. Особливо помітні такі явища в період сильного вітру (>14 м/с). Вихорі різко посилюються, піднімають із дворової території пил, сміття і викидають все це у вікна підвітряного боку будівлі. Пил, що підтримується потоками вихорів, довгий час залишається у повітрі, тому замість очікуваного покращення мікроклімату замкненого двору виникає його погіршення.

Особливий випадок посилення вітру виникає в районі стикування вулиці Лебединської і вулиці Г.Кондратьєва. Звісно, ці вулиці щільно забудовані, мають двосторонні ряди дерев великого віку. Ці дерева значно зменшують швидкість повітря, але при швидкості вітру на контрольній точці більше 15 м/с і збіганні напрямку вітру з напрямом вулиці Лебединської, вітер тут посилюється дуже різко, коефіцієнти сягають більше ніж 1,1-1,3, виникають вихори. Дереву часто не витримують такого навантаження на листову поверхню.

В провітрюваності житлових кварталів міста відіграють певну роль висота забудови та деревне озеленення. П'ятиповерхова забудова дає більші вітрові коефіцієнти, більш високі – менші значення коефіцієнтів на навітряних боках будівель. Щільне деревне озеленення дає зменшення вітрових коефіцієнтів.

В цілому, користуючись натурними даними, можна сказати, що зі збільшенням швидкості натікання вітрового потоку на різні типи п'ятиповерхової забудови міста, вітрові коефіцієнти зменшуються. Зв'язок виявляється майже лінійним (рисунок 2).

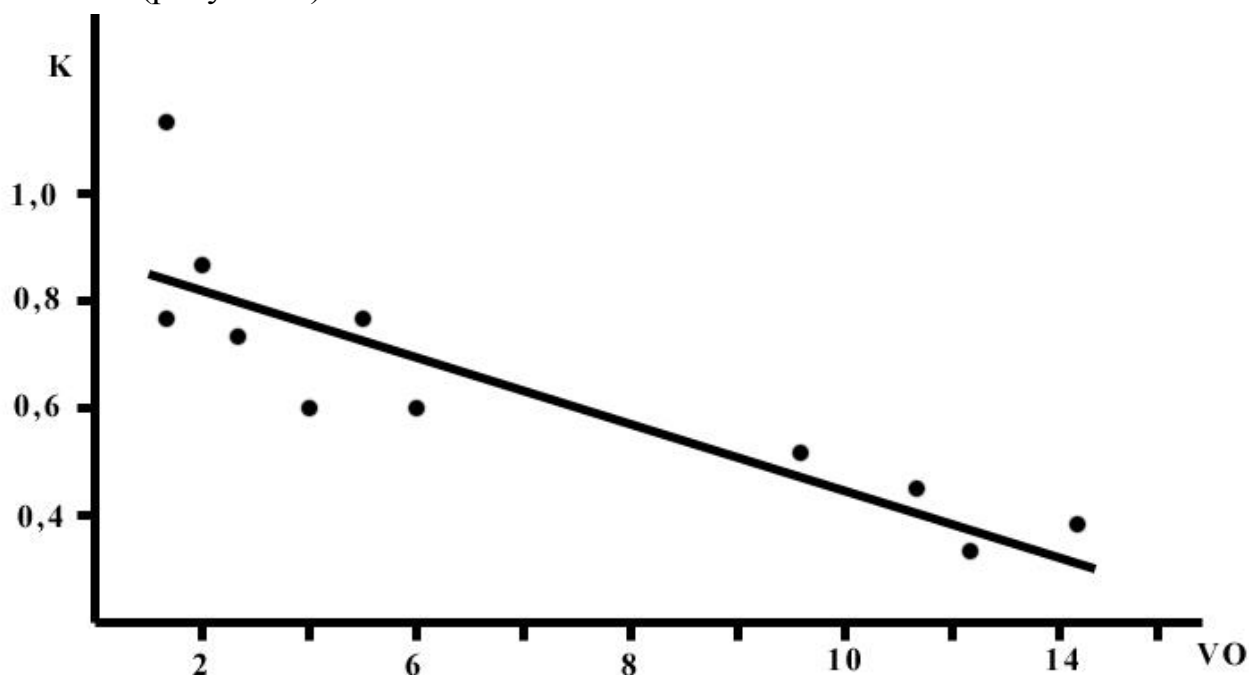

Рис. 2. Залежність вітрового коефіцієнту K у п'ятиповерховій забудові від швидкості вітру

Для більшої високоповерхової забудови поки не можна представити залежність у зв'язку з недостатньою кількістю натурних досліджень.

Література

1. Дегтярев В.И. О методике натурных исследований аэрации застройки городов / В.И. Дегтярев // Труды ЗСРНИГМИ. – 1977. – Вып. 33.
2. Калюжный Д.Н. Влияние характера городской застройки на изменение инсоляции и аэрации в условиях СССР / Д.Н. Калюжный, Ф.Я. Климов, К.Н. Семашко // Сборник «Вопросы прикладной климатологии». – Ленинград : Гидрометиздат 1980.
3. Риттер Э.И. Аэродинамическая характеристика и методы расчета аэрации жилого микрорайона / Э.И. Риттер // Сборник «Влияние местных природо-климатических условий на проектирование городов». – М. : Гидрометеиздат, 1974.

Summary

V.O. Tuleneva, O.O. Redko. **Vented-Climatic Situation of Central Districts of Sumy City.**

Based on a large number (about 1.000) field measurements revealed some changes of wind speed around buildings, depending on the angle of flow, building height and density of planting.

ЗАМУЛЕННЯ РІЧКИ СУМКА – ОДНА З ЇЇ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ

Одним з найважливіших екологічних проблем р. Сумки є її замулення і підтоплення заплавної частини. Великий вклад в забруднення твердими частинками вносить безпосередньо територія м. Суми, а підтопленню сприяє вище розташоване Косівщинське водосховище. У статті пропонується вирішення цих проблем.

Річка Сумка є одним з природних об'єктів Сумської області, в її басейні було споруджено Косівщинське водосховище, саме тому в даній статті ми будемо розглядати систему «водосховище-річка». Дослідження Сумки ведуться достатньо регулярно ведеться багатьма дослідниками, але в основному вивчається біологічний чи хімічний склад води. Результати цих досліджень показують задовільний стан води. Річка Сумка у межах міста Суми має довжину 5 км, а ширину 4 м до 33 м. Вона обмежена Косівщинським водосховищем і впадінням у р. Псел [1]. Сучасний екологічний і санітарний стан річки р. Сумка, викликає серйозне занепокоєння тому, що її водотоки забруднені та засмічені, гідрологічний режим порушений.

На річці є місця, де сміття, яке змілося у річку затримується різними трубопроводами та поваленими деревами. На берегах зустрічаються купи будівельного сміття, бур'янів з городів, які потім під час дощів змиваються у річку, що призводить до засмічення не лише р. Сумки, а й р. Псел, оскільки все сміття по течії потрапляє до неї.

Головною сучасною екологічною проблемою являється підтоплення земель. Взагалі, підтоплення в заплаві р. Сумка спостерігалось завжди, ще до побудови водосховища, але раніше його було не так помітно. Спорудження водосховища, за розповідями старожилів спровокувало те, що процеси підтоплення почали проходити активніше, що можна пояснити тим, що водосховище гідравлічно пов'язане з підземними водами: чим вищий рівень води в водосховищі, тим більше піднімається рівень ґрунтових вод.

Занепокоєння викликають підтоплені території в районі вул. Засумська, Смирнова, Калініна, пров. Гудимівський, Макаренка, що розміщені безпосередньо навкруги існуючого пониження заплави. Площа підтопленої ділянки складає 5,4 га, в тому числі незабудована площа складає 2,0 га. Незабудована територія заболочена, в районі пров. Червоногвардійського існує відкрите дзеркало води у вигляді озера. До 1960 року скид води з існуючого пониження здійснювався в р. Сумку в районі мостового переходу по вул. Калініна. Після підсипки і забудови на вул. Засумська для скиду води було влаштовано канаву. В зв'язку з замуленням скидна канава перестала функціонувати, а будівлі навколо неї підтоплюються. Зараз підтоплення сягають рівня менш 1,5 м.

Так як річка Сумка завжди була під увагою містобудівників у 1999 році Сумською філією інституту «Дніпродіпроводгосп» було виготовлено проектну документацію «Підчистка і поглиблення р. Сумка на ділянці вул. Горького – Білопільське шосе і ліквідація підтоплення житлового масиву в заплаві р. Сумка». У 2000-2001 роках було виконано підчистку і поглиблення річки, це дало змогу виконати водопониження на ділянці в районі вул. Засумська, Смирнова, Калініна, пров. Гудимівський, Макаренка.

Також Сумською філією інституту «Дніпродіпроводгосп» в 2002 році було виготовлено проектну документацію на будівництво мережі відкритих каналів, що являє собою частину розробленої схеми водовідведення і водопониження ґрунтових вод. Але всі заходи, що проводилися на річці не дали позитивних результатів, а навпаки нанесли шкоди річці внаслідок не закінчення гідромеліоративних робіт [2].

По берегу р. Сумка значна кількість городів та розораних земель, які розташовані одразу біля урізу води, майже відсутні насадження для захисту берегів, тому йде їх підмивання, а неорганізовані поверхневі стоки не затримуються і несуть з собою багато мулу.

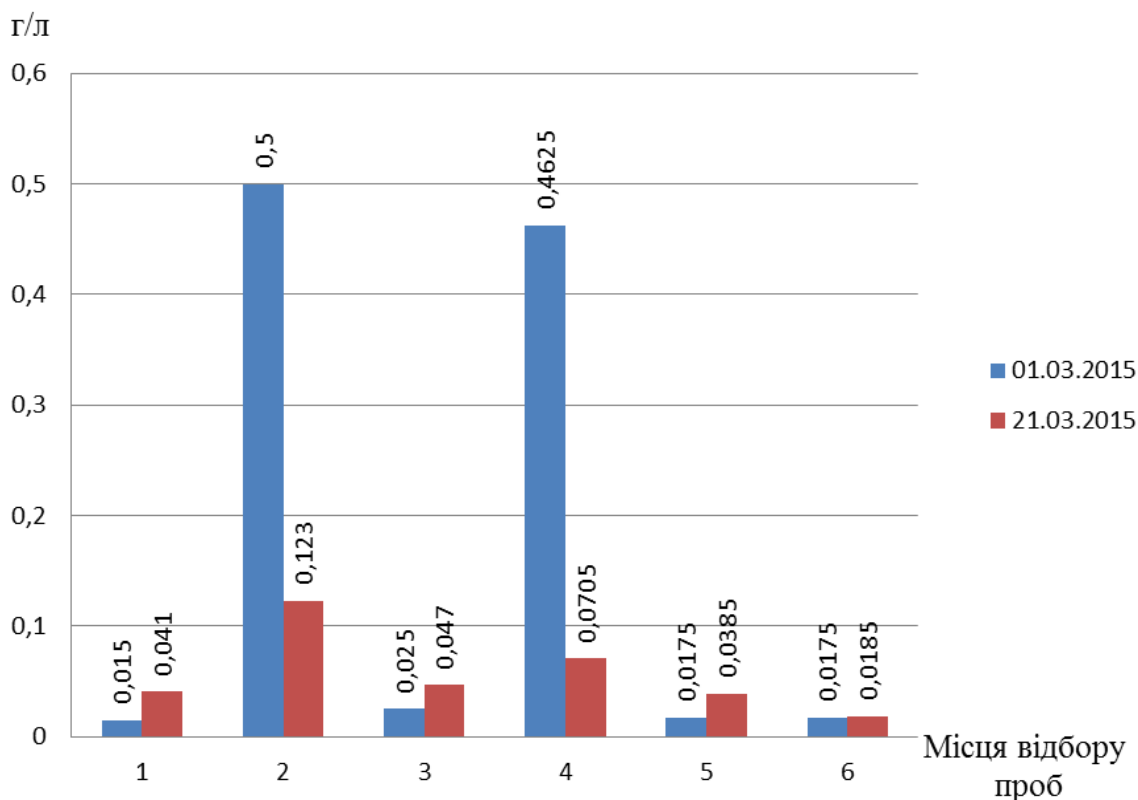

Рис. 1. Твердий стік р. Сумка

З даного графіку можна побачити роль змиву ґрунту з розореної площі. Оскільки перепади глибин і падіння річки малі, то ми бачимо добре осідання зважених наносів в точці 3, точка 4 показує роль притоки Сумки (р. Стрілки) і

не задернованої поверхні з якої також йде активний змив твердих частинок. В 5 точці показана роль гідроспоруди, яка зменшує до мінімальної швидкість течії, внаслідок чого тут осідає достатньо велика кількість твердого стоку. Роль гідроспоруди двояка, з одного боку вона зменшує швидкість потоку, що не є позитивним, з іншого боку вона очищає воду річки від твердих наносів. Сама гідроспоруда накопичує шар осідаючих тут наносів, які поступово замулюють русло річки, а також зменшує підземне живлення.

Поверхневі стоки з території міста відводяться мережею колекторів дощової каналізації через організовані випуски до річки Сумка. Лише незначна його частина очищається у відстійниках. Останні розміщені на вул.Холодногірській і вул.Білопільський шлях. Відстійники по вул. Холодногірській знаходяться в незадовільному стані й не працюють, тому очищення стоку в них не відбувається.

Окремі райони міста не охоплені зливовою каналізацією внаслідок чого формується система природного стоку і прямого потрапляння стічної води безпосередньо у річку. Весь твердий стік потрапивши до річки починає осідати і в умовах неоднорідної глибини русла відбувається замулення, що сприяє підтопленню території, оскільки немає виходу підземним водам.

На р. Сумка існує досить проблемна ділянка, між мостами на вул. Горького та просп. Шевченко, де русло річки було спрямлене і заточене у короб з гранітних блоків, під мостом Шевченко розташована підпірна гідроспоруда. Русло було настільки спрямлено, що призвело до зменшення нахилу річки, також через розширення річки та порушення її гідрологічного режиму, швидкість води на ділянці значно зменшена 0,1 м/с, тому тут відбувається накопичення мулу. Підпір не дає змогу звільнитися від нього, а, тому самоочищувальної здатності річки не вистачає для зменшення зважених речовин, які надходять з неорганізованим поверхневим стоком, що також створює сприятливі умови для накопичення мулу. На значних накопиченнях мулу починає розростатися вища водна рослинність. В канал річка за своїми характеристиками не може заповнити увесь простір і сама починає вибудовувати русло. Цю ділянку хотіли зробити окрасою міста, але зараз вона лише погіршує естетичний вигляд річки.

Косівщинське водосховище було споруджене на р Сумка, розташоване між смт. Степанівка і с. Косівщина. Воно було створене в 1960-і роки ВАТ «Сумхімпром» для забезпечення технічних потреб підприємства. Об'єм води в водосховищі планувалося довести до 14 млн. м³, але при його будівництві почалося активне підняття рівня ґрунтових вод і підтоплення прилеглих житлових будинків, тому, від планованого об'єму води відмовилися. На стадії проекту передбачалися підтоплення, яке і сьогодні спостерігається на великій території [3].

На нашу думку, Косівщинське водосховище оказує вплив на підтоплення не тільки сільської місцевості за межами міста Суми, але і впливає на підтоплення Сумських вулиць, що перелічені вище.

Оскільки найважливішою екологічною проблемою на сьогоднішній день є підтоплення прилягаючих територій за рахунок підняття рівня ґрунтових вод (вони розташовані на глибині 50 см і менше).

Тому, дану ситуацію, що склалася можна вирішити такими шляхами:

1) так як існує гідравлічний зв'язок між рівнем води в водосховищі і підземними водами, то необхідно поступово в весняно-літній період спускати частину води Косівщинського водосховища хоча б на 1 метр (на сьогодні середня глибина водосховища є приблизно 3 м);

2) обов'язково в місті мають бути встановлені по всім вимогам и правилам водоохоронні смуги;

3) розвивати каналізаційну систему міста, так як на сьогоднішній день, через незахищеність берегів і відсутність каналізаційної мережі весь поверхневий стік, що забруднює воду в річці із правого берега напряму потрапляє до Сумки;

4) капітальний ремонт гідропоруди під мостом на проспекті Шевченка, що знаходиться в аварійному стані. Це дозволить підтримувати водність річки в післяпаводковий період.

Література

1. Паспорт річки Сумка. Звіт про стан малих річок. Обласне управління водними ресурсами м.Суми, 1991. 2. Проект «Комплексна програма ліквідації підтоплення територій міста Суми». Суми Обласне управління водними ресурсами. 3. Справка о ходе строительства водохранилища на р. Сумка в районе с. Косовщина, 1965.

Summary

V.O. Tyulenyeva, M.S. Khaliulina, O.V. Khriapina. **Silting of rivers Sumka - one of environmental problems.**

One of the most important environmental problems of the river Sumka are silting and flooding of the floodplain. The territory of Sumy town makes great contribution to pollution of solids particles of river and flooding promotes Kosivschynske reservoir which is located above. The article offers solutions to these problems.

УДК 556.53 (477.52)

О.С. Данильченко

ОСОБЛИВОСТІ ВОДНОГО РЕЖИМУ РІЧОК СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті розглянуто особливості водного режиму річок Сумської області. Встановлено, максимальні витрати весняного водопілля зменшилися, а мінімальні меженні значення збільшилися, що підтверджує тенденцію внутрішньорічного розподілу стоку.

Постановка проблеми. Водний режим річки (закономірні зміни в часі стоку, швидкості течії, рівнів та витрат води) залежить від сукупності фізико-географічних факторів, а саме кліматичних. Кліматичні зміни, які останній час відбуваються на планеті, безумовно впливають на зміни рівнів води у річках, так як «річки – це продукт клімату». Короточасні коливання, а саме внутрішньорічні, характеризуються закономірним чергуванням періодів підвищеної та низької водності. Цим періодам – фазам водного режиму (водопілля, межені, паводкам) притаманні певні особливості у контексті сучасних кліматичних змін. Вивчення та дослідження даних особливостей водного режиму річок будь-якої території актуальне питання і річки Сумської області у цій площині не є виключенням.

Формулювання мети дослідження. Об'єктом даного дослідження є деякі річки Сумської області, предметом дослідження є особливості їх водного режиму, а саме фаз водного режиму на сучасному етапі. Мета роботи полягає у виявленні змін характеристик фаз водного режиму річок Сумської області на сучасному етапі.

Виклад основного матеріалу. Річки Сумської області за внутрішньорічним режимом стоку води відносяться до групи річок з весняним водопіллям східноєвропейського типу, який характеризується високим весняним водопіллям, низькою літньою і зимовою меженню та короточасними осінніми паводками за рахунок дощів [8]. Річки мають змішаний тип живлення, з переважанням снігового, яке складає 50-65%. Помітну роль у живленні відіграють дощові води літньо-осіннього періоду, а також ґрунтові води. Найбільша водність річок спостерігається весною, найменша – у літньо-осінній період, а також зимою, коли основним джерелом живлення річок являються ґрунтові води. На весняне водопілля припадає від 50% (р. Івотка) до 67% (р. Сейм) річкового стоку за рік. В середньому ж на річках області водопільний стік складає близько 60 % їх річного стоку [5].

Перевищення максимальних водопільних рівнів води над меженними на головних ріках області (притоках Дніпра 1-го порядку та Сеймі) змінюється в досить широких межах. Найменше воно на Ворсклі - 2,5 м, найбільше - на Десні та Пслі - 4,5-5,0 м. На малих ріках різниця між максимальними та мінімальними (меженними) рівнями значно менша. Для річок завдовжки понад 25 км вона знаходиться у межах 1,1-3,0 м, а для водотоків, що мають довжину менше 25 км - не перевищує 1,5 м. Інтенсивність підняття і загальне підвищення рівнів води весною різноманітні і залежать від гідрометеорологічних умов весняного періоду. Найбільш часто рівні води весною за добу піднімаються на 20-40 см.

Максимальні витрати від талих вод формуються частіше в першій-другій декаді березня, інколи в другій-третій декаді лютого. Закінчується водопілля в другій половині квітня, іноді в першій декаді травня, триває близько 2-2,5 міс. Мінімальний стік річок регіону спостерігається в літні та осінні місяці, триває з травня до жовтня-листопада і часто порушується формуванням дощових паводків, максимальні рівні яких можуть перевищувати максимальні рівні весняної повені. У багатоводні роки відмічається до 8-10 та більше паводків, середня тривалість яких становить 3-5 діб. Восени 2013 року спостерігалася аналогічна картина. У зв'язку із значними осінніми опадами, рівень води у річках значно піднявся і, особливо, на малих річках нагадував весняну повінь. Стійка зимова межень із сталим льодовим покривом буває лише при тривалих низьких температурах та спостерігається із другої половини листопада по лютий. Зимові рівні нестійкі, їх коливання зумовлюються частими відлигами, що супроводжуються дощами, які порушують льодовий покрив.

Дослідження вчених В.І. Вишневського та О.О. Косовця [3, 4], В.В. Гребня [6], Бібік В.В. та В.О. Винарчук [1, 2] відображають те, що відбувся внутрішньорічний перерозподіл стоку. Вишневський В.І. зазначає, що в результаті кліматичних змін, що відбулися для території України, таких як підвищення температури повітря (за останні 100 років на 0,7-0,9°C), а особливо зміна температури в холодну пору року (на 2 °C), зменшення кількості атмосферних опадів та інші прояви кліматичних змін: зниження висоти снігового покриву, збільшення вологості повітря, зменшення швидкості вітру, зменшення випаровування з водної поверхні у теплу пору року відбулися зміни складових водного балансу, що призвело до слабо вираженої тенденції до збільшення природного стоку. Наслідком змін клімату є тенденція внутрішньорічного розподілу стоку: максимальні витрати весняного водопілля зменшуються, водночас збільшуються витрати зимової та літньої межені. Спостерігається також тенденція до більш раннього настання водопілля [3]. За даними Гребня В.В. на прикладі річок Прип'ятського Полісся за останні два десятиліття максимальні витрати весняного водопілля зменшилися у 1,5-2,0 рази порівняно із попереднім періодом при зростанні у 1,2-4,5 рази мінімальних річних витрат, тому спостерігається вирівнювання внутрішньорічного розподілу стоку [6]. Дослідження Винарчук О.О. річок басейнів Сули, Псла та Ворскли також доводять твердження про внутрішньорічний перерозподіл стоку. Взявши багаторічний період близько 50 років (1960-2009 рр.) автор виділила два періоди до 1989 р. та після. Переломний момент у фазах водності для досліджуваних річок починається у 1988 р. Спостерігається зменшення частки стоку весняного водопілля і зростання част-

ки стоку, що припадає на літньо-осінній і зимовий період. Частка стоку весняного сезону зменшилася на 15-16%; літньо-осіннього і зимового періодів, навпаки, зросла, відповідно на 25% і 2-6 %, у порівнянні з періодом до 1989 р. Динаміка зростання стоку літньо-осіннього сезону в 2-3 рази перевищує зростання зимового [2].

Досліджуючи середньорічні, максимальні та мінімальні витрати деяких річок Сумської області за два періоди: I період – 20-50-ті роки XX ст. [7], II період – 80-90-ті роки XX ст. [5] для річок Сейм, Клевень, Есмань, Ворсклиця та I період – 1960-1989 роки, II період 1989-2008 роки для річок Сула, Псел, Ромен, Ворскла [1] було виявлено наступне: середньорічні витрати мають тенденцію до незначного зменшення (табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка середніх, максимальних та мінімальних річних витрат води деяких річок Сумської області за відповідні періоди

Назва річки, пункт	Період спостережень	Q _{сер} , м ³ /с	Q _{max} , м ³ /с	Q _{min} , м ³ /с
Сейм, с. Мутино	1925-1950	101	1269	22,5
	1980-1990	100	1090	31,5
Клевень, с. Шарповка	1931-1940	11,5	276	1,47
	1980-1990	9,8	230	1,9
Есмань, с. Ротовка	1936-1941	2,36	82,2	0,48
	1980-1990	2,11	70,9	0,6
Сула, с. Зеленівка	1960-1989	1,55	51,85	0,16
	1989-2008	1,33	18,39	0,21
Сула, м. Ромни	1960-1989	10,94	147,48	1,39
	1989-2008	7,63	51,65	1,87
Ромен, м. Ромни	1960-1989	3,53	35,57	0,3
	1989-2008	2,96	15,61	0,61
Псел, м. Суми	1960-1989	25,3	309,47	8,44
	1989-2008	21,98	126,03	12,39
Ворскла, с. Чернетчина	1960-1989	17,05	236,5	2,3
	1989-2008	14,34	94,32	2,94
Ворсклиця, с. Березовка	1930-1941	2,83	114	0,27
	1970-1990	2,8	81,4	0,45

При порівнянні показників максимальних та мінімальних витрат води даних річок за два періоди встановлено, що максимальні витрати весняного водопілля зменшилися порівняно із попереднім періодом у 1,2-2,8 рази, а мінімальні витрати води, навпаки, збільшилися у 1,25-2 рази (див. рис. 1).

Таким чином, якщо максимальні витрати зменшилися, а мінімальні збільшилися, то спостерігається певним чином перерозподіл та вирівнювання внутрішньорічного стоку. Це твердження доводять проведені власні польові досліді-

дження протягом 2012-2014 рр. на річці Ворсклі в межах Сумської області та деяких малих річках: Боромля, Сумка, Терн, Єзуч.

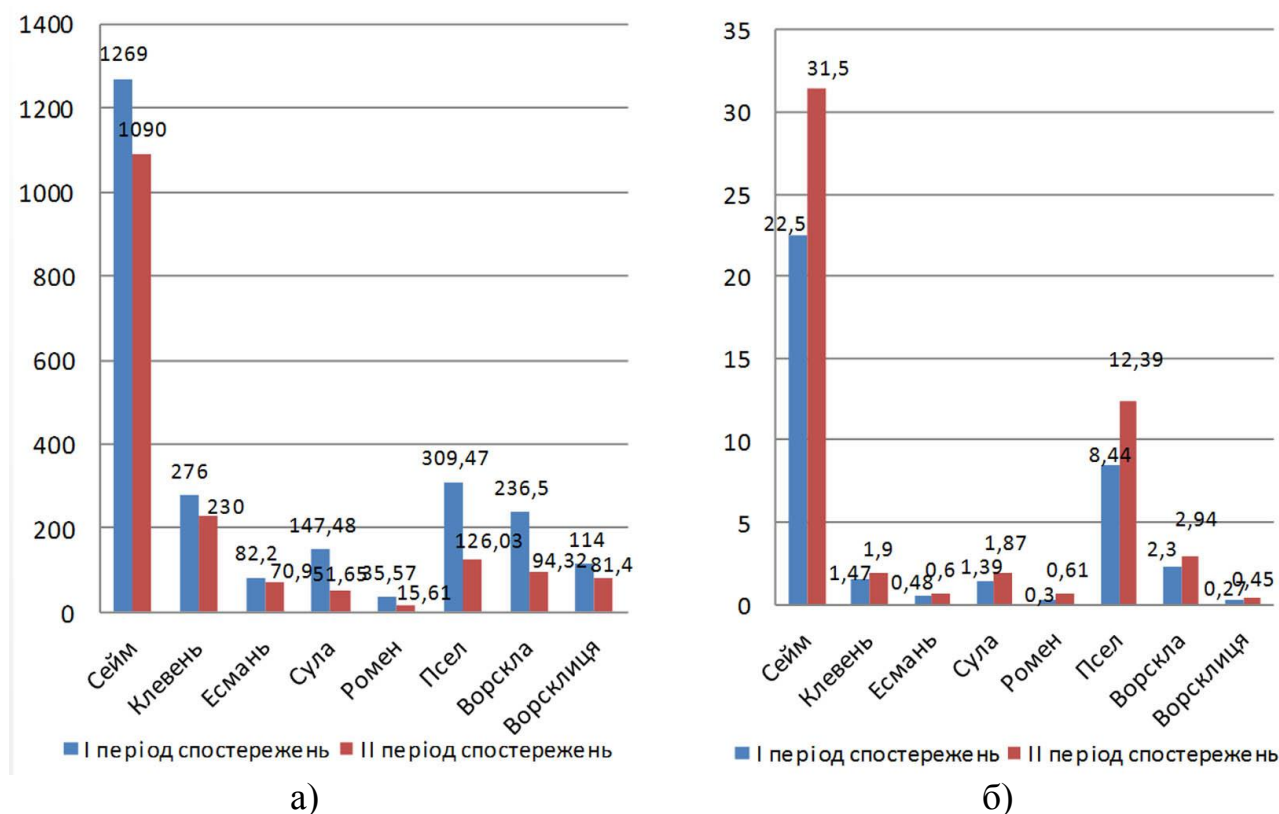

Рис. 1. Максимальні (а) та мінімальні (б) витрати води деяких річок Сумської області, м³/с

Річка Ворскла. Розрахований показник витрати води під час зимової межені збільшується у напрямі від створу №1 - 9,25 м³/с до створу №4 – 19,4 м³/с. При порівнянні результатів цього показника з аналогічним показником літньо-осінньої межені 2012 року встановлено невелику різницю. Меженні показники витрат води у 6,3 рази перевищують середні мінімальні показники (3,1 м³/с) та наближаються до показника середньої багаторічної витрати води (19,0 м³/с) [5] у створі № 4 – с. Куземин, біля кордону з Полтавською областю (табл. 2).

Під час весняного водопілля 2013 року, яке тривало з початку квітня до середини травня 2013 року, спостерігався підйом рівня води від 0,5 м у створі № 1 до 1,5 м у створі № 3, що супроводжувалося затопленням заплави – від 10 м (створ № 1) до 85 м (створ № 3). Показники витрат води збільшилися у декілька разів відносно аналогічних меженних показників, а також відбувається закономірне збільшення від створу № 1 до створу № 4 - з 31,35 м³/с до 214,5 м³/с [табл. 2]. Слід зауважити, що при порівнянні результатів із максимальними багаторічними показниками витрат води у створі № 4 (250 м³/с) [5] маємо нижчі значення 214,5 м³/с.

Витрати води літньо-осінньої межені 2013 року мають високі показники: 39,4 м³/с – створ № 2, 41,7 м³/с – створ № 4, що у 13,5 разів вищі за середні мінімальні меженні показники у останньому створі (табл. 2). Це, можна пояснити надмірними опадами наприкінці літа та восени, що спричинило різкий підйом води на фоні межені (паводок).

Таблиця 2.

Витрати води річки Ворскли відповідно фазам водного режиму (2013 р.)

№ з/п	Досліджуваний створ	Витрата води, м³/с		
		зимова межень	весняне водопілля	літньо-осіння межень
1.	№ 1 – смт Велика Писарівка 8 км від кордону з Росією	9,25	31,35	4,8
2.	№ 2 – с. Климентово, після впадіння р. Боромлі,	13,8	115,2	39,4
3.	№ 3 – с. Доброславівка, після впадіння р. Олешні	15,8	123,42	40,8
4.	№ 4 – с. Куземин, біля кордону з Полтавською областю	19,4	214,5	41,7

Річка Боромля. Мінімальні витрати, розраховані у місці найближчому до гирла річки, встановлюють, що цей показник має тенденцію до зростання: зимова межень (2013 р.) – 6,2 м³/с, літньо-осіння межень цього ж року – 2,79 м³/с, що у 34,4 рази та 15,5 разів більше від середніх мінімальних меженних показників (0,18 м³/с) [5] відповідно. Максимальні витрати (весняне водопілля 2013 р.) становлять лише 9,675 м³/с, що у 5,3 разів менше від аналогічних представлених у довіднику.

Річка Терн. Визначені витрати води восени 2013 року у створі найближчому до гирла річки (с. Великі Будки), становлять 1,9 м³/с, що у 20 разів більше від меженних представлених у довіднику [5].

Річка Сумка. Витрати розраховані весною 2014 року у створі наближеному до гирла річки (м. Суми) становлять 0,504 м³/с, що майже у 100 разів менші від аналогічних (45-50 м³/с) [5].

Найкритичніша ситуація спостерігалася при дослідженні р. Єзуч, максимальна глибина річки у створі наближеному до гирла (с. Лісогубівка) становила лише 0,48 м, а ширина річки 6,75 м (весна 2014 року). Витрати води обчислені – 0,5832 м³/с, показник має значення характерні не для повені, а для межені та у 132 разів менший за аналогічний (70-75 м³/с) [5].

Висновки. Отже, кількісний показник стоку річки – витрати води вказує на те, що мінімальні (меженні) значення збільшилися, а максимальні значення витрат води весняного водопілля – зменшилися, що підтверджує тенденцію, яку

останній час констатують вчені, про внутрішньорічний перерозподіл стоку, спостерігаються незначні водопілля та не ярко виражені межені.

Література

1. Бібік В.В. Просторово-часова характеристика стоку річок Сула, Псел та Ворскла / В.В. Бібік, О.О. Винарчук, О.І. Лук'янець, В.К. Хільчевський // Гідрологія, гідрохімія і гідроекологія. – 2011. – Т. 4 (25). – С. 85-99. 2. Винарчук О.О. Гідрохімічний режим та якість води річок Лівобережного лісостепу України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр наук : спец. 11.00.07 «Гідрологія суші, водні ресурси, гідрохімія» / О.О. Винарчук – Київ, 2013. – 22 с. 3. Вишневецький В.І. Антропогенний вплив на річки України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр наук : спец. 11.00.11 «Конструктивна географія і раціональне використання природних ресурсів» / В.І. Вишневецький – Київ, 2003. – 33 с. 4. Вишневецький В.І., Влияние изменений климата на гидрологический режим рек Украины / В.И. Вишневецкий, А.А. Косовец. – С-Пб. : Гидрометеиздат, 2004. – С. 223. 5. Водний і меліоративний фонди Сумської області: Довідник. – Суми, 2006. – 128 с. 6. Гребінь В.В. Сучасні зміни стоку річок Прип'ятського Полісся/ В.В. Гребінь // Гідрологія, гідрохімія і гідроекологія. – 2004. – Т. 6. – С. 74-85. 7. Справочник по водным ресурсам СССР. Украинская ССР. Ч. I / Под ред. М.С.Каганер. – К.: Укр. науч.-исслед. гидромет. инст., 1954. – 620 с. 8. Хільчевський В.К., Ободовський О.Г., Гребінь В.В. Загальна гідрологія: підручник. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. – 399 с.

Summary

O.S. Danylchenko. Features water regime of rivers Sumy region.

The article deals with the peculiarities of water regime of rivers Sumy region. Established the maximum expenses decreased spring flood and low-flow minimum value increased, confirming the trend annual distribution of flow.

УДК 911.3:33:574.1(477.82-751.2)

А.С. Шульгач

БІОРІЗНОМАНІТТА ПОТЕНЦІЙНОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКУ «ЛІСОВА ПІСНЯ»

На підставі літературних, фондових джерел та результатів власних досліджень проведених автором у 2007-2013 роках проаналізовано біорізноманіття та сучасний еколого-ценотичний стан геосистеми середнього межиріччя Турії та Стоходу. Особлива увага приділена виявленню рідкісних видів флори і фауни занесених до Додатку I і II Бернської конвенції, Червоної книги України та взятих під охорону у Волинській області. Значна раритетна компонента є однією з передумов оголошення цієї території об'єктом природно-заповідного фонду загально-державного значення.

Постановка проблеми. У північній, найменш господарсько освоєній частині Ковельського району, від Турії до Стоходу, простяглася майже суцільна лісова смуга з вкрапленнями озер, боліт, лук, ріллі. Антропогенне навантаження тут пов'язане з лісовим та сільським господарством, осушувальною меліорацією. Посилення їх впливу може призвести до трансформації цінних екосистем, збіднення біорізноманіття.

За мету було взято дослідження біорізноманіття геосистеми в середньому межиріччі Турії та Стоходу для його подальшого використання як передумови створення нового потенційного об'єкту природно-заповідного фонду – національний природний парк „Лісова пісня”.

Виклад основного матеріалу. Природна рослинність геосистеми характеризується доброю збереженістю біоценозів, значною кількістю рідкісних, зникаючих та реліктових видів. У її флористичному складі поєднуються різні типи географічних елементів, насамперед, бореальні та європейські неморальні. Флора складається з лісових лучних (9%), болотних та водних біоценозів. Агробіоценози займають лише 13,5% площі геосистеми. Ліси вкривають 68% площі геосистеми, найбільш поширені сосняки зеленомохові та чорницево-зеленомохові. Ценози сосняків зеленомохових мають переважно одноярусні деревостани з сосни звичайної. Найбільш цінна ділянка займає борову терасу правого берега річки Турії, де на площі 625 га поширені соснові деревостани II класу бонітету, віком 60-70 років. Соснові ліси чорницево-зеленомохові розміщуються у рельєфі нижче і мають більшу домішкою дуба звичайного та берези повислої. Цінна ділянка високого генофонду такого лісу є біля с. Скулин (заказник „Лісова дача”). В підліску тут переважає крушина ламка з домішкою горобини. Добре виявлений трав'яно-чагарничковий покрив утворює чорниця, а на більш знижених ділянках – моління голуба. Значну домішку складає верес звичайний, грушанка круглолиста, ортилія однобока. Серед регіонально рідкісних видів трапляються хвощ великий, плаун булавовидний, а також підсніжник звичайний (сніжно-білий) та плаун річний, котрі занесені до Червоної книги України. У ландшафтному заказнику „Скулинський” на площі 150 га охороняється цінна ділянка сосново-березових насаджень I-II класу бонітету віком 50-60 років, що зростають на слабо зволжених супіщаних ґрунтах. У підліску зростає крушина, горобина. Тут багатий і різноманітний склад трав'янистих рослин, зустрічаються серед них і лікарські – звіробій, чистотіл, череда, медунка лікарська та червонокнижний вид – журавлина дрібноплідна. Значні площі вкривають ягідники чорниці, брусниці. Сосново-дубово-грабові ліси трапляються фрагментарно і представлені асоціацією сосново-дубово-грабових лісів квасеницевих. У трав'яному покриві цих лісів зростають - анемона дібровна, копитняк європейський, осока пальчаста, медунка лікарська. Старі дуби віком понад 150-200 років з діаметром стовбура понад 100 см збереглися здебільшого на природнозаповідних територіях (у заказниках „Нечимне” – знаменитий „Лесин” дуб, „Скулинська дача”, „Скулинський”). Також тут є культурні насадження ялини європейської, клену, граба, липи, явору. Вільхові ліси (18,2% лі-

совкритої площі) займають понижені ділянки лісових масивів, периферії озер та боліт на торф'яно-глейових суглинистих ґрунтах. Переважають асоціації *Alnetum urticosum*. Березові ліси (17,2 % лісовкритої площі) зустрічаються на місці корінних соснових та дубово-соснових лісів. Характерні тут березняк злаково-різнотравний, березняк чорницевий та березняк голубомолінієвий.

Серед лучних біоценозів (9% площі геосистеми) типовими є болотисті луки з переважанням лепешняка плаваючого, осоки загостреної та мітлиці тонкої. На притерасних ділянках торф'янистих лук панує щучник дернистий, осоки чорна і жовта, а в заказнику „Нечимне” трапляються популяції рідкісних лучно-болотних орхідей – пальчатокорінників м'ясочервоного та плямистого. Для широкої заплави Стоходу характерні і справжні луки, які представлені угрупованнями мітлиці тонкої, тонконогу лучного та костриці червоної і лучної, лисохвоста лучного, мітлюга звичайного та багато інших. Флористичне багатство цих лук складають 36 видів, висота травостою досягає 0,5 м. Наукову цінність болотних біоценозів геосистеми підвищують місцезростання рідкісних видів: осоки дводомної (*Carex dioica* L.) та стрункокореневищної (*Carex brevicollis*), росички англійської (*Drosera anglica*), шейхцерії болотяної (*Scheuchzeria palustris* L.), журавлини дрібноплодої (*Oxycoccus microcarpus*), берези низької (*Betula humilis* Schrank) [103, с. 198], верби лапландської (*Salix viminalis* L.) та чорничної (*Salix murtilloides* L.). У водних біоценозах виділяються угруповання глечиків жовтих (*Nuphar lutea*) та латаття сніжно-білого (*Nymphaea candida*), квітування яких надає особливої привабливості озерам геосистеми. Угруповання водяного різака алоеvidного (*Stratiotes aloides*) трапляються в усіх дев'яти озерах геосистеми. В озерах Сомин, Велике відмічені рідкісні угруповання альдрованди пухирчастої (*Aldrovanda vesiculosa*). У заростанні озер беруть участь очерет звичайний, рогіз широколистий та вузьколистий, куга озерна, а в озері Нечимне і водяний рис [7, с. 174]. В останньому, за рахунок розвитку сфагнових асоціацій наростає сплавина, що поступово зменшує площу водного дзеркала.

Відносна історична молодість флори геосистеми середнього межиріччя Турії та Стоходу зумовлює відсутність ендемічних видів та значну кількість пограничноареальних видів. Флора досліджуваної геосистеми виділяється не тільки великою різноманітністю, наявністю різних ботаніко-географічних та еколого-ценотичних груп, а й значною раритетною компонентою. Зокрема, тут трапляються наступні види рослин занесених до „Червоної книги України”: альдрованда пухирчаста (*Aldrovanda vesiculosa* L.), баранець звичайний (*Hyperzia selago* (L.) Bernh.), береза низька (*Betula humilis* Schrank.), булатка червона (*Cephalanthera rupestris* (L.) Rich.), булатка довголиста (*Cephalanthera longifolia* (L.)

Fritsch), верба лапландська (*Salix Lapponum* L.), верба чорнична (*Salix murtilloides* L.), вовчі ягоди пахучі (*Daphne cneorum* L.), діфазіаструм сплюснутий (*Diphasiastrum camplanatum* Holub), журавлина дрібноплідна (*Oxycoccus microcarpus* Turcz ex Rupr.), коручка болотна (*Epipactis palustris* L.), коручка морозниковидна (*Epipactis helleborine*), коручка темночервона (*Epipactis atrorubens* Schult.), лікоподієла заплавна (*Lycopodium inundatum* L.), лілія лісова (*Lilium martagon* L.), любка дволиста (*Platanthera bifolia* Rich.), осока дводомна (*Carex dioica* L.), пальчатокорінник м'ясочервоний (*Dactylorhiza incarnata* L.), пальчатокорінник плямистий (*Dactylorhiza maculata* L.), пальчатокорінник травневий (*Dactylorhiza majalis* Hunt), пальчатокорінник Фукса (*Dactylorhiza fuchsii* Druce), підсніжник сніжнобілий (підсніжник звичайний) (*Galanthus nivalis* L.), плаун річний (*Lycopodium annotinum* L.), росичка англійська (*Drosera anglica* Huds.) товстянка звичайна (*Pinguicula vulgaris* L.), шейхцерія болотна (*Scheuchzeria palustris* L.).

До видів, які охороняються у Волинській області і зростають на території досліджуваної геосистеми належать анемона лісова (*Anemone sylvestris*), багатоніжка звичайна (*Polypodium vulgare*), білозір болотний (*Parnassia palustris*), вільха сіра (*Alnus incana*), вовчі ягоди звичайні (*Daphne mezereum*), вужачка звичайна (*Ophioglossum vulgatum*), дуб скельний (*Quercus petraea*), голокучник дубовий (*Gymnocarpium dryopteris*), голокучник Роберта (*Gymnocarpium roberticum*), клопогін європейський (*Cimicifuga europaea*), костриця найвища (*Festuca altissima*), костриця поліська (*Festuca polesica*) котячі лапки дводомні (*Antennaria dioica*), лядвенець трясовинний (*Lathyrus unguiculatus*), мучниця звичайна (*Arctostaphylos uva-ursi*), наперстянка великоквіткова (*Digitalis grandiflora*), осока багнова (*Carex limosa*), осока дворядна (*Carex disticha*), осока двотичинкова (*Carex diandra*), осока повисла (*Carex flacca*), перстач білий (*Potentilla alba*), печіночниця звичайна (*Hepatica nobilis*), плющ звичайний (*Hedera helix*), росичка круглolistа (*Drosera rotundifolia*), ситник розчепірений (*Juncus squarrosus*), сфагн береговий (*Sphagnum riparium*), сфагн бурий (*Sphagnum fuscum*), сфагн великий (*Sphagnum majus*), сфагн Руссова (*Sphagnum russowii*), ринхоспора біла (*Rhynchospora alba*), щитник гребенястий (*Dryopteris cristata*). Усього 31 вид (не враховуючи водоростей та грибів).

Ботанічними пам'ятками природи на цій території є „Соснина-1”, де на площі 8 га розташовані високобонітетні насадження сосни віком 80 років з домішкою акації білої (квартал 25 Скулинського лісництва); „Соснова дача”, де на площі 14,4 га розташований сосновий бір віком 80 років з домішкою берези бородавчастої (квартал 49 Скулинського лісництва); „Волога судіброва” – сосно-

во-березовий частково заболочений субір віком 90 років (квартал 26 Скулинського лісництва). У заказнику „Прирічний”, що витягнувся вздовж правої тераси р. Турії, охороняються високобонітетні насадження сосни, дуба, берези, тут збереглися унікальні угруповання конвалії травневої (*Convallaria majalis* L.) та плавуна булавовидного (*Lycopodium clavatum*), зростає кілька дерев оксамиту амурського.

Фауна досліджуваної геосистеми таксономічно багата і різноманітна. Вона складається з бореальних і неморальних лісових видів, окремих широкобореальних та погранично-ареальних видів. Тут трапляється 15 видів парнокопитних і хутрових звірів, велика кількість птахів серед яких домінують горобиноподібні, гусеподібні, журавлеподібні. Усього на цій території зафіксовано 218 видів хребетних тварин, з них 38 видів ссавців (*mammalia*), 142 видів птахів (*aves*), 7 видів плазунів (*reptilia*), 7 видів земноводних (*amphibia*), 18 видів кісткових риб (*osteichthyes*). Для порівняння в національному природному парку „Прип’ять-Стохід” 288 видів хребетних (в т. ч. 49 ссавців, 193 птахів, 6 плазунів, 11 земноводних, 28 кісткових риб), у Черемському природному заповіднику – 171 вид (в т. ч. 39 ссавців, 111 птахів, 7 плазунів, 4 земноводних, 10 кісткових риб), у Шацькому національному природному парку пару – 353 види (в т. ч. ссавців – 54, птахів – 252, плазунів – 7, земноводних – 13, кісткових риб – 27 [5, с. 253].

Фауну району дослідження доцільно розглядати за лісовим, водно-болотним, лучним біотопах. У кількісному відношенні домінують представники першого та другого комплексів. До складу лісового комплексу входить до 75% ссавців і майже 50% всієї орнітофауни геосистеми. У лісових біотопах відмічені чотири види земноводних (квакша, жаба гостро морда і трав’яна, ропуха сіра), 4 чотири види плазунів (веретільниця ламка, вуж звичайний, ящірка прудка і живородна) Орнітофауна більш різноманітна (57 видів). Ссавці лісових біотопів представлені такими 24 видами: дика свиня (*Sus scrufa*), заєць русак (*Lepus europaeus*), білка звичайна (*Sciurus vulgaris*), лисиця (*Vulpes vulpes*), мишак жовтогорлий (*Apodemus Flavicollis*), мишак лісовий (*Apodemus sylvaticus*), вовчок сирій (*Glis glis*) і вовчок горішковий (*Muscardinus avellanarius*), бурозубка звичайна (*Sorex areneus*), полівка підземна (*Microtus subterratus*), їжак звичайний (*Erinaceus europeus*), куниця лісова (*Martes martes*), кріт звичайний (*Talpa europaea*), горностай (*Mustela erminea*), ласка (*Mustela nivalis*), собака єнотоподібний (*Nuctereutes procyonoides*), кажан пізній (*Vespertilio strotinus*), тхір лісовий (*Musntella putorius*), козуля європейська (*Capreolus capreolus*), трапляються лосі (*Alces alces*), білозубка мала (*Crocidura suaveolens*), нетопир лісовий (*Pipistrellus nathusls*), вовк (*Canis lupus*), борсук (*Melts veles*).

Водно-болотняні біотопи охоплюють численні озера, болота, ставки, водосховища, річки. У водоймах досліджуваної геосистеми зустрічається 19 видів кісткових риб, що належать до таких семи родин: щукових (щука – *Esox lucius* L.); коропових (плітка – *Rutilus rutilus*, в'язь – *Leuciscus idus*, краснопёрка – *Scardinius erythrophthalmus*, лин – *Tinca tinca*, пічкур звичайний – *Gobio gobio* L., верховодка – *Alburnus alburnus* L., густера – *Blicca bjoerkna*, гірчак – *Rhodeus sericeus*, сріблястий карась – *Carassius auratus*, короп – *Cyprinus carpio* L., білий амур – *Ctenopharyngodon idella*, товстолоб – *Hypophthalmichthys molitrix*); родина в'юнових (в'юн – *Misgurnus fossilis*); тріскових (миньок – *Lota lota*); родина колючкових (колючка триголкова – *Gasterosteus aculeatus*); окуневих (окунь – *Perca fluviatilis*, йорж – *Gymnocephalus schraetser*), сомові – (сом звичайний – *Silurus glanis*). У лучних біотопах спостерігається чотири види земноводних (часничниця звичайна, ропуха сіра, ропуха зелена, жаба гостроморда, жаба трав'яна), п'ять видів плазунів (ящірка прудка і живородна, мідянка звичайна, вуж звичайний, гадюка звичайна), близько 50 видів птахів і 9 видів ссавців (кріт звичайний, бурозубка мала, білозубка мала, лисиця, куниця кам'яна, ласка, заєць-русак, миша польова, нориця звичайна).

До раритетної компоненти фауни цієї території слід віднести шість видів занесених до Європейського Червоного списку тварин – шуліка рудий, орлан-білохвіст, деркач, очеретянка прудка, вовк та видра річкова; десять видів, що охороняються Червоним списком Міжнародного союзу охорони природи – тритон гребінчастий, черепаха болотняна, ящірка живородна, орлан-білохвіст, деркач, очеретянка прудка, видра річкова, бобр європейський, білка звичайна, вовчок горішковий; близько 60 видів з Додатку II Бернської конвенції; 29 видів тварин (в т. ч. 24 види хребетних), які занесені до Червоної книги України та 49 видів, включених до Переліку видів тварин, які охороняються у Волинській області. Найбільшою кількістю рідкісних видів тварин у межах району дослідження виділяється ландшафтний заказник „Стохід”. Щорічно над ним пролітає понад 50000 мігруючих птахів.

На досліджуваній території виявлено наступних 24 види хребетних і 5 видів безхребетних занесених до „Червоної книги України”: шість видів ссавців – горностай (*Mustela erminea*), кутора мала (*Neomys anomalus Cabrera*), видра річкова (*Lutra lutra*), борсук звичайний (*Meles meles*), тхір лісовий (*Mustela putorius*), нічниця водяна (*Muotis daubentonii*); 16 видів птахів – лелека чорний (*Ciconia nigra* L.), чернь білоока (*Aythya nyroca Guld.*), глушець або глухар (*Tetrao urogallus*), гоголь (*Bucephala clangula* L.), шуліка рудий (*Milvus milvus* L.), змієїд (*Circus ferox Gmelin.*), підорлик малий (*Aquila pomarina Ch. L.*

Brehm.), орлан-білохвіст (*Haliaetus albicilla* L), журавель сірий (*Grus grus* L.), кулик-сорока (*Haematopus ostralegus* L.), поручайник (*Tringa stagnatilis* Beehs), скопа (*Pandion haliaetus* L.), пугач (*Bubo bubo* L.), сорокопуд сірий (*Lanius excubitor* L.), прудка очеретянка (*Acrocephalus paludicola* L.), кульон (кроншнеп) великий (*Numenius phaeopus* L.); один вид плазунів – мідянка звичайна (*Coronella austriaca* Laurenti); один вид земноводних – ропуха очеретяна (*Bufo caamita* Laurent).

Висновки. Органічний світ геосистеми середнього межиріччя Турії та Стоходу виділяється великим видовим біологічним різноманіттям, різноманітністю географічних та еколого-ценотичних груп, значною раритетною компонентою, що є підставою для оголошення цієї території об'єктом природно-заповідного фонду загальнодержавного значення. Враховуючи значне біорізноманіття, великий абіотичний та гуманістичний потенціал необхідно розширити та об'єднати існуючі тут об'єкти природно-заповідного фонду в єдину просторово-нерозривну природоохоронну систему – потенційний національний природний парк „Лісова пісня”, що цілком відповідатиме Всеєвропейській стратегії біологічного та ландшафтного різноманіття.

Література

1. Заказники та пам'ятки загальнодержавного значення: [Волинська область] / О.І. Прядко [та ін.] // Фіторізноманіття Волинського Полісся та його охорони / під заг. ред. Т.Л. Андрієнко. – К., 2006. – С. 189-199. 2. Мельнічук М.М., Шульгач С.М., Шульгач А.С. Моніторинг ландшафтно-лімнологічних систем заказника “Нечимне” / М.М. Мельнічук, С.М. Шульгач, А.С. Шульгач // Наук. вісн. ВДУ – 2006. - № 2. – С. 48-57. 3. Фіторізноманіття Українського Полісся та його охорона / [за ред. Т.Л. Андрієнко]. – К.: Фітосоціоцентр / Ін-т ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України, 2006. – 316 с. 4. Химин М.В. Стан збереження біорізноманіття у Волинській області // Збереження і моніторинг біологічного різноманіття в Україні – К.: Нац. Екоцентр України, 2006. – С. 97-100. 5. Химин М.В. Хребетні тварини природних заповідників та національних природних парків Західного Полісся / М. Химин // Природа Західного Полісся і прилеглих територій: зб. наук. пр. / Відп. ред. Ф.В. Зузук. – Луцьк: РВВ Вежа Волин. Нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – №4. – С. 250-264. 7. Шульгач А.С. Передумови створення національного природного парку „Лісова пісня” / Шульгач А.С. // Географія, геоекологія, геологія: досвід наукових досліджень: матеріали VIII міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених / [за ред. проф. Л.І. Зеленської]. – К.: ДНВП Картографія, 2011. – вип. 8. – С. 173-175.

Summary

A.S. Shulgach. The Biodiversity of Potential National Park “Lisova Pisnia”.

Biodiversity and eco-coenotic state of geosystem of Turia and Stokhid middle watershed are analyzed on the basis of the literature and fund sources and of the results of own researches conducted by the author in 2007-2013. Special attention is paid to detection of rare species of flora and fauna listed in Annex III of the Bern Convention, Red Book of Ukraine and are protected in the Volyn region. A significant component of rarity is one of preconditions for announcement of this territory as an object of nature reserve fund of national importance.

ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИЙ ФОНД У СТРУКТУРІ РЕКРЕАЦІЙНОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті розглянуто природно-заповідний фонд у структурі рекреаційної сфери Волинської області. Охарактеризовано природно-заповідний фонд як об'єкт рекреаційного природокористування. Відображено результати дослідження природно-заповідного фонду Волинської області, проаналізовано його територіальну та функціональну структури. Розглянуто роль та значення природно-заповідних територій та об'єктів для розвитку рекреаційної галузі Волинської області.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільства рекреаційне природокористування виступає як одна із систем, яка направлена на відтворення фізичних та духовних сил людини. Рекреаційне природокористування є невід'ємним елементом господарства держави, виступає каталізатором соціально-економічного розвитку, сприяє поліпшенню якості життя населення. Реалізація рекреаційних потреб населення можлива на різних рівнях, відповідно до яких використовуються території та об'єкти. Одним з актуальних напрямів на сьогодні в Україні виступає організація рекреаційної діяльності на природоохоронних територіях, який ще не має достатнього наукового та організаційного обґрунтування, що і обумовлює актуальність його вивчення. У зв'язку з цим, важливим завданням географічної науки є проведення досліджень, які повинні сприяти вирішенню проблем освоєння та стимулювання діяльності територій та об'єктів природно-заповідного фонду (ПЗФ) на засадах раціонального рекреаційного природокористування.

Волинська область володіє багатим природно-ресурсним та історико-культурним потенціалом, що поряд із яскравими регіональними особливостями створюють всі передумови для організації сучасної туристичної інфраструктури і розвитку вітчизняного та міжнародного туризму на її території. Особливе місце в структурі рекреаційної галузі регіону займають об'єкти ПЗФ. Збережені природні ландшафти, особливості рельєфу, наявність водних та лісових ресурсів створюють сприятливі передумови для розвитку туристсько-рекреаційної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти досліджуваної теми висвітлені у працях вітчизняних і зарубіжних вчених. Так, питанням організації та здійснення рекреаційної діяльності, обґрунтуванню рекреаційного природокористування присвячені роботи В.І. Азара, Н.В. Багрова, М. Бочварова, Ю.А. Веденіна, С.А. Генсирука, І.П. Герасимова, М.С. Мироненко, В.С. Преображенського, І.А. Тарасова, І.Т. Твердохлебова та ін. Особливості та специфіка рекреаційного природокористування на природоохоронних територіях

відображені в дослідженнях А.Ю. Александрової, О.Ф. Балацького, Д. Бішоп, М. Гріна, В.В. Дежкіна, В.Г. Єна, М.М. Кукурудзи, І.І. Музики, Ю.В. Панасовського, Ю.Г. Пузаченка, А.М. Рудика, А. Філіпса, П.Л. Царика, А.В. Чуписа та ін. Результати досліджень природно-заповідного фонду Волинської області висвітлено у працях Ю.М. Грищенка, Ф.В. Зузука, Л.О. Коцун, І.Я. Мисковець, О. В. Міщенко, Я.О. Мольчака, В.І. Павлова, Т.С. Павловської, Н.А. Тарасюк, В.О. Фесюка, Л.М. Черчик та ін. [2; 5–7].

Формулювання цілей статті. Метою статті є вивчення природно-заповідного фонду як об'єкту розвитку та розширення потенціалу рекреаційної галузі Волинської області. Для досягнення мети поставлено наступні завдання:

- розглянути природно-заповідний фонд як об'єкт рекреаційного природокористування;
- охарактеризувати природно-заповідний фонд області, проаналізувати його територіальну та функціональну структури;
- розглянути роль та значення природно-заповідних територій та об'єктів для розвитку рекреаційної сфери Волинської області.

Виклад основного матеріалу дослідження. Рекреаційне природокористування – це комплекс заходів, пов'язаних із використанням природних ресурсів з метою оздоровлення людини, відновлення її фізичного та психологічного самопочуття, розширення екологічного і культурного світогляду.

Рекреаційне природокористування здійснюється на конкретних територіях з певними соціально-економічними та природними умовами. Система рекреаційного природокористування формується під впливом зростаючих потреб суспільства в рекреаційних послугах та рівня придатності природно-ресурсного потенціалу території для рекреаційного використання [1].

Природно-заповідний фонд України – ділянки суші і водного простору, природні комплекси та об'єкти, які мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність і виділені з метою збереження природної різноманітності ландшафтів, генофонду тваринного і рослинного світу, підтримання загального екологічного балансу та забезпечення фонового моніторингу навколишнього природного середовища [4].

До природно-заповідного фонду України належать:

- 1) природні території та об'єкти – природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища;
- 2) штучно створені об'єкти – ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва [4].

Відносини в галузі охорони, відтворення та використання природно-заповідного фонду регулюються Законом України «Про природно-заповідний фонд України» [4], прийнятим 16 червня 1992 року. Цей закон визначає правові основи організації охорони, наукових досліджень, ефективного використання природно-заповідного фонду України, відтворення його природних комплексів та об'єктів. Відповідно до ст. 9 цього Закону одним із видів використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду за умови дотримання природоохоронного режиму, встановленого зазначеним Законом та іншими актами чинного законодавства України, є використання їх в оздоровчих та інших рекреаційних цілях. Дані цілі можуть бути реалізовані, зокрема, шляхом здійснення туризму як активного виду відпочинку в межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду, причому моделлю збалансованого використання природних рекреаційних ресурсів як важливого принципу сталого розвитку держави може бути один з різновидів туризму – екологічний, який включає всі види туризму, орієнтовані на збереження природного довкілля.

До установ ПЗФ України, які організовують і здійснюють рекреаційну діяльність, належать: національні природні парки (НПП); біосферні заповідники; регіональні ландшафтні парки; парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва; ботанічні сади; зоопарки; дендропарки.

Рекреантами (відпочиваючі, туристи, відвідувачі) у межах територій та об'єктів ПЗФ є особи, які відновлюють у визначених згідно з чинним законодавством місцях свої розумові, духовні і фізичні сили через загальнооздоровчий і культурно-пізнавальний відпочинок, туризм, санаторно-курортне лікування, любительське та спортивне рибальство і полювання тощо.

Рекреаційна діяльність у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду здійснюється установами ПЗФ, підприємствами та організаціями, яким ці території та об'єкти підпорядковані.

Рекреаційна діяльність організовується відповідно до функціонального зонування та проектів організації території національних природних парків (НПП) і регіональних ландшафтних парків (РЛП), охорони, відтворення та рекреаційного використання їхніх природних комплексів і об'єктів, проектів організації території біосферних заповідників та охорони їх природних комплексів, а також проектів утримання та реконструкції парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, проектів організації території зоопарків, дендропарків тощо [8].

На території Волинської області створена та існує мережа природно-заповідного фонду, до якої станом на 01.01.2014 року віднесено 384 території та об'єкти загальною площею 234,8 тис. га, в тому числі 26 об'єктів загальнодер-

жавного значення площею 132,7 тис. га і 358 об'єкти місцевого значення площею 102,1 тис. га. (табл. 1).

Найвищий відсоток заповідності спостерігається на території Шацького – 66,5%, Ківерцівського – 39,0% та Любешівського – 30,7 районів. У Луцькому (3,2%), Горохівському (3,1%) та Рожищенському (0,7%) районах відсоток заповідності є найнижчим (табл. 2).

Щодо кількості об'єктів та територій природно-заповідного фонду серед адміністративних районів області, то найбільшу мають Маневицький (54), Ківерцівський (53) та Камінь-Каширський (43) райони. Найменша кількість об'єктів і територій ПЗФ характерна для Рожищенського (11), Горохівського (8) та Іваничівського (3) районів.

Таблиця 1

Розподіл територій та об'єктів ПЗФ Волинської області за їх статусом
(станом на 01.01.2014 року) [3]

Природно-заповідні території та об'єкти	Кількість	Площа, тис. га
Загальнодержавного значення	26	132,7
Місцевого значення	358	102,1
Разом	384	234,8

Природно-заповідний фонд Волинської області представлений практично усіма категоріями заповідних територій, за винятком біосферних заповідників, регіональних ландшафтних парків, дендрологічних та зоологічних парків (табл. 3). Щодо адміністративних районів, то у більшості з них нараховується по 4 категорії природоохоронних територій. Найчастіше тут зустрічаються заказники, пам'ятки природи, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, заповідні урочища. Найбільшою кількістю категорій (5) об'єктів природно-заповідного фонду володіють Ківерцівський та Луцький райони, а найменшою – Камінь-Каширський, Рожищенський, Любомльський (по два – заказники і пам'ятки природи) та Іваничівський (лише заказники) райони.

Найбільшу частку у структурі природно-заповідного фонду Волинської області за кількістю об'єктів займають заказники (55,9%) та пам'ятки природи (30,9%). Найменшою кількістю об'єктів у області представлені такі категорії ПЗФ як природні заповідники та ботанічні сади – по одному. Найбільшу площу займають національні природні парки та заказники.

Саме національні природні парки серед об'єктів природно-заповідного фонду Волинської області є найбільш придатними для рекреаційного використання. На території області розміщено три національних природних парки, а саме:

Шацький національний природний парк, НПП «Прип'ять-Стохід» та Ківерцівський національний природний парк «Цуманська Пуща».

Шацький національний природний парк було створено у 1983 році з метою збереження, відтворення та раціонального використання унікальних природних комплексів Шацького поозер'я, посилення охорони водно-болотних угідь міжнародного значення, сприяння розвитку міжнародного співробітництва у галузі збереження біологічного та ландшафтного різноманіття на площі 32515,0 га. Згідно з функціональним зонуванням територія парку розподілена на заповідну зону площею 5145,0 га, зону регульованої рекреації – 12971,0 га, зону стаціонарної рекреації – 978,0 га та господарську зону площею 29883,0 га. Поєднання численних озер з лісовими масивами, своєрідний поліський колорит, різноманіття рослинних угруповань та їх висока естетична цінність сприяють розвитку рекреації в цьому мальовничому куточку Західного Полісся.

Таблиця 2

Території та об'єкти ПЗФ Волинської області в розрізі одиниць адміністративно-територіального устрою (станом на 01.01.2014 року) [3]

Одиниці адміністративно-територіального устрою (район, місто)	Площа району, міста, тис. га	Об'єкти ПЗФ, тис. га	Природно-заповідний фонд, %
Володимир-Волинський	103,9	3,7	3,5
Горохівський	112,2	3,5	3,1
Іваничівський	64,2	2,9	4,5
Камінь-Каширський	174,9	12,2	6,9
Ківерцівський	141,4	55,2	39,0
Ковельський	173,3	6,4	3,6
Локачинський	71,5	5,5	7,6
Луцький	97,3	3,2	3,2
Любешівський	144,8	44,5	30,7
Любомльський	148,9	5,9	3,9
Маневицький	226,0	13,1	5,7
Ратнівський	143,7	11,3	7,8
Рожищенський	92,8	0,7	0,7
Старовижівський	112,2	6,8	6,0
Турійський	120,0	12,0	10,0
Шацький	75,1	50,0	66,5
м. Володимир-Волинський	1,6	-	-
м. Ковель	4,7	-	-
м. Луцьк	4,2	0,1	2,3
м. Нововолинськ	1,7	-	-
Всього по області	2014,4	237	11,7

На даний час у парку функціонують чотири зони відпочинку: «Гряда», «Світязь», «Урочище Гушове» та «Пісочне». На берегах озер розміщено велику кількість баз відпочинку, пансіонат «Шацькі озера» (600 місць), санаторій «Лісова пісня» (420 місць), спортивні, дитячі табори та низка малих наметових містечок. В останні роки у парку проводиться Міжнародний пісенний фестиваль «На хвилях Світязя». Відвідувачі можуть ознайомитися з природою парку, відвідавши еколого-пізнавальні маршрути «Лісова пісня» (протяжність 5,6 км), що пролягає сосновими лісами між озерами Пісочне і Перемут, та «Світязянка» (протяжність 5,2 км), що проходить поблизу о. Світязь.

Таблиця 3

Розподіл територій та об'єктів ПЗФ Волинської області за їх значенням, категоріями та типами (станом на 01.01.2014 року) [3]

Категорії об'єктів ПЗФ	Кількість	Площа, га	% площі окремих категорій до загальної площі ПЗФ
Природні заповідники	1	2975,70	1,5
Національні природні парки	3	121767,84	49,6
Заказники, всього:	215	97730,75	47,8
у т.ч. ландшафтні	36	20529,80	10,0
лісові	37	5215,9	2,5
ботанічні	32	2634,10	1,2
загальнозоологічні	34	40872,05	20,1
орнітологічні	15	3586,1	1,75
іхтіологічні	1	46,0	-
гідрологічні	60	24595,60	12,0
загальногеологічні	1	90,10	<0,04
Пам'ятки природи, всього	119	585,41	0,3
у т.ч. комплексні	1	30,00	<0,1
ботанічні	97	295,91	0,15
зоологічні	7	45,00	<0,1
гідрологічні	18	206,54	0,1
Заповідні урочища	25	14518,60	7,1
Ботанічні сади	1	10,00	<0,1
Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва	11	107,73	<0,1
Разом	384	234803,64	100

У 2007 році було створено національний природний парк «Прип'ять-Стохід» з метою збереження, відтворення та раціонального використання типових і унікальних природних поліських комплексів, які мають важливе природоохоронне, наукове, естетичне, рекреаційне та оздоровче значення. Територією

парку проходить низка туристичних маршрутів. Особливою популярністю користуються водні маршрути р. Стохід «Чарівний світ Полісся» та р. Прип'ять «Прип'ятські мандри». З кожним роком тут все частіше можна зустріти байдарочників з України, Польщі та інших країн. Перспективним видом туризму, який тільки починає розвиватись на території НПП, є науковий (орнітологічний). Фестиваль з екстремального водного туризму «Поліська регата» щорічно збирає екстремалів випробувати свої сили на трасі змагань та охочих відпочити, помилуватися краєвидами унікальних поліських річок та озера Люб'язь, відчути атмосферу свята Івана Купала.

На території надзвичайно цінних Ківерцівських лісів у Ківерцівському районі Волинської області ще у 2010 р. з метою збереження, відтворення і раціонального використання цінних природних комплексів та історико-культурних об'єктів Волинського Полісся створено НПП «Цуманська Пуща». Проте функціонування установи і досі під загрозою: не створено відповідної адміністрації, не ведеться дослідницька та природоохоронна робота. Парк включає частину одного з найцінніших розлогих лісових масивів Волині. Територія парку та його околиць має багате історичне минуле та цікаву історико-культурну спадщину.

В рекреаційних цілях пізнавальне значення мають інші природно-заповідні території та об'єкти (заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища, ботанічні сади, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва).

Наявність об'єктів природно-заповідного фонду має значний потенціал для розвитку туризму та проведення роботи з екологічної освіти та виховання населення Волинської області. Території та об'єкти з особливим статусом охорони виступають на сьогодні основним ресурсом розвитку туристсько-рекреаційної сфери за рахунок розширення спектру пропонованих послуг та формування унікальних турпродуктів.

Рекреаційне природокористування є поєднанням організації відпочинку населення із використанням природних умов та ресурсів території, що в свою чергу, передбачає зміни стану природного середовища під впливом рекреаційної діяльності, використання населенням природних рекреаційних ресурсів, відновлення життєвих сил трудових ресурсів [10, с. 10]. Таким чином, природоохоронні території мають не лише наукове, але й соціально-економічне значення.

Створення та облаштування туристичних маршрутів, здійснення просвітницької природоохоронної роботи серед туристів сприяють розширенню туристично-рекреаційних послуг (екологічні та туристичні стежки, музеї природи). Перспективним напрямом залучення природно-заповідних об'єктів є викорис-

тання їх у рекреаційно-екскурсійних цілях за умови дотримання природоохоронної складової.

Розвиток рекреаційного природокористування на основі територій та об'єктів природно-заповідного фонду Волинської області сприятиме вирішенню наступних завдань: вдосконалення туристичного іміджу області, залучення туристів, створення нових робочих місць, екологічне виховання, розвиток інфраструктури (готелі, заклади харчування) та сфери послуг (транспорт і зв'язок, реалізація сувенірної продукції) тощо.

Висновки. Важливою умовою розвитку рекреаційного природокористування Волинської області є використання природно-заповідного фонду. Особливо це стосується територій вищого статусу, а саме національних природних парків, які виступають основою для ведення туристсько-екскурсійної діяльності в області. Рекреаційне природокористування в даних парках представлене розробленою мережею екологічних стежок та туристичних маршрутів. Туристсько-рекреаційна діяльність на територіях установ та об'єктів природно-заповідного фонду області полягає в забезпеченні попиту населення в оздоровленні та відпочинку, санаторно-курортному лікуванні, екотуризмі та спортивно-оздоровчому туризмі. Актуальним питанням розвитку рекреаційних послуг на природно-заповідних територіях є подальше вивчення місцевих природних ресурсів, відновлення інфраструктури, розширення робочих місць для населення в рекреаційній сфері, отримання додаткових доходів місцевими бюджетами.

Література

1. Герасимчук Г.В. Регіональна політика розвитку рекреаційного природокористування: механізми формування та реалізації: [монографія] / Герасимчук З.В., Коленда Н.В., Черчик Л.М. – Луцьк: Надстир'я, 2007. – 172 с.
2. Грищенко Ю.М. Екологічні мережі Волині / Ю.М. Грищенко, М.С. Яковичина // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2007. – №11, ч. 2: Шацький нац. прир. парк: регіон. аспекти, шляхи та напрями розвитку. – С. 104–108.
3. Екологічний паспорт Волинської області за даними на 2013 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.menr.gov.ua/protection/protection1/volynska>.
4. Закон України «Про природно-заповідний фонд України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2456-12>.
5. Ковальчук І.П. Природно-заповідний фонд басейну р. Стохід: сучасний стан, картографічна модель, шляхи оптимізації функціонування / Т.С. Павловська, Д.В. Савчук // Часопис картографії: Зб. наук. праць. – К.: КНУ ім. Тараса Шевченка, 2011. – Вип. 3. – С. 82–91.
6. Коцун Л.О. Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва Волинського Полісся / Коцун Л.О., Коцун Б.Б. // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – №11 (Ч.ІІ). – С. 162–166.
7. Мольчак Я.О. Оцінка рекреаційної сприятливості об'єктів природно-заповідного фонду Волинської області / Я.О. Мольчак, В.О. Фесюк, І.Я. Мисковець [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eko-kremen.mvk.pl.ua/sborn2004_02_01.shtml.
8. Наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища України «Про затвердження Положення про рекреаційну діяльність у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду України» [Електронний ресурс]. – 2009. – № 330. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?code=z0679-09>.
9. Петранівський В.Л. Туристичне краєзнавство:

Навч. посіб. – 2-ге вид., виправл. / В.Л. Петранівський, М.Й. Рутинський. – К., 2008. – 575 с.
10. Фоменко Н.В. Рекреаційні ресурси та курортологія / Н.В. Фоменко. – Київ, 2007. – 312 с.

Summary

M.M. Melnyichuk, T.P. Bezsmertniuk. Nature Reserve Fund in the Structure of Recreational Nature Management of Volyn Region.

In the article the nature reserve fund in the structure of recreational area of Volyn region is considered. Nature reserve fund as an object of recreational nature management is described. The results of research of the nature reserve fund of Volyn region are represented, it is analyzed territorial and functional structures. The role and importance of natural protected areas and objects are considered for development of recreational industry of Volyn region.

УДК 911.52:550.4 (477.52)

О.В.Бова, Я.С.Бойко

ІНТЕНСИВНІСТЬ БІОЛОГІЧНОГО ВБИРАННЯ РОЗСІЯНИХ МЕТАЛІВ РОСЛИНАМИ АВТОНОМНИХ ЛІСОСТЕПОВИХ ЛАНДШАФТІВ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

В статті наведені показники інтенсивності біологічного вбирання (K_b) типовими рослинами автономних лісостепових ландшафтів Сумської області. Аналізується вплив на ці показники ландшафтно-геохімічних умов.

Постановка проблеми. Вміст розсіяних хімічних елементів у рослинах в значній мірі залежить від інтенсивності їх вбирання, яка визначається систематичним положенням рослин та ландшафтно-геохімічними умовами території. Встановлення особливостей інтенсивності накопичення певними видами і групами рослин має не лише науковий, але й практичний інтерес, оскільки ці дані можна використати в еколого-геохімічних цілях.

Метою дослідження є встановлення особливостей інтенсивності вбирання розсіяних металів різними рослинами автономних лісостепових ландшафтів Сумської області. Для вирішення цієї мети були підраховані коефіцієнти біологічного вбирання на основі отриманих даних про вміст елементів у золі рослин і ґрунтоутворюючих породах [1]. Валовий вміст розсіяних елементів визначався емісійним спектральним аналізом [2].

Викладення основного матеріалу. Наведені в таблиці 1 коефіцієнти біологічного вбирання свідчать про те, що рослинність лісостепу Сумської області, що росте в автономних умовах, активно втягує в біогенну міграцію більшість елементів, які визначались. Окремі трав'яні та деревні рослини мають різну інтенсивність вбирання. Помітна різниця також в показниках K_b між групами рослин. Рослини, що ростуть в автономних ландшафтах з чорноземними і сірими лісовими ґрунтами на лесовидних суглинках мають однотипний характер розподілу K_b елементів.

Коефіцієнти біологічного вбирання розсіяних хімічних елементів
рослинності автономних лісостепових ландшафтів Сумської області

Рослини	Органи і частини рослин	Метали					
		Мідь	Нікель	Кобальт	Свинець	Цинк	Марганець
Дуб	листки	4,57	0,93	1,97	1,95	4,27	8,04
Ясен	листки	4,46	1,09	2,83	2,66	3,62	2,54
Клен	листки	2,56	0,92	2,05	1,83	3,75	10,76
Береза	листки	3,51	1,08	-	2,61	17,51	9,86
Конюшина	надземна частина	7,99	1,09	1,67	1,78	4,52	1,02
Полин	надземна частина	5,78	1,14	2,19	1,18	5,62	1,35
Деревій	надземна частина	4,55	0,97	2,89	2,19	5,33	1,47
Ромашка	надземна частина	5,13	1,11	1,57	1,38	2,90	2,09
Чистотіл	надземна частина	2,29	0,63	2,43	1,70	2,94	3,44
Культурні злаки	надземна частина	2,74	0,65	0,66	0,77	2,97	3,44

Деревні рослини, різнотрав'я, бобові (конюшина) активно концентрують мідь, цинк, марганець, кобальт і свинець ($K_b > 1$). K_b нікелю дорівнює приблизно одиниці. Культурні злаки значно слабкіше вбирають розсіяні метали. Відносно ґрунтоутворюючих порід у цих рослинах (пшениця озима, ячмінь) накопичуються мідь, цинк і марганець, для яких K_b позитивний.

Окремі рослини мають чітко виражені біогеохімічні особливості накопичення елементів. Так, у групі деревних рослин, яким загалом властиве більш енергійне у порівнянні з травами накопичення марганцю, відмічена інтенсивна акумуляція цинку березою ($K_b = 17,51$). Бобові (конюшина) вирізняється посиленням вбирання міді ($K_b = 7,99$). Культурні злаки і лісове різнотрав'я у порівнянні з степовим різнотрав'ям і конюшиною більш активно накопичують марганець.

Ряди біологічного вбирання розсіяних металів мають наступний вигляд:

Деревні рослини: $Mn > Cu, Zn > Co > Pb > Ni$.

Бобові: $Cu > Zn > Pb > Co > Ni > Mn$.

Різнотрав'я: $Zn, Cu > Mn > Co > Pb > Ni$.

Культурні злаки: $Zn > Cu > Mn > Pb > Co, Ni$.

Аналіз коефіцієнтів біологічного вбирання рослин, що ростуть на сильнозмитих чорноземних ґрунтах з близьким заляганням корінних крейдових порід свідчить про те, що різнотрав'я степових ділянок найбільш енергійно вбирає цинк і мідь (K_b 3,55 і 3,81 відповідно), дещо слабкіше – марганець, кобальт і свинець (K_b 2,26; 2,21 і 1,53 відповідно) і лише нікель відноситься до елементів із відносно слабким вбиранням (K_b 0,81). Ранжирований ряд коефіцієнтів біологічного вбирання розсіяних металів майже не відрізняється від ряду для різнотрав'я, що росте на слабкоденудованих вододільних лесових рівнинах: Zn, Cu

> Mn > Co > Pb > Ni. Інші закономірності були встановлені для дуба, який надзвичайно сильно накопичує марганець ($K_b = 21,76$), дещо слабкіше – цинк і кобальт (K_b відповідно 5,83 і 5,75). Натомість свинець і нікель мають незначну інтенсивність накопичення в листках дуба (K_b 0,87 і 0,71 відповідно).

Висновки. Виконані дослідження дозволили встановити інтенсивність біологічного вбирання розсіяних хімічних елементів типовими рослинами автономних лісостепових ландшафтів Сумської області. Деревні рослини, зазвичай, більш енергійно втягують у біогенну міграцію марганець, а трав'яні – цинк і мідь. Вплив ландшафтно-геохімічних умов на інтенсивність вбирання рослинами мікроелементів проявляється головним чином для деревних порід, що, вірогідно, пов'язано з різними фізико-хімічними параметрами ґрунотвірних і підстилаючих гірських порід.

Література

1. Бова О.В. Мікроелементний склад рослинності лісостепу Сумської області // Наук. зап. Сумського державного педуніверситету. – Географічні науки. – 2011. – Вип.2. – С.74-78.
2. Поповцева А.А. Методическое руководство по ускоренному анализу золы растений. – Сыктывкар: Изд-во Коми филиала АН СССР, 1974. – 183 с.

Summary

A.V. Bova, J. S. Boyko. **The Intensity of Biological Absorption of Trace Metals by Plants Autonomous Forest-Steppe Landscapes of Sumy Region.**

The article presents the indicators of the intensity of biological absorption (K_b) typical plants of the Autonomous forest-steppe landscapes of Sumy region. Analyzes the impact on these indicators of landscape-geochemical conditions.

УДК 911.52 [(210.5)+(262.5)]

В.П. Воровка

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ПОНЯТТЯ «ПАРАДИНАМІЧНА ЛАНДШАФТНА СИСТЕМА»

У статті проаналізований процес становлення і розвитку у ландшафтознавстві поняття «парадинамічна ландшафтна система». Розкрито суть сучасного його розуміння. Доведено важливість розвитку цього напряму досліджень для сучасного ландшафтознавства. Доведено необхідність застосування принципу контрастності при дослідженні парадинамічних ландшафтних комплексів і систем.

Постановка проблеми. Дослідження природних комплексів у класичному ландшафтознавстві переважно ґрунтувалося на структурному принципі, заснованому на вивченні складових комплексу – чи то природних компонентів, чи морфологічних його частин. Динамічний принцип та принцип контрастності дають можливість розглянути ландшафтні утворення у взаємодії їх контрастних складових. Такий підхід відкриває нові можливості і перспективи розвитку сучасного ландшафтознавства.

Принцип контрастності середовищ дозволяє об'єднати дослідження раніше різнотипних ландшафтів – морських і сухопутних, гірських і рівнинних, височинних і низовинних і т.д.

Питанням взаємодії контрастних ландшафтних середовищ присвячено досить багато наукових праць геологів, геоморфологів, ландшафтознавців, біогеографів та ін. Розвиток поняття «парадинамічна ландшафтна система» буде проаналізований нами саме через призму їх основних праць.

Формулювання мети. Метою даної статті є аналіз процесу становлення у сфері ландшафтознавства поняття «парадинамічна ландшафтна система».

Виклад основного матеріалу. До розгляду суті явища парадинамічності у ландшафтній сфері доцільно розглянути суть поняття «ландшафтна система».

Загалом розвиток системного підходу у ландшафтознавстві відбувся завдяки пануванню у науці в 60-х роках минулого століття системної парадигми. Близькість теорії ландшафтознавства і теорії систем обговорювалася на V з'їзді Всесоюзного географічного товариства. У цей час відмічена близькість понять «система» і «ландшафт» [1]. До системного типу досліджень віднесений ландшафтний опис. Однак у практичній діяльності географи досліджували геосистеми різних рівнів, значна частина з яких не є ландшафтними [2].

Існує велике різноманіття визначень системи. По-різному його тлумачать і географи, розглядаючи поняття геосистеми як:

- синоніму природно-територіального комплексу;
- результату взаємозв'язку природи і господарства;
- нетериторіальної одиниці, сформованої пов'язаними обміном речовиною та енергією елементами.

Згідно таких визначень, ландшафтознавці прийшли до висновку про існування кількох рівнів системних досліджень у природі. Козін В.В. пропонує розрізняти «геосистеми», які охоплюють системним аналізом «компонентну» природу і «ландшафтні системи», що об'єднують ландшафтні комплекси різних порядків [2].

За початок розвитку знань про існування особливих ландшафтних комплексів у якості взаємодіючих систем слугує стаття Ф.М. Мількова [3] про контрастність середовищ та її значення для фізичної географії, як пізніше висловився автор – у якості «фундаментальної закономірності географічної науки» [4].

У тому ж році ним була опублікована стаття про парагенетичні ландшафтні комплекси [5]. У ній вчений вперше звернув увагу на існування певних ландшафтних систем, складові яких пов'язані між собою спільністю походження – так званих парагенетичних ландшафтних комплексів. Однак у цій роботі,

як і в іншій «Ландшафтна сфера Землі» [6], автор не дає детального обґрунтування впроваджуваного у науковий обіг поняття.

Незважаючи на те, що більшість положень висловленої Ф.М. Мільковим ідеї про існування особливих ландшафтних комплексів, були піддані критиці [7], найважливішою залишається його ідея про існування в природі цілісних ландшафтних комплексів, в основі виділення яких лежить принцип контрастності. До цього вивчалися ландшафтні комплекси на основі їх відносної однорідності і взагалі не досліджувалися якісно різномірні (контрастні) за властивостями.

Принцип контрастності використовувався у різні часи у різних сферах наукових досліджень: при характеристиці ландшафтних районів [8], при дослідженні принципів розміщення біогеоценозів [9], у вченні про геохімічний ландшафт [10] та при дослідженні геохімічної контрастності ландшафтів М.А. Глазовською [11], при вивченні активних поверхонь океану [12].

Ф.М. Мільков у більш пізній у своїй роботі удосконалив визначення парагенетичного ландшафтного комплексу, обмеживши об'єкт ландшафтно-парагенетичних досліджень системою «...просторово суміжних, генетично спряжених регіональних і типологічних комплексів, які характеризуються високою активністю взаємообміну речовиною та енергією» [13]. Тобто наголос робиться на процесну складову – взаємообмін речовиною та енергією. Відбувається такий взаємообмін завдяки явищу контрастності. Останнє назване Ф.М. Мільковим фундаментальною закономірністю географічної науки, оскільки вся географічна оболонка з її шаруватою диференціацією речовини виражає цей принцип. Взаємообмін речовиною та енергією між середовищами відбувається саме у зв'язку з їх контрастністю, і чим вона більша, тим інтенсивнішим буде обмін. Причому обмін речовиною та енергією відбувається не тільки між контрастними середовищами, а й всередині кожного з них завдяки внутрішній їх неоднорідності.

Усвідомлення першочерговості врахування саме процесної складової при виокремленні ландшафтних систем привела у 1977 році Ф.М. Мількова до формулювання ідеї про існування парадинамічних ландшафтних комплексів та необхідності їх дослідження у межах нового перспективного напрямку ландшафтознавства [14]. На той час паралельно з розвитком поняття «катена» А. Конейчера при аналізі контрастності складових компонентів географічної оболонки – атмосфери гідросфери і літосфери Ф.М. Мільков прийшов до висновку про існування тісних динамічних взаємозв'язків між контрастними середовищами і формування на їх основі парадинамічних ландшафтних комплексів.

Саме неоднорідність і контрастність середовищ спричиняють значну інтенсивність взаємообміну речовиною та енергією. На основі цього Ф.М. Мільков вивів географічну закономірність, згідно якої контрастність середовищ виступає обов'язковою умовою динаміки та розвитку ландшафтних комплексів [15].

Саме тому при розгляді явищ парадинамічності і парагенетичності у ландшафтній сфері ми схиляємося до поглядів Ф.М. Мількова, який розглядав їх як взаємопов'язані і взаємозалежні, але з пріоритетом парадинамічності, основою якого є процесна складова. Явище парагенетичності є наслідком прояву тих чи інших рушійних процесів та єдності походження і, відповідно, виступає у якості особливого різновиду парадинамічних геосистем.

Саме неоднорідність (контрастність) середовищ, на його думку, є необхідною умовою динаміки ландшафтних комплексів, яка постійно відбувається у ландшафтній сфері. Саме завдяки динаміці відбувається взаємообмін речовиною та енергією між контрастними середовищами. Тому чим контрастнішими будуть контактуючі середовища, тим краще будуть виражені парадинамічні ландшафтні комплекси.

Згідно визначення Ф.М. Мількова, парадинамічний ландшафтний комплекс представляє собою систему просторово суміжних регіональних чи типологічних одиниць, які характеризуються наявністю між ними взаємообміну речовиною та енергією. При цьому парадинамічні взаємозв'язки відносяться до типу горизонтальних міжкомплексних зв'язків.

Парадинамічні ландшафтні системи є особливою категорією ландшафтних комплексів, відмінних від регіональних і типологічних комплексів. За основу їх вивчення виступає не внутрішня структура, а взаємодія між її складовими. В системі ієрархії ландшафтна система повинна займати більш високий ранг, оскільки функціонально до її складу мають входити парадинамічні ландшафтні комплекси.

Особливість парадинамічних систем полягає в тому, що вони виражені тим краще і чіткіше, чим контрастнішими є їх складові комплекси. Ф.М.Мільков наголошував на тому, що ті природні відмінності, які призводять до роз'єднання регіональних і типологічних ландшафтних комплексів, є об'єднуючою основою для парадинамічних ландшафтних систем.

У якості прикладу такої системи виступають тісно контактуючі між собою різко контрастні середовища - суша і вода у межах берегової смуги (горизонтальна контрастність) як одна з основних і найбільш поширених меж контрастності. У ландшафтознавстві дотепер берег і прибережна акваторія розглядаються окремо один від одного, навіть у різних відділах ландшафтів. Між тим доведе-

но, що вони знаходяться у найтіснішому взаємозв'язку як на прикладі абіотичної, так і біотичної їх складових. Наслідком такого контакту є різноманітні утворення – від особливостей рельєфу до підвищених концентрацій і сукупностей живих організмів.

У зв'язку з цим лише частково можна погодитись з І.В. Агарковою-Лях, яка у своїй дисертації ландшафтні комплекси берегової зони чорноморського узбережжя Криму дослідила та охарактеризувала у якості парагенетичних [16]. Оскільки більшість вчених за основу формування парагенетичних ландшафтних комплексів приймають саме концентрований водний потік, то тільки вздовжберегове перенесення і течії можуть слугувати основою парагенезису у береговій смузі. Але ж берег характеризується і наявністю великої кількості поперечних динамічних зв'язків, які по суті є пара динамічними (прибійне перенесення наносів, бризова циркуляція повітряних мас, річковий і площинний стоки тощо). Незважаючи на це, автор виділяє і характеризує винятково парагенетичні ландшафтні комплекси берегової смуги на основі поперечних (фактично парадинамічних) зв'язків, що підтверджується і текстом роботи, і схематичним рисунком парагенетичної ландшафтної структури берегової зони моря (с. 46).

Це ж саме підтверджується дослідженнями М. Данєвої (17), яка на основі тривалого вивчення і картування чорноморського узбережжя Болгарії запропонувала змінити термін «парагенетичний ландшафтний комплекс» на «парадинамічний», що більше відповідає їх суті.

Нажаль, усі послідовні дослідження ландшафтних комплексів-систем стосувалися лише парагенетичної їх структури. Найближче до розкриття парадинаміки у ландшафтних системах і найповніше розкриття цього поняття відбулося у працях М.Д. Гродзинського [18, 19]. Незважаючи на високу значимість і необхідність досліджень контрастних ландшафтних комплексів для сучасного ландшафтознавства, вони не набули подальшого розвитку у працях вчених-ландшафтознавців.

Висновки. Таким чином, дослідження парадинамічних ландшафтних систем є необхідним і перспективним напрямом фундаментальних ландшафтознавчих досліджень. Це дасть змогу дослідити взаємозв'язки і взаємодії між контрастними і якісно різнорідними ландшафтними комплексами (наприклад, море-суша, гори-рівнини та ін.), які на теперішній час досліджені недостатньо.

Література

1. Ретеюм А.Ю. Физико-географические исследования и системный поход / А.Ю. Ретеюм // Системне исследование. – М., 1972. – С. 90-110.
2. Козин В.В. Прагенетические ландшафтне комплексы и их динамика / В.В.Козин // Известия Всесоюзного географического общества. –

1977. - №3. - С. 238-245. 3. Мильков Ф.Н. Ландшафтная география и вопросы практики / Ф.Н. Мильков. - М., 1966. 4. Мильков Ф.Н. Физическая география: современное состояние, закономерности, проблемы / Ф.Н. Мильков. - Воронеж, 1981. - С.36. 5. Мильков Ф.Н. Парагенетические ландшафтные комплексы. - Научные записки Воронежского отделения ГО СССР / Ф.Н. Мильков. - Воронеж, 1966. - С. - 3-7. 6. Мильков Ф.Н. Ландшафтная сфера Земли / Ф.Н. Мильков. - М.: Мысль, 1970. 7. Ретеюм А.Е. О парагенетических ландшафтных комплексах / А.Ю. Ретеюм // Известия Всесоюзного географического общества. Том 104. Вып. 1. - Л.: Наука, 1972. - С. 17-21. 8. Ивашутина Л.И., Николаев В.А. Контрастность ландшафтной структуры и некоторые аспекты ее изучения / Л.И. Ивашутина, В.А. Николаев // Вестн. МГУ. География, 1971. - №5. 9. Бяллович Ю.П. Системы биогеоценозов / Ю.П. Бяллович // Проблемы биогеоценологии. - М., 1973. - С. 39. 10. Перельман А.И. Геохимия ландшафта / А.И. Перельман. Изд. 2-е. - М., 1975. 11. Глазовская М.А. Геохимические основы типологии и методики исследований природных ландшафтов / М.А. Глазовская. - М., 1964. 12. Айзатуллин Т.А., Лебедев В.Л., Суетова И.А., Хайлов К.М. Граничные поверхности и география океана // Вестник МГУ. География, 1976. - №3. 13. Мильков Ф.Н. Контрастность сред и связанные с ней вопросы структуры и динамики ландшафтных комплексов / Ф.Н. Мильков // Материалы восьмого Всеуральского совещания вопросам географии, охраны природы и природопользования. - Уфа, 1972. - С. 10. 14. Мильков Ф.Н. Принцип контрастности в ландшафтной географии / Ф.Н. Мильков // Известия АН СССР. Сер. географическая. - 1977. - №6. - С.93-101. 15. Мильков Ф.Н. Физическая география: современное состояние, закономерности, проблемы / Ф.Н. Мильков. - Воронеж, 1981. - 400 с. 16. Агаркова-Лях И.В. Парагенетические ландшафтные комплексы береговой зоны моря (на примере черноморского побережья Крыма): дисс. ... канд. геогр. наук: 11.00.01 / И.В. Агаркова-Лях. - Симферополь, 2006. - 205 с. 17. Данева М. Парагенетични ландшафтни комплекси и тяхната динамика / М. Данева // Проблеми на географията. - София, 1978. - №4. 18. Гродзинський М.Д. Основи ландшафтної екології / М.Д. Гродзинський. - К.: Либідь, 1993. - 223 с. 19. Гродзинський М.Д. Пізнання ландшафту: місце і простір: Монографія / М.Д. Гродзинський. У 2-х т. - К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. - 1.2. - 503 с.

Summary

V.P. Vorovka. Formation and Development The Concept "Paradynamical Landscape System"

The paper analyzes the process of formation and development of the concept of landscape "paradynamical landscape system". The essence of the modern understanding of it. The significance of this area of research for the modern landscape. The necessity of applying the principle of contrast in the study paradynamical landscapes and systems.

II. ЕКОНОМІЧНА, СОЦІАЛЬНА ТА ПОЛІТИЧНА ГЕОГРАФІЯ

УДК 911.3:314(447)

О.В. Заставецька, Л.Б. Заставецька

ТЕРИТОРІАЛЬНІ СПІЛЬНОСТІ ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ЛЮДЕЙ

Розкрито проблему формування територіальної ідентифікації населення на основі територіальних спільностей різних рівнів, оскільки саме вони визначають особливості самоорганізації населення в географічному просторі, його ідентифікацію. Саме у межах певної територіальної спільності формуються інтереси людей, які проживають у ній, та їх специфічні риси життєдіяльності. Вони зумовлені фактом спільного проживання, територіальними зв'язками, єдністю цінностей, спільністю культури і традицій, умов життєдіяльності, тобто територіальною ідентичністю. Вона є вагомим чинником територіальної ідентифікації людей. В останній період територіальна ідентифікація посилилась на різних рівнях, особливо на загальнодержавному і низовому. Територіальна ідентифікація обумовлюється, перш за все, етнічним і соціальним складом населення, історико-географічними факторами формування території тощо.

Актуальність дослідження. Сучасний стан суспільства в Україні є важливим чинником, що впливає на самоорганізацію та самоідентифікацію населення. Саме до цих питань має бути привернута увага дослідників, в тому числі й суспільно-географів, які повинні визначити особливості просторової поведінки людей. У цьому аспекті актуальними є питання формування територіальної ідентичності людей на різних рівнях територіальних спільностей. В українській географії ще не достатньо висвітлена сутність територіальної ідентичності, чинники її формування та основні риси. Це потребує нових досліджень теоретичних, методичних і прикладних аспектів територіальної ідентичності людей.

Стан вивчення питання. Вивчення територіальної ідентифікації населення у зв'язку з територіальними спільностями людей знаходиться в Україні у початковій стадії (О.Гнатюк, Я.Олійник, 2013; А.Мельничук, О.Гнатюк, М.Растворова, 2008; Л.Нагорна, 2008). Ці дослідження базуються на наукових ідеях зарубіжних вчених Д.Грегорі, В.Зелінскі, М.Ісмагілова, М.Крилова, А.Манакова, С.Ниммик, Л.Смірнягіна, Г.Раагмаа, А.Трофимова та ін. На сьогодні актуально розкриття сутності понять «територіальна спільність людей» та «територіальна ідентичність людей», особливостей формування територіальної ідентичності залежно від територіальної спільності, розробка методів вивчення територіальної ідентичності, прикладні аспекти даної проблеми.

Мета дослідження – виявлення впливу територіальних спільностей різного рівня на формування територіальної ідентифікації людей.

Постановка проблеми. Територіальна ідентифікація населення – це відчуття приналежності людей до певної території, з її природним середовищем,

населенням (його культурою, традиціями, господарською діяльністю та ін.). Важливим географічним чинником її формування є територіальна спільність людей, вона визначає особливості самоорганізації населення в географічному просторі, його ідентифікацію.

Щодо терміну «територіальна спільність людей», то ще немає єдиного його трактування. Вперше вжите воно Я. Щепанським у 1969 р. до людей, які «зв'язані узами спільних відношень до території, на якій вони проживають, і узами» відношень, які впливають з факту проживання на спільній території [16]. Це поняття дістало розвиток у М. Мижевича (1975), М. Паламарчука (1975), В. Бугроменка (1980), Б. Хорєва (1981), Е. Алаєва (1983), Г. Гольца (1986), В. Пузанова (1988), О. Шаблія (2003), О. Топчієва (2005), Я. Верменич (2009) та ін. Ці дослідники, однак, в основу територіальної спільності людей кладуть різні явища та зв'язки. Ми дотримуємося думок Е. Алаєва, В. Бугроменка та О. Шаблія про спільність проживання на певній території, а це, своєю чергою, зумовлює відносини виробництва і цілісність соціальних процесів. Люди, які мешкають у конкретному поселенні, чи близьких поселеннях, спрямовують свою життєдіяльність на забезпечення умов проживання, на розвиток свого поселення чи всієї територіальної спільності.

М. Мижевич, що одним із перших в радянській соціології розробляв теорію територіальної спільності для соціального планування міст, визначав цю спільність як «середовище життєдіяльності людини, що являє собою відносно стійкий і самодостатній комплекс фізико-географічних умов, населення, економіки, культури. Важливою її складовою є певні, історично сформовані форми розселення людей» [7, с.55-56]. Цей вчений характеризує також територіальну спільноту як «людей, об'єднаних певними соціальними зв'язками» [7, с.26].

Основою територіальної спільності людей є територія – «обмежена частина твердої поверхні Землі з властивими для неї природними й антропогенними особливостями і ресурсами, яка характеризується протяжністю (площею) як специфічним видом «просторового» ресурсу, географічним положенням чи іншими ознаками, що є об'єктом конкретної діяльності чи дослідження» [1, с.50]. Звідси, територіальна спільність людей – це локалізована в географічному просторі група людей, тісно пов'язана багатоманітними територіально опосередкованими соціальними, економічними, культурними, політичними і духовними відношеннями» [14, с. 5]. Умовою організації людей у певну спільність є територія. Згідно з Законом України «Про планування і забудову територій», територія визначається як «частина земної поверхні у визначених межах (кордонах) з властивими їй географічним положенням, природними та створеними діяльні-

стю людей умовами і ресурсами, а також з повітряним простором та розташованими під нею надрами». Вона – «ресурс і вмістилище ресурсів, основа господарської діяльності людини [1, с.50]. Головними ознаками територіальної спільності є: 1) розміри території в межах певних адміністративних границь (в межах цих границь здійснюється комплекс господарських і адміністративно-господарських рішень); 2) ємність – здатність вміщувати певну кількість ресурсів, соціально-економічних об'єктів; 3) рівень освоєності – ступінь залучення у суспільне виробництво територіальних ресурсів; 4) тип освоєння – провідний виробничий процес, що визначає господарську діяльність на певній території. Ці риси зумовлюють особливості формування мережі поселень, характер розселенських зв'язків тощо. Належність до територіальної спільності зумовлює присутність територіальних відношень між окремими об'єктами. За визначенням С. Ниммик і У. Мересте, – це «якісно-змістовні просторові відношення як між елементами даної геосистеми, так і між цією та іншими геосистемами, розміщеними на тій самій території; вони діють між всіма природними і суспільними явищами, які мають територіальну визначеність і географічне значення, здійснюючи на них різнобічний вплив» [9, с.71].

В умовах територіальної спільності всі об'єкти мають своє місцезнаходження, певну «прив'язку до території». Вони об'єднуються такими системоутворювальними відношеннями (за М. Шаригіним, 1982): 1) належність до одного географічного простору (території); 2) наявність внутрішніх взаємозв'язків (речовинних, енергетичних, інформаційних); 3) економічна і соціальна ефективність спільного функціонування; 4) неможливість самостійного розвитку окремих компонентів; 5) керованість з одного центру. Отже, територіальну спільність людей можна розглядати як геосистему, в якій органічно поєднуються природні економічні, соціальні (в т.ч. і поселенські) об'єкти. У ній всі поселення пов'язані між собою за допомогою адміністративно-управлінських, організаційно-господарських, інформаційних, а також трудових, культурно-побутових зв'язків, її керування здійснюється із єдиного центру (зона різнобічного соціально-економічного впливу). А ще таку систему економісти називають економічним простором. Це – насичена територія, що вміщує безліч об'єктів і зв'язків між ними: населені пункти, промислові підприємства, господарсько освоєні й рекреаційні площі, транспортні й інженерні мережі і т.д. Така територіальна близькість об'єктів сприяє обміну і полегшує комунікацію, територіальна система, як комунікаційне утворення, забезпечує відтворення культурних цінностей та історико-культурних надбань, які надають територіальним спільностям якості цілісної ідентичності.

Отже економічний простір є нашаруванням полів – економічного, розселянського, духовного, в якому функціонує система взаємозв'язків між суб'єктами, в т.ч. і поселеннями. Такі системи мають адміністративні межі, що є ознакою поширення повноважень органів державної влади і місцевого самоврядування, ознакою ідентифікації адміністративно-територіальної одиниці.

Географи називають таку територію геопростором, вона є сукупністю місць у плані їх геопросторової взаємодії та організації [13, с. 130]. Такий простір охоплює економічний, соціальний та простір компонентів природи.

Отже, територіальну спільність людей ми розглядаємо не у вузькому розумінні (як різновид соціальних відношень), а як сукупність місць географічних об'єктів, тобто частини геопростору.

У межах певної територіальної спільності формуються інтереси людей, які проживають у ній, та їх специфічні риси життєдіяльності. Вони зумовлені фактом спільного проживання, територіальними зв'язками, єдністю цінностей, спільністю культури і традицій, умов життєдіяльності, тобто територіальною ідентичністю. Вона є вагомим чинником територіальної ідентифікації людей.

Територіальна ідентичність, як зазначає вчений Б.Андерсон, це сприйняття індивідумом себе як представника певної «уявної» спільноти, основою якої є спільність території.

Російський вчений М.Крилов ототожнює територіальну ідентичність із волею до життя, до розвитку на певній території. «Якщо енергія – здатність здійснювати роботу, то ідентифікація – це здатність до соціокультурної, громадської і економічної активності. У ній поєднуються аспекти власне простору і аспекти внутрішньої енергетики, «сили» ідентичності (т.з. «місцевий патріотизм») [4, с. 275-276].

Територіальна ідентичність – це ототожнення людини з соціальною системою певної території. Вона формується у процесі тривалого історичного розвитку і залежить від розмірів територіальної спільності людей. Чим менша територіальна спільність, тим більший вплив на людей має середовище проживання (в т.ч. ландшафтне), тим сильнішою є взаємодія між людиною і природним довкіллям, і тому тим сильніші особливості територіальної самосвідомості, що утворює територіальну ідентичність.

Важливою ознакою територіальної спільності є «комплексність соціально-економічних умов життєдіяльності» [12, с.26], вона досягається за рахунок самодостатності ресурсного забезпечення, спільної економічної діяльності на основі формування місцевого бюджету, існування певної власності (комунальної) та ін.

Територіальні спільності людей мають ієрархічну будову. Спільність вищого рівня являє собою функціонально взаємозв'язані спільності попередніх рівнів. Залежно від величини території розрізняють такі види територіальної спільності людей: 1) локальна, 2) обласна, 3) регіональна (міжобласна), 4) загальнодержавна. Кожен з цих видів характеризується певними особливостями структурної організації, відношеннями і процесами.

Певинною є поселенська спільність. Її особливість полягає відносній однорідності, яка не дозволяє їй поділятися на менші територіальні спільності.

Локальна спільність людей формується також в межах території сільської (міської) ради чи адміністративного району («локал» у перекладі означає «місце дії»). Це територія безпосередньої взаємодії людей між собою, між ними і природним середовищем, на якій здійснюються всі види життєдіяльності людини. Людей на цій території об'єднує спільність її використання, економічні, природні та соціальні властивості. У межах цієї спільності формуються інтенсивні щоденні і періодичні виробничі зв'язки, завдяки яким відбуваються процеси інтеграції і системоутворення. Локальні спільності людей є основою формування локальних систем розселення, що добре висвітлено у наукових публікаціях А. Доценка (1994, 2010), І. Дудника (1996), Б. Заставецького (1987), М. Барановського (2010) та ін. Такі системи об'єднують населені пункти компактної території за допомогою розвинених виробничих, трудових та соціально-культурних зв'язків, єдиною виробничою та соціальною інфраструктурою, взаємодоповнюваністю економічної бази, спільністю проблем використання території і тяжіння до системоутворювального центру (великого села чи невеликого містечка).

Е. Алаєв визначає таку систему як «розміщену в рамках контактної території мережу поселень, зв'язаних між собою спільністю виробничих зв'язків, системи обслуговування населення, транспортної мережі (чи системи), системи інформації, єдиної політики природокористування і охорони навколишнього середовища, спільністю та централізацією управління автономними об'єктами системи» [1, с.123]. Розміри такої території є компактними, тривалий час вони виражалися транспортною доступністю від центру до меж системи у 1-1,5 год в один кінець.

Компактність та контактність є необхідними умовами таких систем, друга риса визначається тим, що «інтенсивність взаємодії (взаємовпливу об'єктів, яка найвища у зоні їх безпосереднього контакту, зменшується із збільшенням відстані між ними і, коли ця роз'єднаність досягає певної межі, інтенсивність взаємодії різко зменшується» [1, с.82]. Це добре ілюструють поля взаємодії – потенціалу полів розселення та моделі залежності рівня активності представника

громади від відстані (за методикою В. Ізарда). Такі моделі розроблені О. Кучабським [5, с.49-57] для локальних систем, вони ілюструють їх ефективність. Як зазначає дослідник, «найефективнішими є локальні системи, сформовані на основі сільських поселень, внаслідок функціональної специфіки сільських поселень на їх основі формується відносно замкнута соціально-територіальна система, здатна до ефективної самоорганізації» [5, с.55].

У сучасних умовах, коли відбуваються процеси інтенсифікації зв'язків локального рівня, коли територіальні інтереси значною мірою витісняються професійними, соціально-культурними (тобто соціальними) інтересами, посилюється роль регіональної спільності людей. Такі спільності «мають або історичну, або функціональну сутність» [5, с.56], але найстійкішими є ті, що формуються в межах адміністративних утворень, передусім адміністративних областей. Як відзначає І. Азовкін, адміністративна межа з роками набуває сили адміністративного і психологічного чинника, що зумовлює концентрацію в межах адміністративно-територіальних одиниць певних державно-правових і господарських відносин [2, с.44].

Територіальна спільність людей є основою інтенсифікації контактів між своїми членами внаслідок їх просторової спільності. Такі контакти послаблюються в міру збільшення рангу територіальної спільності і утворюють рівні територіальної ідентичності людей: локальний (приналежність до місця проживання), регіональний (приналежність до певного регіону, області), державний (приналежність до держави). Чим нижчий рівень територіальної спільності людей, тим вищою є територіальна самоорганізація спільності людей, їх просторова самоідентифікація. Це пов'язано з тим, що на локальному рівні територіальна спільність людей має однакові особливості історико-географічного розвитку та господарювання, однорідніший етнічний і соціальний склад населення, подібні умови життєдіяльності людей. Саме на цьому рівні найбільше виявляється просторова, соціальна (чи асоціальна), політична культура, електоральна поведінка людей, формуються особливості матеріальної і духовної культури населення (вигляд забудови жител, назви вулиць, традиції і звичаї, мова, освіченість і релігійність населення, відношення до природи і людей, історична спадщина тощо) Приналежність людини до певного місця проживання є важливим чинником соціально-економічного розвитку території, збереження її ландшафтного, історичного та культурного середовища.

В окремі історичні періоди може посилюватися територіальна ідентифікація населення всієї держави або окремого регіону. Так, події на Майдані у Києві (кінець 2013 – початок 2014 рр.) призвели до територіальної самоорганізації ве-

ликої частини населення всієї України, до усвідомлення його приналежності до українського народу. А посилилась така територіальна ідентифікація впродовж літа-осені 2014 р. внаслідок російської анексії Криму і окупації Донецької та Луганської областей. Це виявилось у героїчній обороні цих територій представниками різних частин України (різних етносів і соціальних груп), у поширенні волонтерського руху на допомогу воїнам, що перебувають у зоні проведення АТО та ін.

Водночас із посиленням самоідентифікації людей в межах всієї держави, існують сепаратистські рухи у східному регіоні України, які вилились у створення т.зв. Донецької народної республіки та Луганської народної республіки завдяки тому, що частина населення цих регіонів не ідентифікувала себе з українським загалом. Це є наслідок регіональної (в т.ч. інформаційної) політики держави, яка впродовж десятиліть не виявила особливого інтересу до того, щоб Донецької і Луганської областей відчували себе повноправними жителями України. Разом з тим в інших регіонах країни (південь, центр, захід) процес самоідентифікації українців відбувався прискорено через загрозу захоплення цих територій окупантами.

У сучасних умовах посилюється роль регіональних спільностей, які охоплюють декілька обласних регіонів. Якщо раніше основною причиною їх формування був історико-географічний чинник (особливості господарського освоєння території, культурні традиції, менталітет населення), то тепер – функціональний (соціально-економічні зв'язки, професійні, політичні). Концентрація таких зв'язків у великих містах (нерідко в столиці та містах-мільйонниках та ін.) роблять ці міста місцями «притягання» спільних інтересів населення декількох областей. Такі спільності є основою формування регіональних (міжобласних) систем розселення. На відміну від обласних спільностей, регіональні спільності не мають тривких меж, вони швидко еволюціонують під впливом зміни ролі їх центрів у соціально-економічному розвитку країни, посилення ролі комунікаційної сфери та ін.

В сучасних умовах такі спільності зумовлюють найбільшу територіальну ідентифікацію населення Західного, Південного, Східного регіонів України.

Висновки. Важливим географічним чинником формування територіальної самоідентифікації є територіальна спільність людей, вона визначає особливості самоорганізації населення в географічному просторі, його ідентифікацію.

В останній період територіальна ідентифікація посилилась на різних рівнях, особливо на загальнодержавному і низовому. Територіальна ідентифікація

обумовлюється, перш за все, етнічним і соціальним складом населення, історико-географічними факторами формування території тощо.

Література

1. Алаев Э. Б. Экономико-географическая терминология / Э. Б. Алаев. – М. : Мысль, 1977. – 199 с.
2. Азовкин И. А. Местные советы в системе органов власти / И. А. Азовкин. – Москва: Юридическая литература, 1971. – 271 с.
3. Гранберг А. Г. Основы региональной экономики / А. Г. Гранберг. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 495 с.
4. Крылов М.П. К теории региональной идентичности (по материалам Европейской России) // Идентичность как предмет политического анализа: сб. статей по итогам всерос. науч.-теор. конф. (ИМЭМО РАН, 21-22 октября 2010 г.). – М.: ИМЭМО РАН, 2011. – С.212-216.
5. Кучабський О.Г. Адміністративно-територіальна реформа в сучасній Україні: проблеми та перспективи (1991-2008) / О. Г.Кучабський // Адміністративно-територіальна реформа в Україні: політико-правові проблеми: [монографія] / І. О. Кресіна [та ін.]. – К. : Логос, 2009. – С.137–343.
6. Мельничук А.Л., Гнатюк О.М., Растворова М.О. Порівняльний аналіз регіональної ідентичності міст Запоріжжя, Вінниці та Києва // Регіональні проблеми України: геогр. аналіз та пошук шляхів вирішення. – Зб. наук. праць. – Херсон, 2011. – С.212-222.
7. Мижевич М. Н. Территориальная общность как объект социального планирования / М. Н. Мижевич // Планирование социального развития городов. – М., 1975. – Вып.2. – С.55–56.
8. Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. – 405 с.
9. Мересте У. И. Современная география: вопросы теории / У.И.Мересте, С. Я. Ныммик. – М. : Мысль, 1984. – 296 с.
10. Растворова М.О., Мельничук А.Л. Анкетування як метод дослідження регіональної ідентичності, місцевого патріотизму, укоріненості та просторової ідентифікації населення / Географічна освіта і національна самосвідомість: актуальні проблеми їх формування. Зб. статей Всеукр. наук.-практ. конф. студентів і молодих вчених 31 березня 2011 р. – Донецьк, 2011. – С.83-85.
11. Олійник Я.Б., Гнатюк О.М. Методичні підходи до дослідження територіальної ідентичності населення / Я.Б. Олійник, О.М.Гнатюк // Український географічний журнал. – 2013. - №3. – С.34-39.
12. Смирнягин Л.В. О региональной идентичности // Вопросы экономической и политической географии зарубежных стран. – Вып. 17: Меняющаяся география зарубежного мира. – Москва-Смоленск: Ойкумена, 2007. – С.21-49.
13. Топчієв О. Г. Основы суспільної географії : підр. [для студентів географічних спеціальностей вищих навч. закл.] / О. Г. Топчієв. – Одеса : Астропринт, 2009. – 544 с.
14. Трофимов А.М., Шарыгин М.Д., Исмагилов Н.Н. Территориальная идентификация в географии и вернакулярные районы // Географический вестник. – 2008. – №1 (7). – С.5-12.
15. Хорев Б.С. Проблемы городов / Б. С. Хорев. – М. : Мысль, 1975. – 428 с.
16. Щепанский Я.Элементарные понятия социологии / Я. Щепанский. – М. : Прогресс, 1969.

Summary

O.V. Zastavetska, L.B. Zastavetska. The Regional Community as the Basis of Formation of Territorial Identification of People.

The problem of the formation of territorial identification of population-based territorial communities of different levels, as they determine the characteristics of self-organization in geographical space, its identification. It is within a certain territorial identity formed a people who live in it, and their specific features of life. They are caused by the fact of cohabitation, regional ties, unity of values, common culture and traditions, living conditions, ie territorial identity. It is an important factor of territorial identification of people. Lately territorial identification strengthened at various levels, particularly at the national and grassroots. Territorial identification is conditioned primarily ethnic and social composition of the population, historical and geographical factors forming the territory of others.

ХАРАКТЕРИСТИКА ІНВЕСТИЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Досліджено основні підходи до визначення поняття «інвестиційний потенціал регіону» та особливості його формування. Охарактеризовано інвестиційний потенціал Волинської області. Розроблено фактори інвестиційної привабливості регіону та заходи щодо покращення інвестиційної привабливості області.

Постановка наукової проблеми та її значення. Нестабільні та кризові явища в економіці України та її регіонів змушують шукати нові ресурси задля забезпечення стабільного інвестиційного розвитку. Головні зусилля держави мають спрямовуватися на створення необхідних умов для того, щоб всі регіони власними силами могли запроваджувати більшість необхідних структурних змін для підвищення власної інвестиційної привабливості.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Як економічну категорію інвестиційний потенціал вчені почали досліджувати у 70-х рр. XX ст. При цьому інвестиційний потенціал насамперед ототожнювався з ресурсами, що дозволило виділити основний його елемент – інвестиційні ресурси. А. Алчіан визначає, що інвестиційний потенціал – це впорядкована маса фінансових, технічних і трудових ресурсів, які спрямовуються в економіку і забезпечують розширення її можливості вирішувати проблеми соціального розвитку [2]. У другій половині 80-х рр. під інвестиційним потенціалом стали розуміти не лише обсяг ресурсів (і їх нагромадження), але й здатність економічної системи і її окремих суб'єктів освоїти ці ресурси.

Заслуговує на увагу позиція російського дослідника В. Бочарова, який трактує сутність інвестиційного потенціалу з загальноекономічної точки зору як реальну пропозицію інвестиційних ресурсів (капіталу), опосередковану конкретним (або потенційним) попитом. Йдеться про здійснення інвестиційної діяльності в ринкових умовах, де на інвестиційному ринку відбувається взаємодія його елементів – інвестиційного попиту та пропозиції [5].

Вітчизняний дослідник Л. Беззубко розглядає інвестиційний потенціал як кількісний показник, що враховує основні макроекономічні характеристики, насиченість території факторами виробництва (природними ресурсами, робочою силою, основними засобами, інфраструктурою і т.д.), споживчий попит населення та інші показники.

На мезо- та макрорівні К. Покатаєва розглядає інвестиційний потенціал, як комплексну характеристику сукупної здатності економіки регіону або держави щодо здійснення інвестиційної діяльності у всіх сферах, яка охоплює не

тільки наявний інвестиційний капітал, але й сукупність об'єктивних передумов для інвестування, тобто самовизначається рівнем розвитку та ефективності часткових потенціалів. До таких часткових потенціалів відносять: економічний, фінансовий, виробничий, ресурсно-сировинний, інноваційний, трудовий, інституціональний, інфраструктурний, соціальний потенціали регіону, держави [8].

На сьогодні, поняттю «інвестиційний потенціал регіону» приділено багато уваги вчених та науковців, а саме: А.Ю. Жулавського, І.А. Бланка, Я.В. Говоруна, В.Р. Ткачука, О.Ф. Балацького, С.В. Зенченко, М.А. Шемьоткіної, К.П. Покатаєвої, С.А. Сафіулліна, П.І. Мірошніченко, А.О. Єпіфанова та ін. Існує багато тлумачень даного терміну, усі основні підходи до визначення категорії «інвестиційний потенціал регіону» сформовані А.Ю. Жулавським, який розуміє під ним складну, динамічну категорію, що відображає наявні ресурси, залучені у господарську діяльність території та варіанти їх використання. Інвестиційний потенціал виступає засобом мобілізації усіх можливих джерел, що визначають здатність регіону формувати, оптимально розміщувати та ефективно використовувати інвестиційні ресурси території [4].

Мета дослідження – проаналізувати інвестиційний потенціал Волинської області та розробити на цій основі рекомендації щодо його ефективного використання. У процесі дослідження розв'язувалися такі **завдання**:

- дослідити фактори інвестиційного потенціалу;
- охарактеризувати інвестиційний потенціал Волинської області;
- розробити рекомендації щодо більш ефективного використання трудового потенціалу області.

Матеріали та методи. Були використані матеріали Волинського обласного управління статистики. Під час проведення дослідження використовувалися загальнонауковий, статистичний, порівняльно-географічний та інші методи.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Волинська область – це аграрно-індустріальний регіон України з великими потенційними можливостями для розвитку транспортної, енергетичної індустрії, високотехнологічної промисловості, механізованого сільського господарства, рекреаційного господарства. Готовність регіону до співпраці з міжнародним бізнесом підтверджується значним рівнем розвитку зовнішніх економічних зв'язків, зовнішньоторговельною активністю на світових ринках та високим рейтингом конкурентоспроможності економіки, визначеними міжнародними та вітчизняними організаціями, високою діловою репутацією волинських підприємств.

У науковій літературі виділяють низку факторів, які сприяють залученню інвестицій у регіон. Всі ці фактори можна об'єднати у дві групи: природні і соціально-економічні фактори. До природних факторів відносять: природні ресурси, географічне розташування. До соціально-економічних факторів відносять: трудові ресурси, інфраструктура, інноваційний потенціал, споживчий сегмент, бізнес-сегмент (рис.1).

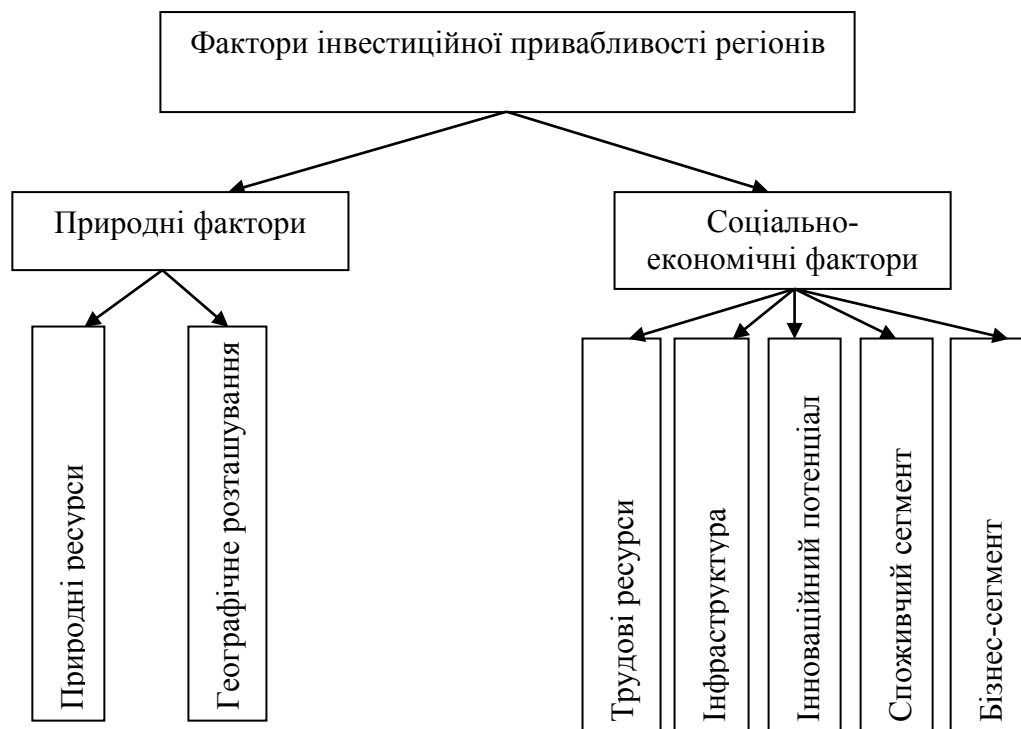

Рис. 1. Фактори інвестиційної привабливості регіонів

За індексом інвестиційної привабливості, Волинська область посідає 7 місце (після Львівської, Івано-Франківської, Одеської, Вінницької, Дніпропетровської областей та м. Київ) [7].

Загальний обсяг інвестицій внесених в економіку Волинської області на 01.01.2014 р. становив 361,2 млн. дол. США, або в середньому 348,4 дол. США у розрахунку на одного жителя області. Інвестиції надійшли з 36 країн світу. Основними країнами-інвесторами, на які припадає 72,4% загального обсягу прямих інвестицій є: Кіпр – 121,4 млн. дол. США, Віргінські Острови – 65,86 млн. дол. США, Польща – 23, 4 млн. дол. США, Словаччина – 22,85 млн. дол. США, Німеччина – 19,2 млн. дол. США, Великобританія – 14,4 млн. дол. США, Литва – 3,6 млн. дол. США. Понад 60% інвестицій були спрямовані на розвиток машинобудування, деревообробної та хімічної галузі промисловості. На даний момент йде обговорення питання поглиблення двостороннього торговельно-економічного співробітництва між Волинською областю та Королівством Швеція. Шведські інвестори зацікавлені вкладати капітал в українську економіку,

мова йде про створення на території нашого краю заводів, де переробляли б насамперед картоплю. Взаємний інтерес сторони висловили у налагодженні контактів у сфері впровадження енергозберігаючих технологій, зокрема у створенні та промислового використанні плантацій енергетичної лози. На сьогодні в області енергетичної лози висаджено близько 600 га.

Також ідуть переговори з Європейським банком реконструкції та розвитку (ЄБРР) та інженерно-консалтинговою компанією Ramboll про втілення проекту ДКП «Луцьктепло», на який необхідно 14 мільйонів євро [1].

У Волинській області спостерігається тенденція до збільшення частки капітальних інвестицій за рахунок власних коштів підприємств та організацій, кредитів банків та інших позик. Зменшується частка капітальних інвестицій за рахунок державного бюджету, коштів місцевих бюджетів, коштів іноземних інвесторів, коштів населення на індивідуальне житлове будівництво (табл. 1).

Таблиця 1

Капітальні інвестиції за джерелами фінансування, 2014 р., тис. грн.*

	Роки			
	2011	2012	2013	2014
Всього	1766967	2577117	3254394	3327142
у т.ч. за рахунок				
коштів державного бюджету	112865	160220	155060	143340
коштів місцевих бюджетів	145103	220745	288681	249085
власних коштів підприємств та організацій	880363	1343780	1526748	1917473
кредитів банків та інших позик	32763	199885	227192	234637
коштів іноземних інвесторів	13630	5552	11002	7035
коштів населення на будівництво власних квартир	8063	2025	1939	20495
коштів населення на індивідуальне житлове будівництво	458542	507224	760192	606460
інших джерел фінансування	115638	137686	283580	148617

* Розраховано і складено за даними головного управління статистики у Волинській області

Пріоритетними галузями для інвестування є: агропромисловий комплекс, харчова та переробна промисловість, машинобудування, деревообробна та легка промисловість, будівництво, охорона довкілля, соціальна інфраструктура, туристично-рекреаційний комплекс. На території Волинської області інвестиційний капітал був вкладений в такі підприємства: АТ «СКФ Україна» (Швеція), ТЗОВ «Кромберг Енд Шуберт Україна» (Німеччина), ТЗОВ «Кроноспан УА» (Кіпр), ТЗОВ СП «Хемосвіт-Луцькхім» (Словаччина), ПрАТ «Волиньхолдінг» (Швейцарія), СП ТЗОВ «Модерн-Експо» (Україна), ДП «Автоскладський завод № 1», ПАТ «Автомобільна компанія «Богдан Моторс» (Україна) [6].

Найбільшими перешкодами інвестиційної діяльності області, за статистичним опитуванням є високі ставки кредитів, недостатній попит, проблема ліквідності, несприятлива політична ситуація, високий конкурентний тиск, високий податковий тягар, високий регуляторний тиск, часті зміни економічного законодавства. Найбільше інвестицій потребують підприємства добувної промисловості (м. Нововолинськ, Львівсько-Волинський кам'яновугільний басейн) (227 млн. дол. США), харчова промисловість та переробка сільськогосподарської продукції (178,2 млн. дол. США), машинобудування (125,8 млн. дол. США), транспорт (92,7 млн. дол. США), сільське та лісове господарство (48,3 млн. дол. США).

Для підвищення інвестиційної привабливості Волинської області необхідно:

- підвищити ефективність АПК, розвиток кредитування агровиробників;
- розвивати інфраструктури;
- розвинути рекреаційно-туристичного потенціалу;
- підвищити ефективність роботи органів влади;
- залучити прямі іноземні інвестиції [3].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Значне покращення інвестиційної привабливості Волинської області за 2012–2014 рр. може свідчити про великий обсяг роботи, пророблений місцевими органами влади. Також це може частково відображати оптимістичні сподівання місцевого бізнесу щодо економічних перспектив регіону. У будь-якому випадку, місцевим органам влади необхідно продовжувати роботу, з тим щоб і далі покращувати інвестиційну привабливість області й подолати певні негативні явища в інвестиційній привабливості окремих галузей господарства.

Література

1. Жулавський А.Ю. Інвестиційний потенціал регіону в системі еколого-економічних відносин / А.Ю. Жулавський, Я.В. Говорун // Вісник СумДУ. – 2010. – № 3. – С. 70 – 77.
2. Латинін М.А. Розвиток інвестиційного потенціалу регіону як об'єкт державного управління / М.А. Латинін, О.В. Думенко // Право та державне управління. Зб. наук. праць. – Запоріжжя, 2010. – № 1. – С. 130 – 134.
3. Луців О.В. Напрями формування інвестиційного потенціалу регіонів України / О.В. Луців // Фінансовий простір. – 2014. – № 1. – С. 106 – 111.
4. Папп Н. Інноваційно-інвестиційний потенціал регіону / Н. Папп // Економіка. – 2009. – № 8. – С. 83 – 87.
5. Сілюкова С. Розвиток інвестиційного потенціалу регіону як об'єкт державного управління / С. Сілюкова // Економіка. – 2012. – № 3. – С. 140 – 146.
6. Юхновський І.В. Сутність та структура інноваційно-інвестиційного потенціалу економіки: основні підходи та напрями формування / І.В. Юхновський // Економіка. – 2012. – № 5. – С. 159 – 171.
7. Інвестиційний атлас України [Електронний ресурс] / Т. Нурмухаметова, М. Мусяла // ПАТ «Кредитпромбанк». – 2013. – С. 1-29. – Режим доступу: http://www.kreditprombank.com/upload/content/512/Investment Atlas_of_Ukraine_-_2013.pdf
8. Рейтинг інвестиційної привабливості регіонів [Електронний ресурс]. – Офіц. вид. – Київський міжнародний інститут соціології, 2014. – Режим доступу: http://www.ukrpr.oject.gov.ua/sites/default/files/upload/rejting_i_nvesticiynoyi_privablivosti_regioniv_2014_1.pdf.

Summary

A.G. Potapova, O.V. Hots. **Description the Investment Potential of Volyn Region.**

Basic approaches to the definition of «investment potential of the region» and features of formation of the investment potential of the region. Characterized the investment potential of the Volyn region. Proposed measures to improve the investment attractiveness of the region.

УДК 911.3:330.341.1

Л.О. Маковецька, Ю.О. Пташник

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОМИСЛОВОСТІ АДМІНІСТРАТИВНОГО РАЙОНУ: СУЧАСНИЙ СТАН, ПЕРСПЕКТИВИ (НА ПРИКЛАДІ РОЖИЩЕНСЬКОГО РАЙОНУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті розглянуті суспільно-географічні особливості формування галузевої структури промисловості, визначені загальні положення щодо особливостей промислового розвитку адміністративного району, дана порівняльна характеристика основних промислових підприємств Рожищенського району та їх сучасний економічний стан. Визначено основні пріоритети та напрями інвестиційної діяльності у промисловості адміністративного району.

Постановка проблеми. Інтеграційні процеси економічної системи держави потребують ефективного використання виробничого потенціалу та подальшого розвитку національного промислового комплексу. Структуру комплексу формують потужні промислові системи регіонального рівня, основними ланками яких є: промислові територіальні комплекси (системи) регіонального рівня [5]. Господарські суб'єкти різних форм власності – основні ланки цих комплексів. Ефективна діяльність промисловості забезпечує стабільне функціонування і соціально-економічний розвиток адміністративного району, підвищує конкурентоспроможність товарів як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках, формуючи не тільки інвестиційну привабливість галузі, а й інвестиційну привабливість регіону загалом.

Активізація інвестиційної діяльності – вирішальна ланка економічної політики держави, оскільки на її основі можна реально здійснити трансформацію і структурну перебудову економіки України.

Аналіз попередніх досліджень. Розміщення і територіальні особливості промислового виробництва у структурі регіонального розвитку – актуальна проблема наукових досліджень, яка була і залишається важливою в умовах сьогодення. Підгрушній Г.П. [2], Гладкий О.В. [1], Іщук С.І., Голіков А.П., Пістун М.Д., Долішній М.І. – вітчизняні науковці, які приділяють значну увагу як теоретичним, так і прикладним питанням промислового комплексу, в тому числі

регіонального рівня. Значний внесок у дослідження інвестиційної привабливості підприємств галузей окремих регіонів зробили С. Покропивний, О. Терещенко, М. Книш, Н. Герасимчук, Л. Донець, М. Чумаченко, В. Шевчук, М. Барановський, С. Коломийчук та інші.

Разом з тим, можна стверджувати про недостатність системних прикладних досліджень, присвячених вивченню комплексного розвитку регіону та його промислового сектору, особливо в плані інвестиційної привабливості.

Метою нашого дослідження є виявлення сучасних тенденцій розвитку галузей промисловості адміністративного району; розробка пропозицій та рекомендацій щодо підвищення рівня соціально-економічного розвитку Рожищенського району Волинської області шляхом залучення та використання інвестицій та формування інвестиційної привабливості як регіону, так і галузей промисловості зокрема.

Виклад основного матеріалу. Промисловість залишається локомотивом трансформаційних перетворень в економіці України, а показники його діяльності є ключовим фактором соціально-економічного розвитку як окремих адміністративно-територіальних одиниць, так і країни в цілому.

Промисловий комплекс Рожищенського району Волинської області формувався в умовах централізованого управління економікою за часів Радянського Союзу, коли першочергове значення мали розвиток галузей важкої промисловості, машинобудування та металообробки, а легка та харчова промисловості були другорядними.

Промислове освоєння Рожищенського району почалося з моменту прокладання залізниці на початку ХХ століття, що сприяло розбудові так званого «промислового містечка», де формувалися насамперед машинобудівні заводи, підприємства, які виплавили та обробляли метал. Машинобудування представляв завод «Рожищесільмаш», що випускав продукцію сільськогосподарського призначення, який був своєрідною «візитною карткою» Волинської області. Продукція (машини та обладнання для кормовиробництва) виготовлялася на потреби не лише внутрішнього ринку, а й була znana далеко за межами країни.

На базі власних сировинних ресурсів галуззю спеціалізації району була деревообробна промисловість, яка включала численні лісозаготівельні та деревообробні підприємства (первинна обробка та заготівля деревини). Найбільш відоме підприємство – Рожищенська меблева фабрика, єдина у західному регіоні, яка виготовляла шкільні та медичні меблі, продукція якої поставлялася загальноосвітнім, медичним закладам та експортувалася.

На місцевій сільськогосподарській сировині активно функціонували легка та харчова промисловості. Так, фабрика «Динамо» виготовляла текстильні вироби, верхній одяг, а комерційне підприємство «Ритм» здійснювало чесання вовни, пошиття подушок, матраців тощо.

Окремої уваги заслуговує харчова промисловість з високорозвинутими хлібопекарнями, сироробним та маслоробними заводами, консервним цехом та іншими підгалуззями місцевого значення. Так, з 50-х років працювала хлібопекарня, яка виробляла 72 сорти хлібобулочних виробів, та консервний цех для переробки фруктів та овочів. По сьогодні діє сирзавод, збудований ще у 1973 році, який забезпечує потреби населення у молочній продукції як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках. Географія поставок товарів охоплювала значні простори: від Калінінграда на заході до Комсомольська-на-Амурі на сході.

На фоні слабкого попиту, фінансової кризи, уповільнення економічного зростання на експортних ринках України, Росії та ЄС, нестабільного економічного становища в країні почали знижуватися темпи приросту обсягів виробництва, що призвело до занепаду легкої промисловості та закриття вибіркового підприємств у ряді галузей промисловості району. Фактично перестали функціонувати такі підприємства, як «Рожищесільмаш», хлібопекарня, харчокомбінат та інші. У 2010 році було закрито активне підприємство ВАТ «Рожищенська меблева фабрика», яка до цього моменту успішно конкурувала на ринку. Недосвідченість в управлінському механізмі, відсутність професійних навиків призвело до чергового закриття Рожищенського птахокомбінату (2012 рік). Раніше на птахокомплексі вирощувалося до півмільйона курей та заготовлялося декілька десятків мільйона яєць. Продукція реалізовувалася на території всіх областей Західної України та на зовнішньому ринку.

Виготовлення комбікормів для ВРХ, свиней, птиці, пшеничного борошна припинилося у 2012 році через закриття спільного українсько-російського аграрного товариства «Рожищенський комбікормовий завод».

Рожищенський сирзавод, внаслідок неодноразової зміни форм власності, «наявності» інвестора з чіткою організаційно-управлінською позицією, часто змінював форму власності, що негативно позначилось на асортименті та обсягах виробництва і реалізації продукції та призвело до закриття зарубіжних ринків збуту і потрапляння під дію експортного ембарго.

Незважаючи на затяжну кризу, циклічність і стабільність економічного та регіонального розвитку, структурні зрушення господарських комплексів, галузі промисловості району продовжують відігравати провідну роль в економіці Ро-

жищенського району, формуючи інвестиційну привабливість регіону, оскільки їхня продукція є конкурентоспроможною як на вітчизняному, так і на зарубіжному ринках.

На сьогодні промисловості району характерні своєрідні зміни та стабілізація, успішне налагодження виробництва, зростання обсягів виготовлення продукції, введення в дію нових виробничих потужностей тощо. Основна причина визначених процесів – розширення інтеграційних зв'язків через зростання експорту до країн Європейського Союзу: Австрії, Німеччини, Угорщини, Данії, Іспанії. Варто також зазначити, що за обсягом реалізованої промислової продукції станом на 2014 рік Рожищенський район займає четверту позицію (2,5%) у Волинській області [6].

Промислове виробництво у районі представлене заготівлею деревини та виробництві виробів з неї, виробництвом машин та устаткування, галузями харчової промисловості. Як результат, основними галузями спеціалізації на сьогодні є деревообробна, харчова, окремі підгалузі машинобудування і металообробки та інші (рис.1). Загалом діє до десяти промислових підприємств.

Рис.1. Обсяг реалізованої промислової продукції (%) за 2014 рік

Галузь деревообробної промисловості займає 80% від обсягів реалізованої промислової продукції і представлена рядом місцевих підприємств, найбільшим з яких є: ТзОВ «Цунамі», яке виготовляє дубовий шпон та паливні гранули. Продукція користується попитом на світовому ринку, що досягається завдяки збалансованості якості товару і ціни на неї. Зокрема, за 2014 рік обсяг реалізованої продукції складав 187, 6 млн. грн. (72,6% від загальногалузевого показника району).

Приватне підприємство «Л.П.С.» спеціалізується на лісопилльному та стругальному виробництві, просочуванні деревини. Свою діяльність підприємство здійснює у виробничих приміщеннях ВАТ «Рожищенський райагROPостач». За 2014 рік було реалізовано товарів на суму 1,1 млн. грн. (4,6% від загальногалузевого показника району).

Товариство з обмеженою відповідальністю «Вудленд Україна» спеціалізується на обробці деревини та експорті продукції власного виробництва до країн Європейського Союзу (2,8% від загальногалузевого показника району).

Харчова промисловість представлена такими підприємствами, як Приватне підприємство «Контакт» (виробництво хлібобулочний виробів, випічка печива та короваїв), філією компанії ТОВ «Віва» (кондитерські вироби під маркою «Шокобум»), міні-пекарня с. Сокіл. Користуються попитом на місцевому ринку продукція м'ясних виробів СФГ «Чебені плюс», ТОВ «Гірсам», ФГ «Приріст», СПП «Вишеньки». Відомою в західному регіоні є ТОВ «Агропродукт» торгової марки «Рожищенські ковбаси» (виготовлення варених, варено-копчених, напівкопчених ковбас, сосисок, сардельок, вітчини та інших м'ясопродуктів). Здійснюють свою діяльність також дрібні приватні підприємці, які заготовляють, зберігають та реалізують овочеву продукцію.

Одним з найбільших підприємств як Волинської області, так і Західного регіону, є Рожищенський сирзавод, який входить до відомої в Україні та за її межами компанії «ТЕРРА ФУД». На сьогодні цей завод за добу переробляє до 200 тонн молока та виготовляє 19 тонн сиру, що є результатом залучення додаткових інвестиційних ресурсів, завдяки чому досягнуто значних економічних та фінансових результатів господарювання. Фактично, обсяг реалізованої продукції підприємства за 2014 рік становить 5,7% від загального обсягу промислової продукції району (рис.1).

У 2013 році завдяки приватним інвестиціям консервний завод ТзОВ фірма «Феміда Інтер» отримав «нове життя». Значно розширено асортимент продукції та її виробництво (0,1% від загальних обсягів реалізованої промислової продукції району).

Машинобудування та металообробка, незважаючи на реструктуризацію, залишаються провідними підгалузями економіки Рожищенського району (8% від загального обсягу реалізованої продукції). Машинобудівні підприємства – МПП «Дельта» та ТзОВ «Хадеа Стіл Компанія» виробляють обладнання для харчової, легкої, деревообробної промисловості, агропромислового комплексу. На замовлення німецької фірми «Hammel» виготовляються машини-подрібнювачі типу VB 650 D і VB 450 DK, які призначені для подрібнення і часткового сортування крупногабаритних відходів, а також лом чорних та кольорових металів. Обладнані електронікою у Німеччині вони надалі мають збут у багатьох країнах світу: Австрія, Данія, Швейцарія, Японія та інші. В галузі машинобудування та металообробки працює також мале приватне підприємство «Оксеол», засноване ще у 1998 році. Підприємство спеціалізується на ливарно-

му виробництві, виплавці металу, механічній обробці. Здійснюється виготовлення запасних частин для ґрунтообробної техніки, торфопереробного обладнання, устаткування цукрових заводів, комбайнів. Ринком збуту продукції є підприємства Волинської області: ТОВ «Сільмаш» (м. Ковель) – кришки, корпуси, шків, ПП «Чіп» (м. Володимир-Волинський) – корпуси редукторів, шків, ПАТ Бориславський завод «Рема», ТОВ «Волинь Кальвіс» (м. Ковель) – колосняки. Крім вищезазначених у районі функціонує ряд дрібних підприємств малого бізнесу, які входять до різних галузей промисловості.

В основі таких позитивних зрушень, відродженні і появі нових промислових підприємств лежать об'єктивні та суб'єктивні чинники. Ми вважаємо, що це:

- вигідне політико-географічне положення (районний центр знаходиться на відстані 120 км від польської границі (Ягодин), що забезпечує йому близькість до країн Європи, а саме, Білорусі та Польщі, які є важливими партнерами міжнародної взаємодії). Прикордонне положення Волинської області визначає і вигідність транспортного положення Рожищенського району (відстань до переходу для легкових автомобілів «Устилуг» становить 80 км, а до міжнародного автобану – 3 км);

- розвинута транспортна інфраструктура (проходять автошляхи як внутрішнього та міжобласного значення, так і міжнародні, через які здійснюються вантажні та пасажирські перевезення у напрямках: Ковель – Київ, Ковель – Москва, Ковель – Одеса, Ковель – Чернівці та інші);

- сформована енергетична та будівельна бази, основні фонди (цехи, склади, обладнання та устаткування, яке потребує лише єдиного: часткової амортизації та введення у виробничий процес);

- на високому рівні функціонує система зв'язку;

- трудовий потенціал. Рожищенський район добре забезпечений висококваліфікованими трудовими ресурсами (частка працездатного населення від загальної чисельності (39 864 осіб) населення становить 59%);

- активний розвиток малого та середнього бізнесу. На 10 тис. населення припадає 22 діючих малих підприємств.

- наявність закладів, фінансової та виробничої інфраструктури, які забезпечують життєдіяльність підприємств: 5 банків, кредитні спілки, установи взаємного кредитування, страхові компанії;

- відносно невисока вартість на землю для здачі під оренду;

- район є екологічно чистою територією, без хімічного, радіоактивного забруднення.

Фактично, вищеперераховані показники відносяться до основних чинників оцінки інвестиційної привабливості регіону. Саме тому, це дозволяє нам стверджувати, що промисловий сектор економіки Рожищенського району є інвестиційно привабливим та формує інвестиційну привабливість регіону.

Висновки. Багатозначною ознакою перспективності розвитку промисловості Рожищенського району на нашу думку є його привабливість для залучення інвестицій. Це обумовлюється галузевою структурою господарського комплексу, інфраструктурним забезпеченням, територіальними та екологічними чинниками, трудовим потенціалом тощо. Важливою і невіддільною характеристикою інвестиційної привабливості адміністративного району є техніко-економічний стан основних фондів і об'єктів інфраструктури (виробничої та соціальної), розміщених на його території. Вихід на нові ринки збуту, зміцнення конкурентних переваг продукції місцевого виробництва, залучення незайнятого населення до нових виробничих процесів забезпечить успішний соціально-економічний розвиток регіональних утворень країни.

Перспективними для економіки Рожищенського району є відродження та розвиток галузей легкої промисловості (вовняна, лляна), яка останніми роками намагається адаптуватися до вимог ринкової економіки і перебуває на стадії розвитку. Проте приватизаційні процеси в галузі проводилися без залучення інвестицій, що не створило умов для появи ефективних власників та формування необхідного капіталу. На базі наявних природних ресурсів у найближчому майбутньому прибутково було б розвивати будівельну індустрію.

Згідно з програмою економічного і соціального розвитку Рожищенського району Волинської області, до пріоритетних напрямів інвестування належать: переоснащення підприємств машинобудування, харчової промисловості, впровадження нових технологій у виробництво та переробку сільськогосподарської продукції, яка забезпечуватиме сировиною підприємства легкої та харчової промисловості.

Література

1. Гладкий О.В. Наукові основи суспільно-географічних досліджень промислових агломерацій: Монографія. / О. В. Гладкий – К.: ВГЛ «Обрії», 2008. – 360 с.
2. Ішук С.І. Географія промислових комплексів / С. Ішук, О. Гладкий. – К.: Знання, 2011. – 375 с.
3. Підгрушний Г.П. Промисловість і регіональний розвиток України (теорія та практика суспільно-географічного дослідження)/ Г.П. Підгрушний – К., 2007. – 40 с.
4. Олійник Я.Б. Комплексно-пропорційний розвиток Волинської області в ринкових умовах. Монографія / Я.Б.Олійник, Б.П.Клімчук, М.М.Мельничук – Луцьк, ПП Іванюк В.П., 2014. – 150 с.
5. Ішук С.О. Комплексна оцінка ефективності функціонування промислових територіальних систем регіону / С. Ішук, С. Ткач // Регіональна економіка. – 2009. – №2. – С. 40.
6. Статистичний щорічник Волинської області за 2013 рік/ Держкомстат України. – Луцьк: Волинське обласне управління статистики, 2013. – 514 с.

Summary

Makovetska L.O., Ptashnyk Y.O. **Geographical Analysis of Industry Administrative District: Current Status And Perspective (For Example Rozhysche Raion of Volyn Region).**

The article describes the social and geographical features formation of sectoral structure of industry. The modern industrial enterprises Rozhysche Raion by industries are analyzed. The main priorities and directions of investment activity in the industry Administrative Region are determined.

УДК 911.3

С.П. Скороход, С.І. Сюткін

ПРОСТОРОВИЙ АНАЛІЗ В СУСПІЛЬНІЙ ГЕОГРАФІЇ

В статті розглядається еволюція людських уявлень стосовно простору, визначається сутність поняття «географічного» та «соціального» простору, встановлюється прямий зв'язок простору і часу, а також характеризуються основні підходи і методи просторового аналізу.

Постановка проблеми. Проблема просторового аналізу в суспільно-географічних дослідженнях є досить актуальною. На сьогодні поняття простору інтенсивно використовується у предметних концепціях різноманітних наук. Для географів таким поняттям є географічний простір. Не зважаючи на певні досягнення вітчизняних науковців у даній сфері, сьогодні залишаються дискусійними питання, що пов'язані з усвідомленням простору, в яких варто було б розібратися детальніше. Ще одним важливим чинником актуалізації просторового аналізу є потужний вплив глобалізаційних процесів, який призводить до загострення глобальної соціально-геоекологічної кризи, а також інтенсивного розвитку соціальних, економічних, морально-духовних проблем та інших негараздів, які потребують термінового вирішення. Названі причини вимагають негайного розгляду теоретико-методологічних засад для вирішення хоча б нагальних проблем в суспільстві.

Мета дослідження: розгляд теоретико-методологічних засад просторового аналізу в суспільній географії та можливість використання органами місцевого самоврядування, громадськими та іншими організаціями наведених підходів і методів для покращення соціального становища як в окремих населених пунктах, так і країні в цілому.

Викладення основного матеріалу. Поняття простору є багатогранним. Ще з давніх-давен простір усвідомлювався і відігравав особливу роль у житті людини. Він по-різному визначався, але завжди мав тісні зв'язки з потребами населення. Спочатку поняття простору було пов'язане зі спробами розуміння оточуючого світу та самоідентифікації. Кожні об'єкти чи явища первісна людина на-

магалася пояснити впливом різноманітних міфічних істот. Так утворилось релігійно-міфологічне сприйняття простору. В результаті виникали все більш складні і узагальнені сакральні образи, релігійні ритуали, формувалось язичество.

Пізніше, в античну епоху, сформувалось натурфілософське усвідомлення простору. Саме в цей час утворились перші наукові концепції сприйняття простору: субстанційна та реляційна. Представники субстанційного підходу (Демокрит, Епікур, Лукрецій) трактували простір як вмістилище – порожнину, в якій рухаються різні тіла. Реляційна концепція була сформульована в працях Аристотеля і Платона. Прихильники цієї концепції вважали, що порожнина існувати не може, тому простір заповнений місцями, які займають різні тіла.

На сьогодні з'являються численні спроби надати не лише філософське, а й узагальнене наукове визначення терміну «простір». За енциклопедичним словником «простір» є фундаментальним поняттям людського мислення, що відображає множинний характер існування світу та його неоднорідність [6].

Простір виконує багатофункціональну роль у житті людини. Питання просторового аналізу вивчають різні науки, зокрема психологія, медицина, фізика, економіка та багато інших. Серед них важливе місце посідає географія, оскільки вона досліджує різноманітні територіальні аспекти. Відповідно в даній науці виникає поняття «географічний» простір. В XIX столітті О. Гумбольдт та К. Ріттер сформували перші уявлення про концепцію географічного простору [8]. В середині XX століття американський географ Р. Хартшорн розвинув ідеї про простір та ввів поняття «час». Варто зазначити, що простір і час є найважливішими атрибутами в існуванні, розвитку, а відтак, і дослідженні будь-яких просторових, соціальних і природних систем. Прикладом цього є географічний поділ праці, геополітика, геостратегія, диференціація, інтеграція тощо [4]. Теорія відносності, створена відомим фізиком А. Ейнштейном, ще раз доводить єдність простору і часу. Дещо пізніше в суспільній географії стали використовувати поняття «соціальний» простір. Цей термін детально проаналізовано у багатьох працях українських географів: Л.М. Немець [2], Я.Б. Олійника [3], О.Г. Топчієва [5], О.І. Шаблія [7] та інших. За поданими авторами соціальний простір трактується як простір розвитку соціуму та соціальних подій.

Нині в Україні суспільна географія приділяє велику увагу регіональним дослідженням, що пов'язано зі збільшенням міжрегіональних диспропорцій розвитку та загострення соціальних проблем. Варто зазначити, що просторові аспекти фізико-географічних і суспільно-географічних досліджень часто збігаються, тому і методологія їх дослідження є загальною, але вони відрізняються в деяких деталях відповідно до особливостей досліджуваних проблем. Спочатку

розглянемо методологічні підходи, а потім і методи просторового аналізу з точки зору вирішення суспільно-географічних проблем. Основними з методологічних підходів слугують наступні: географічний, системний, синергетичний, інформаційний та історичний.

Географічний підхід є основою будь-яких фізико-географічних та суспільно-географічних досліджень. Він характеризується комплексністю та розглядом об'єкту дослідження у просторовому аспекті.

Системний підхід вирізняється: сукупністю елементів або підсистем, які знаходяться у взаємозв'язку і взаємодії; цілісністю; інформаційністю; складністю та ієрархічністю системи. Отже, об'єкт суспільно-географічного дослідження в контексті даного підходу слід розглядати як велику, складну, відкриту, багаторівневу систему, яка функціонує у певному середовищі, а також взаємодіє з ним та іншими системами [1].

Стосовно синергетичного підходу, то перш за все, він проявляється детальним дослідженням якнайбільшої кількості факторів і процесів з метою якнайширше охопити функціональне середовище де відбуваються досліджувані процеси і явища. Варто зазначити, що синергетичний підхід має певні сходження з географічним підходом, але перший дещо удосконалений і акцентує увагу саме на взаємодії внутрішніх елементів і підсистем соціогеосистем. Тому з точки зору методології два дані підходи вдало доповнюють один одного.

Наступним у суспільно-географічних дослідженнях є інформаційний підхід. Він передбачає вивчення особливостей інформаційного обміну в соціогеосистемі, адже інформація є універсальною субстанцією, що проявляється у всіх зв'язках даної системи. Системний, синергетичний та інформаційний підходи взаємно доповнюють і вдосконалюють один одного. Системний підхід передбачає виділення системи та її компонентів, дослідження її зовнішньої і внутрішньої адаптації, синергетичний – дослідження внутрішньої взаємодії і формування еволюційного потенціалу, а інформаційний – вивчення процесів інформаційного обміну в соціальному просторі [1].

Останнім в цій характеристиці є історичний підхід. Він передбачає дослідження географічних об'єктів у розвитку. Важливість даного підходу полягає в тому, що всі явища і події, які відбуваються у соціальному просторі та у певний час, розглядаються як процеси. Слід зазначити, що за допомогою минулих процесів можна дізнатися не лише передісторію минулих явищ і подій, але й спрогнозувати варіант їхнього розвитку у майбутньому. Саме прогнозування є важливим елементом управління, адже за передбаченням майбутнього можна роз-

робити відповідний комплекс змін у суспільному середовищі для покращення його становища.

Методи просторового аналізу як у соціальному, так і фізичному просторі мають широке розповсюдження і використання. Основними з них є наступні: математично-статистичні методи, методи тренд-аналізу, методи розпізнавання образів та кластерний метод.

Суть математично-статистичних методів полягає в обчисленні модельних значень у контрольних точках або вузлах прямокутної сітки, що утворюються внаслідок перетину горизонтальних і вертикальних умовних ліній у досліджуваному просторі. Слід зазначити, що у класичних моделях поля, наприклад, для визначення будь-якої контрольної точки потрібно врахувати статистичні дані всіх опорних точок. В результаті таких обчислень можна отримати відповідні картосхеми певних потенціалів, що характеризують просторове розміщення географічних об'єктів на досліджуваній території.

Методи тренд-аналізу характеризуються більшою складністю дослідження географічних об'єктів і процесів у просторі. Обчислюються географічні величини у вигляді векторів, які складаються щонайменше з трьох компонентів та розраховуються у складному математичному рівнянні [1].

Також велику роль відіграють і методи розпізнавання образів, які використовуються в географії для створення багатовимірних класифікацій, тобто встановлення приналежності будь-якого нового об'єкту до класу відомих прототипів. Дані методи мають різні розрахункові схеми, які вдало описані в спеціальних наукових джерелах, тому немає сенсу розглядати їх детально. Слід зазначити, що ці методи через свою громіздкість та необхідність аналізу відносно великої кількості об'єктів не використовуються для створення локальних класифікацій.

Більш зручним для багатовимірної класифікації об'єктів у соціальному просторі є кластерний метод. Характерною для нього є багатокрокова ієрархічна класифікація, що дозволяє об'єднати географічні об'єкти у групи (кластери) таким чином, щоб дисперсія всередині групи була мінімальною, а між групами – максимальною. А саме: об'єкти, які об'єднані у спільну групу, повинні мати максимальну подібність між собою, а групи, які утворились внаслідок ієрархічної класифікації – максимальну різницю. Результатом застосування кластерного методу є так звана дендрограма, на якій відображаються всі зв'язки між об'єктами соціального простору відповідно до порядку формування кластерів.

Висновки. Проблеми просторового розвитку та аналізу постають серед низки найактуальніших для сучасного суспільства. Як бачимо, існує велика кількість підходів та методів просторового аналізу, що дозволяють дослідити су-

спільно-географічні проблеми та певною мірою посприяти їх вирішенню. Фахівці в галузі суспільної географії здатні розробляти на замовлення органів місцевого самоврядування або громадських організацій реальні механізми (моделі, прогнози) управління процесами різного рівня в соціальному просторі. Таким чином, при ефективному використанні даних розробок в місцевому та державному управлінні, покращиться еколого-соціально-економічна ситуація як в окремих населених пунктах, так і країні в цілому.

Література

1. Немець К.А. Просторовий аналіз у суспільній географії : нові підходи, методи, моделі [монографія] / К.А. Немець, Л.М. Немець. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. – 228 с.
2. Немець Л.М. Просторова організація соціально-географічних процесів в Україні / Л.М. Немець, Я.Б. Олійник, К.А. Немець. – К. – Харків : РВВ ХНУ, 2003. – 160 с.
3. Олійник Я.Б. Вступ до соціальної географії / Я.Б. Олійник, А.В. Степаненко. – К., 2000. – 204 с.
4. Сонько С.П. Просторовий розвиток соціо-природних систем : шлях до нової парадигми : [монографія] / С.П. Сонько. – Київ : Ніка Центр, 2003. – 287 с.
5. Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методика / О.Г. Топчієв. – Одеса, 2005. – 632 с.
6. Философия : Энциклопедический словарь / Под ред. А.А. Ивина. – М. : Гардарики, 2004. – 1072 с.
7. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії / О.І. Шаблій. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 444 с.
8. Щодра О. Історична географія : Еволюція поглядів на предмет і завдання студій / О. Щодра // Вісник Львівського національного університету ім. Івана Франка, серія історична. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2013. – № 48. – С. 282-296.

Summary

S.P. Skorohod, S.I. Siutkin. **Spatial Analysis in Social Geography.**

The evolution of human notions regarding space is considered, essence of the concept "geographical" and "social" space are defined, a direct relationship of space and time is established, and main approaches and methods of spatial analysis are described in the article.

УДК 338.3:330.59 (477.82)

Н.В. Краснопольська, Т.Ю. Швець

ВПЛИВ ВИРОБНИЧО-ЕКОНОМІЧНИХ ФАКТОРІВ НА ЯКІСТЬ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ РАЙОНІВ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Розглянуто особливості впливу зовнішніх факторів на формування показників рівня і якості життя населення адміністративних районів Волинської області. Проаналізовано основні показники виробничо-економічних факторів, а саме структуру та рівень зайнятості населення, структуру та спеціалізацію господарства, фінансове забезпечення (інвестиції) та рівень соціально-економічного розвитку регіону. Проведено порівняльний аналіз показників виробничо-економічних факторів, які впливають на рівень життя населення. На основі статистичних показників методом ранжування здійснено групування адміністративних районів Волинської області за виробничо-економічними показниками. Виявлено провідні адміністративні райони щодо кращого розвитку рівня життя населення. Визначено пріоритетні напрями регіональної політики щодо вдосконалення діяльності господарського комплексу області з метою підвищення рівня та якості життя населення.

Постановка проблеми. Дослідження якості життя населення є надзвичайно актуальними, оскільки є важливим складником соціальної безпеки населення країни і регіону зокрема. На формування показників якості та рівня життя населення впливає декілька груп факторів. Одну із груп складають виробничо-економічні, а саме рівень зайнятості населення, структура та спеціалізація господарського комплексу, фінансове забезпечення та рівень соціально-економічного розвитку окремих адміністративних районів та області в цілому. Детальний аналіз показників у адміністративних районах області дає змогу виявити ті чи інші риси, показати закономірності розподілу якості життя від рівня виробничо-економічного розвитку. Тому такі дослідження актуальні з точки зору окреслення шляхів подальшої оптимізації соціально-економічної політики області.

Дослідження особливостей формування якості та рівня життя населення розкрито в працях ряду зарубіжних та українських учених. Основні положення та підходи до визначення якості та рівня життя населення висвітлені у працях Дж. Гелбрейта, У. Ростоу, Р. Бауера, Е. Тоффлера, Л. Джорджа [2]. Питанням впливу зовнішніх та внутрішніх факторів на формування рівня життя населення, зокрема впливу рівня виробничо-економічного розвитку, приділено увагу в роботах С. Баженова, Е. Лібанової, Ф. Узунова, І. Швець, Д. Ляшенко, А. Гольцова, Н. Лебідь, Н. Харченко, Н. Толстих [3].

Серед науковців нашого регіону, які займаються дослідженням факторів формування якості життя населення, слід назвати наукові доробки В. Голярчук [4]. В працях аналізуються складові та динаміка доходів населення, економічні показники, адже для більшості українців на сьогодні прагнення забезпечити матеріальне благополуччя є основним мотивом трудової діяльності, а рівень заробітної плати і стан її виплати визначає можливість реалізації фізичних, інтелектуальних, соціальних потреб.

Метою статті є визначення особливостей просторового розподілу окремих показників якості життя населення адміністративних районів Волинської області.

Для досягнення цієї мети вирішувалися наступні **завдання**:

- на основі статистичних показників схарактеризувати співвідношення між окремими виробничо-економічними показниками і чисельністю населення в районах Волинської області;
- провести групування адміністративних районів за окремими показниками якості життя, які залежать від впливу виробничо-економічних факторів.

Виклад основного матеріалу. Ринок праці Волинської області є складовою національного ринку праці. Проте, маючи спільні риси із загальнонаціональним ринком праці, він має свою специфіку, яка визначається суспільно-

географічним положенням, історико-географічними особливостями території, способом ведення господарства.

Упродовж 2014 року ситуація на регіональному ринку праці формувалася під впливом макроекономічних показників, надходжень інвестицій, здійснення заходів державного регулювання ринку праці і характеризувалася позитивними тенденціями щодо зростання зайнятості та скорочення безробіття. Так, за даними Державної служби статистики України за 2014 року рівень зайнятості населення зріс з 59,5% до 59,7%, а чисельність зайнятого населення віком 15-70 років збільшилась у порівнянні з відповідним періодом 2013 року на 2,2 тис. осіб і становила 446 тис. осіб. Також спостерігається динаміка у розподілі населення за статусом зайнятості.

Спостерігається підвищення ефективності використання робочої сили на виробництві. У 2014 році чисельність працівників, які знаходились у вимушених неоплачуваних відпустках з ініціативи роботодавця, зменшилась порівняно з прогнозованою на 3,4 тис. Кількість працівників, які працюють у режимі неповного робочого дня, у порівнянні з прогнозованою зменшилась вдвічі і становить 13,7 тис. Кількість укладених договорів між найманими працівниками та фізичними особами-підприємцями домінувала над ліквідованими.

У малому бізнесі працює 25% економічно активного населення працездатного віку, що є наслідком активного розвитку та підтримки мережі інфраструктури підприємництва.

Розгортання підприємницької діяльності здійснювалось, насамперед, у сфері побутових послуг наданих населенню, торгівельно-посередницької діяльності, пасажирських перевезеннях, сільськогосподарському виробництві.

Для підтримки особистих селянських господарств, сімейних ферм та обслуговуючих кооперативів в області діють 9 регіональних програм, за якими профінансовано з державного та місцевих бюджетів 11,5 млн. грн. Проведена робота дозволяє розширити сфери застосування праці у сільській місцевості за рахунок кластерних промислів: садівництва, картоплярства, квітникарства, бджільництва, тваринництва, вирощування грибів та овочів в теплицях, переробки овочів та фруктів.

Чисельність незайнятих громадян, які отримали роботу за сприяння центрів зайнятості у 2014 році зросла і становила 25,0 тис. осіб, в тому числі 1,6 тис. не конкурентно-спроможних громадян працевлаштовані з наданням дотації роботодавцю. Професійним навчанням були охоплені понад 5,6 тис. безробітних, що на 5,9% більше, ніж у 2013 році. Рівень працевлаштування громадян після проходження навчання склав 85,1%.

Працевлаштування по адміністративним районам Волинської області відрізняється і попитом, і пропозицією (див. рис.1).

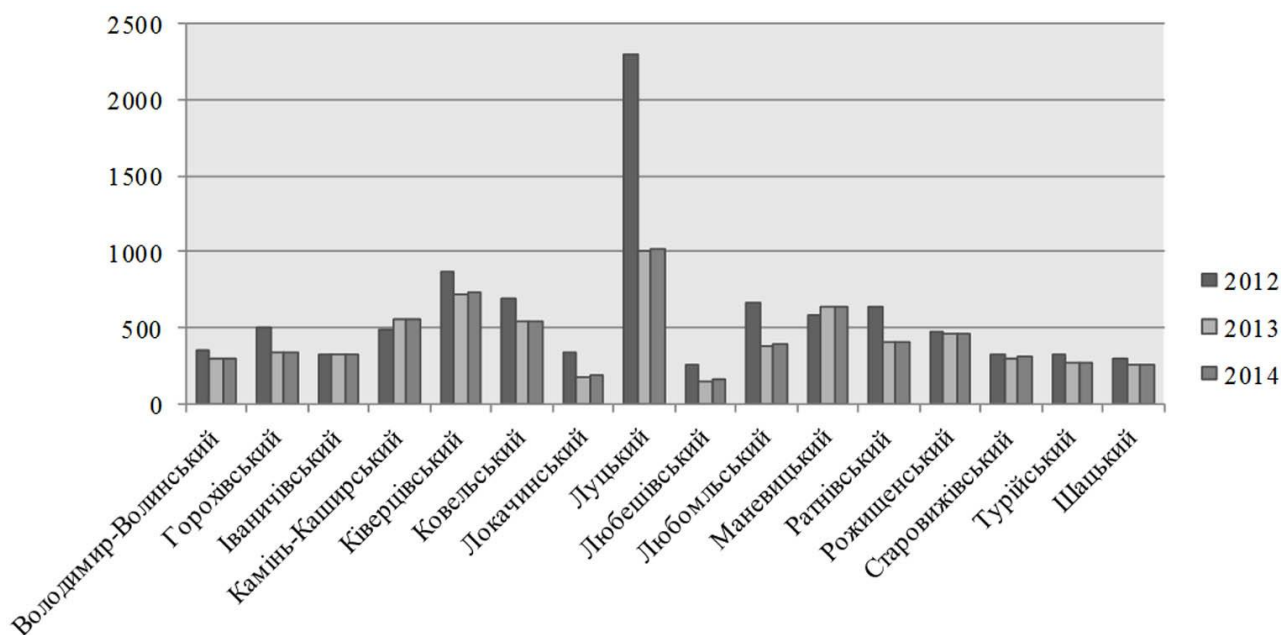

Рис. 1. Працевлаштування населення на нові робочі місця у адміністративних районах Волинської області (побудовано за даними [1])

У 2012 році найвищий показник працевлаштованих був зареєстрований у Луцькому, Ківерцівському, Ковельському, Любомльському, Ратнівському та Маневицькому районах. За 2013-2014 рр. чисельність працевлаштованих зменшилась вдвічі (виняток – Луцький район), що пояснюється складною економічною та політичною ситуацією в Україні. Тільки у двох адміністративних районах області (Маневицький та Камінь-Каширський) зросла кількість працевлаштованих громадян.

На даний період спостерігається тенденція до скорочення пропозиції робочої сили. Це пояснюється тим, що тривалість очікування працевлаштування, та рівень оплати праці, яку пропонує державна служба зайнятості часто не відповідає потребам, особливо молодого працездатного населення, яке працевлаштовується не офіційно та на короткостроковий період.

Проте, в Горохівському, Ківерцівському, Ковельському, Луцькому районах та містах Луцьку, Ковелі, Нововолинську, Володимир-Волинському спостерігається динаміка росту пропозиції робочої сили. Це зумовлено наявністю об'єктів виробництва, а відповідно і потребами заповнення вакантних місць.

В останні роки середній показник навантаження на одне вільне робоче місце по області складав 11 осіб, проте в минулому році даний показник зріс до 20 осіб. Розподіл навантажень на одне вільне робоче місце по адміністративних районах області показано на рис. 2.

Особливо високі показники навантаження на робочі місця характерні для таких професій як технічні службовці, працівники сфери торгівлі та послуг, а також робітників з обслуговування, експлуатації та контролювання за роботою технологічного устаткування, складання устаткування та машин. Варто відзначити тенденцію до зменшення навантаження на вільні робочі місця наступних професій – як кваліфікованих робітників сільського та лісового господарств, риборозведення.

На показники якості життя населення впливає структура та спеціалізація господарського комплексу області. Не зважаючи на те, що Волинська область має аграрно-індустріальну спрямованість, провідну роль у виробничій сфері займає промисловість, пріоритетність якої зумовлена сприятливими природними, транспортними та економічними умовами для виробництва промислової продукції. Важливими чинниками розвитку промисловості є також наявність кваліфікованих трудових ресурсів та підвищений попит на цю продукцію. Промисловістю створюється майже п'ята частина валової доданої вартості.

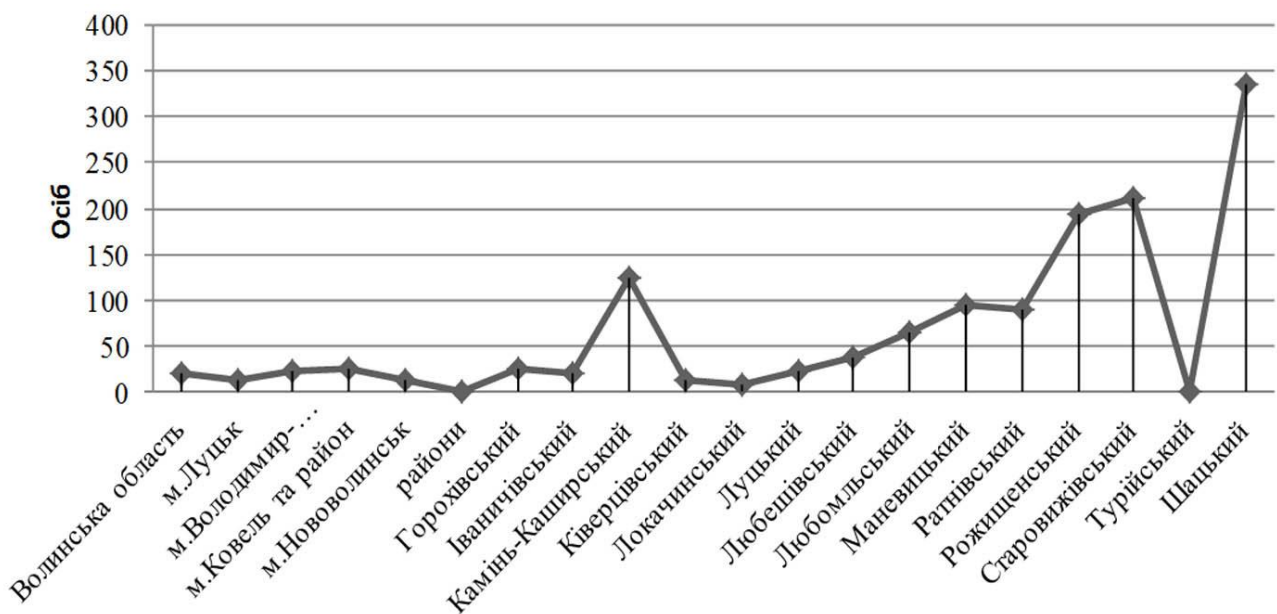

Рис. 2. Навантаження на одне вільне робоче місце (у містах і адміністративних районах) на 2014 рік (побудовано за даними [1])

В області випуском промислової продукції займається понад 800 промислових підприємств, з яких 147 великих та середніх за обсягами. У структурі промислового виробництва Волинської області найбільшу частку займає харчова промисловість (53,5%) [2], іншу половину виробництва займають такі галузі як машинобудування, виробництво та розподіл електроенергії, виробництво інших неметалевих виробів, хімічна та нафтохімічна промисловість, добувна, легка, металургія та оброблення металу, виробництво деревини та целюлозно-паперова (рис. 3).

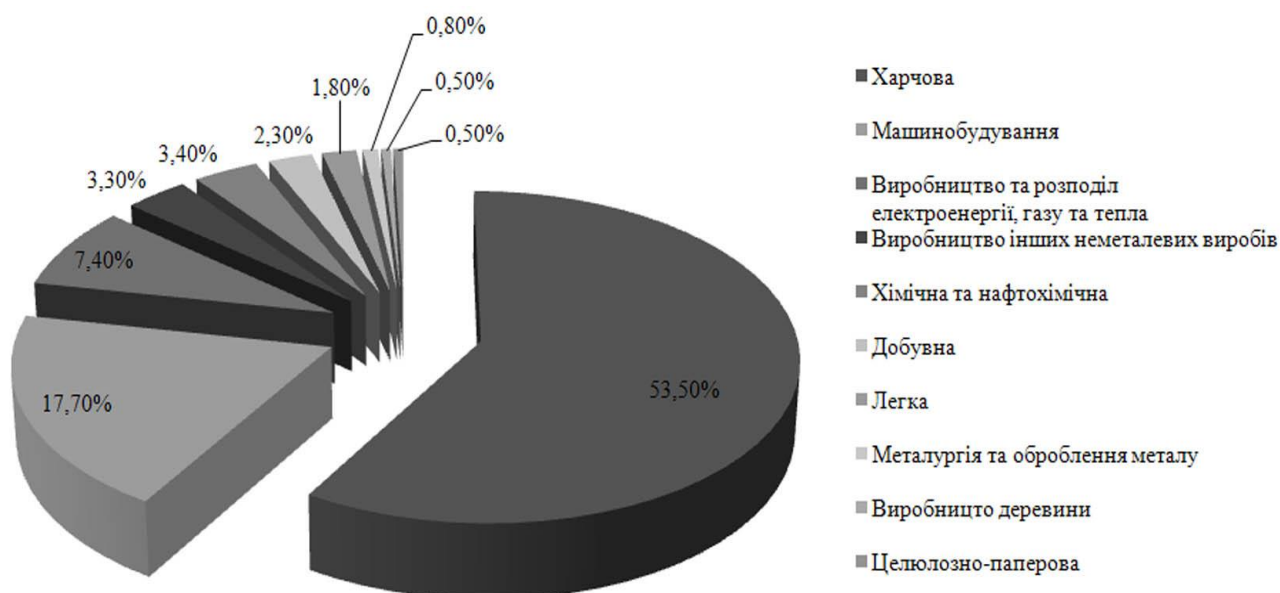

Рис. 3. Структура промислового виробництва у Волинській області (побудовано за даними [5])

Упродовж 2013-2014 років основна економічна активність була сконцентрована навколо кількох центрів: міст Луцька, Ковеля, Нововолинська та у відповідних районах. У структурі реалізації добувної промисловості частка м. Нововолинська становить понад 80 відсотків, Маневицького району – понад 15%.

Машинобудівне виробництво майже повністю сконцентроване на підприємствах м. Луцька. Підприємства хімічної та нафтохімічної промисловості зосереджені у містах Луцьку та Нововолинську, причому частка обласного центру сягає 90%. Харчова промисловість представлена підприємствами міст Луцька і Нововолинська та Луцького району (їх сукупна частка перевищує 65%).

Господарська діяльність більшості територій базується на одній – двох галузях. Структура промислового виробництва у районах протягом останніх років залишається незмінною, у більшості з них домінує сировинне виробництво або підприємства, які виробляють проміжну та низько-технологічну продукцію.

Дохід від реалізації продукції (товарів, послуг) до загального обсягу промислового виробництва у районах Волинської області відрізняється. Найвищі показники спостерігаються у містах обласного значення: Луцьку (819,8%), Нововолинську (216,3%), Володимир-Волинському (131,1%), Ковелі (54,4%), та двох районах – Луцькому (396,2%) і Ковельському (83,7%). Середні показники доходу можна виділити у трьох районах – Горохівському (45,1%), Іваничівському (39,9%), Рожищенському (30,7%). Найнижчі показники у семи районах області: Ратнівському (11,5%), Маневицькому (10,3%), Ківерцівському (7,8%), Любомльському (2,3%), Любешівському, Локачинському, Шацькому (менше

двох відсотків), а в двох районах – Камінь-Каширському та Турійському дохід від реалізації продукції відсутній.

У 2012 році підприємства області реалізували промислової продукції на суму 7,4 млрд. грн., що у розрахунку на одного жителя становить 7 тис. грн. При цьому у Луцькому районі реалізовано продукції на 24 тис. грн. на одну особу, а у Турійському – лише на 20 грн. Це найнижчий показник по області.

Сільське господарство є домінуючою галуззю в усіх районах області. У Луцькому, Ківерцівському (рослинницького напрямку), Ратнівському, Ковельському (тваринництво м'ясо-молочного напрямку) районах вартість продукції рослинництва і тваринництва, реалізованої сільськогосподарськими підприємствами є найвищою (до 57%). Середні показники (від 10 до 20%) вартості реалізованої продукції характерні для Володимир-Волинського, Горохівського (виробництво зерна, цукрових буряків), Турійського (м'ясо-молочне тваринництво, виробництво м'яса свинини і птиці) районів. Низькі показники (менше 5%) характерні для Камінь-Каширського (виращування зернових та кормових культур), Локачинського (виращування зернових культур, цукрових буряків, картоплі, виробництво кормів), Маневицького, Шацького та Іваничівського (виращування озимих та ярих зернових), Любешівського та Любомльського (виращування зернових та м'ясне тваринництво), Рожищенського (молочно-м'ясний напрямок) та Старовижівського (вирощення зернових та м'ясо-молочне тваринництво) районів. На недержавній основі виробляється майже вся сільськогосподарська продукція.

Галузь тваринництва дає вагомий внесок у валове виробництво сільськогосподарської продукції регіону, забезпечує населення продуктами харчування тваринного походження в обсягах на рівні фізіологічно обґрунтованих норм споживання та формує експортний потенціал області. За останні 5 років приріст виробництва у тваринництві відбувався за рахунок нарощування об'ємів виробництва м'яса птиці та свинини [10].

У тваринницькій галузі вироблено на 3,5% продукції більше, ніж в 2013р. У сільськогосподарських підприємствах збільшили обсяги виробництва на 11,5%. В господарствах населення, на які припадає 62,3% загального обсягу, відбулося зниження на 0,8%. Свинарство як галузь сільськогосподарського виробництва забезпечує населення цінними продуктами харчування і наразі залишається однією з найбільш перспективних в аграрному бізнесі.

У структурі реалізації худоби та птиці на забій аграрними підприємствами частка птиці становила 83,0% (у 2013р. – 78,7%), свиней – 11,1% (12,7%), великої рогатої худоби – 5,9% (8,5%) [1].

У 2014 р. площі посівів збільшилися порівняно з 2013 р. на 20,4 тис. га, що становить 4,3 відсотка до посівної площі. Відбулося розширення посівів кукурудзи у 1,8 разу, що забезпечило додаткове отримання зерна у обсязі понад 150 тис. тон [1]. Об'єми сільськогосподарської продукції безпосередньо впливають на показники основних продуктів харчування на душу населення (див. рис. 4).

Середні показники основних продуктів харчування на душу населення по адміністративних районах відрізняються від середньо обласних, що свідчить про різний стан розвитку сільського господарства, а як наслідок – рівня забезпечення продуктами харчування.

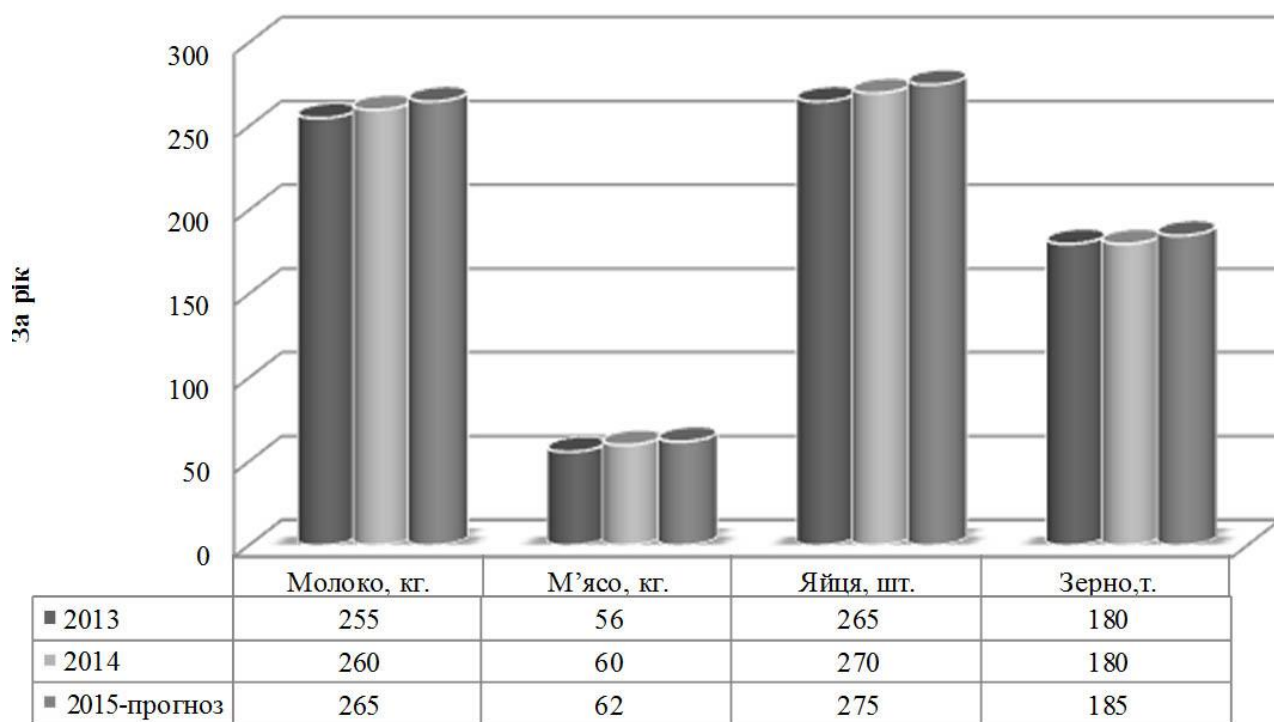

Рис. 4. Споживання основних продуктів харчування на душу населення у Волинській області 2013–2015 рр. (побудовано за даними [5])

До першої групи відносяться три райони: Шацький, Локачинський, Турійський з найвищими показниками виробництва молока (300 кг), м'яса (132 кг), яєць (260 шт.) на душу населення. Найнижчі показники виробництва молока (50 кг), м'яса (21 кг), яєць (90 шт.) мають три райони – це Іваничівський, Ковельський, Луцький.

Показники продукції сільського господарства у розрахунку на одну особу, відносно середнього показника по Україні, найвищі у містах Луцьку, Ковелі, Нововолинську, Володимир-Волинському (160,2%) та чотирьох районах – Любомльському, Володимир-Волинському, Ратнівському та Ківерцівському (45,5%). Середні показники (15,1%) характерні для дев'яти районів області: Камінь-Каширського, Горохівського, Іваничівського, Любешівського, Маневи-

цького, Рожищенського, Шацького, Ковельського, а найнижчі показники (6,5%) для трьох районів – Локачинського, Турійського, Старовиживського.

На позитивну динаміку показників якості життя населення також впливають інвестиції. Протягом останніх років в області встановилась позитивна динаміка надходження інвестицій в основний капітал та перевищення темпів росту залучення капітальних вкладень в оновлення активної частини основних фондів (на придбання обладнання, інструментів, інвентарю) над темпами росту обсягів інвестицій в основний капітал в цілому. Найбільше залучено іноземних інвестицій підприємствами машинобудування (38,4%), харчової (20,2%) та деревообробної (11,8%) галузей.

Разом з тим, частка іноземного капіталу, спрямована на оновлення основних фондів, залишається незначною (не більше 5%). На такому ж рівні залишається надання інвестиційних кредитів комерційними банками.

Привабливість Волинської області для потенційних інвесторів зростає при врахуванні її сильних сторін і переваг, до яких належить високий рівень освітньої інфраструктури. Пріоритетними напрямками у сфері залучення іноземних інвестицій є машинобудівна, деревообробна, легка і хімічна галузі, реконструкція і технічне переобладнання підприємств, охорона довкілля та розвиток соціальної інфраструктури, туристсько-рекреаційний комплекс, розвиток агропромислового комплексу, створення нових і реконструкція діючих потужностей харчової і переробної промисловості.

Найбільш інвестиційно-привабливими залишаються підприємства міст Луцька, Нововолинська, а також Ковельського і Луцького районів. Протягом 2014 року частка іноземних інвестицій, що надійшли до адміністративного центру області становила 38,9%; до м. Нововолинська – 29,7%, Ковельського району – 17,1% [10]. У містах інвестиції вкладаються в основному у вторинний та третинний сектор. Зокрема зосередження іноземного капіталу на промислових підприємствах з оброблення деревини та виробництва виробів з деревини, машинобудування, виробництва харчових продуктів, напоїв, виробництва меблів і хімічного виробництва, виготовлення гумових та пластмасових виробів. Такими підприємствами є: «Модерн-Експо», «Вікі», «Нововолинський олійно-жировий комбінат», «Цунамі», публічні акціонерні товариства «СКФ Україна», «Теремно Хліб», ДП «Автоскладальний завод №1» та ПрАТ «Едельвіка». Успішними є підприємства з іноземними інвестиціями, оскільки дають робочі місця, стабільну заробітну плату, що сприяє підвищенню якісних показників населення.

Вирізняються 3 групи щодо надходження об'ємів іноземних інвестицій у структуру господарських комплексів адміністративних районів. Перша група – це міста і райони з найвищими показниками: місті Луцьк (55,3%) і Володимир-Волинський (1,8%), Луцький та Володимир-Волинський райони (від 10 до 5%); друга група – райони із середніми показниками (від 5 до 2%): Ківерцівський, Ратнівський, Рожищенський, Ковельський, Камінь-Каширський. У даних районах найбільш інвестиційно привабливими є підприємства з обробки деревини та продукування виробів з неї, агроформування тощо. До третьої групи віднесені райони з найнижчою інвестиційною привабливістю (менше 2%) – Горохівський (харчова промисловість), Локачинський (сільське господарство – реконструкція тваринницьких приміщень), Любомльський, Маневицький (підприємства з обробки деревини), Старовижівський (сільське господарство – тваринництво), Шацький (сфера послуг), Турійський (фермерські господарства) та Іваничівський райони.

Важливими показниками за якими визначається якість життя населення є соціально-економічні показники, які включають середньомісячну номінальну заробітну плату штатних працівників, доходи населення, індекс споживчих цін, обсяги реалізованих послуг, продукцію сільського господарства у розрахунку на одну особу, кількість безробітних, кількість зайнятих.

Найвищі середньомісячні номінальні заробітні плати (2750 грн) мають робітники трьох районів: Луцького, Любомльського, Маневицького, а найнижчі заробітні плати (2163 грн) отримують у Турійському, Шацькому, Горохівському районах.

Найвища кількість безробітних зареєстровано у містах обласного значення – м. Луцьку, м. Нововолинську, м. Ковелі (13,5 осіб на 1000 працюючих). Середні показники зареєстрованих безробітних у Горохівському, Луцькому, Рожищенському районах (4,5 осіб на 1000 працюючих), а найнижчі показники (2,05 осіб на 1000 працюючих) – у Любешівському, Камінь-Каширському, Локачинському, Володимир-Волинському районах. Середній показник зареєстрованих безробітних у Волинській області на 2014 рік складав 8 осіб.

Найвищі показники зайнятості населення (від 30 до 15%) у Луцькому, Ковельському, Іваничівському, Володимир-Волинському районах. Найнижча кількість зайнятих працівників (від 15 до 5%) зареєстрована – у Ківерцівському, Турійському, Горохівському, Любешівському, Маневицькому, Рожищенському, Любешівському, Шацькому, Камінь-Каширському, Любомльському, Локачинському, Старовижівському районах. Отже, рівень зайнятості населення по адміністративних районах є досить низьким.

Об'єми спожитих послуг населенням адміністративних районів залежить від платоспроможності населення. Споживання послуг жителями різних регіонів Волинської області неоднакове. Так, обсяги реалізованих послуг у містах Ковелі, Луцьку та Луцькому районі становили 6350,7 грн., тоді як у Локачинському, Ратнівському, Любешівському і Старовижівському районах – від 7,9 грн. до 57,2 грн.

Обсяг реалізованих послуг у Волинській області за видами економічної діяльності найбільше спрямовані в такі галузі як: освіту (110174,0 тис. грн), охорону здоров'я та надання соціальної допомоги (40306,8 тис. грн), надання комунальних та індивідуальних послуг, діяльність у сфері культури та спорту (13775,0 тис.грн), операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям (8341,2 тис.грн), діяльність готелів та ресторанів (1261,6 тис. грн), діяльність транспорту та зв'язку (683,0 тис. грн). Обсяги реалізованих послуг у адміністративних районах показано на рис. 5.

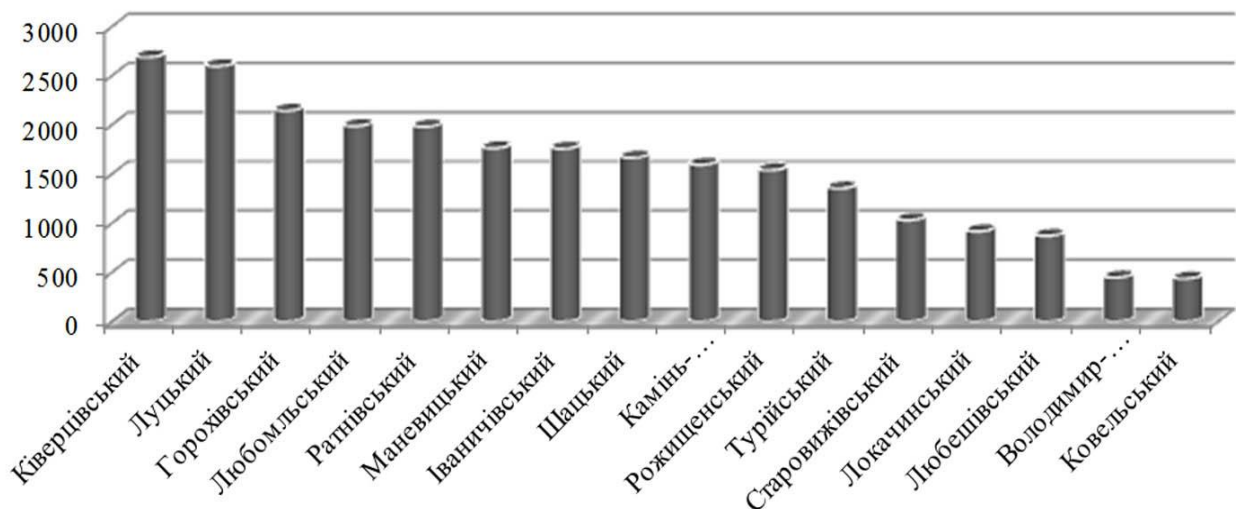

Рис. 5. Обсяг реалізованих послуг у Волинській області за видами економічної діяльності у 2013 році(побудовано за даними [1])

Було проведено ранжування адміністративних районів щодо основних соціально-економічних показників, які впливають на якість життя населення. Так, до першої групи відносяться чотири райони Луцький, Володимир-Волинський, Любомльський, Ківецівський та міста обласного значення – Луцьк, Ковель, Нововолинськ; до другої групи вісім районів – Горохівський, Ковельський, Камінь-Каширський, Любешівський, Ратнівський, Рожищенський, Маневицький, Іваничівський; до третьої групи чотири райони – Локачинський, Старовижівський, Турійський та Шацький.

За рівнем соціально-економічного розвитку Волинська область займає в Україні 20 позицію, хоча у 2012 році займала 15 позицію.

Останні два роки частка області у загальному обсязі валового регіонального продукту України складає 1,4% і за цим показником Волинська область займає лише 23 місце в Україні. Валовий регіональний продукт у розрахунку на одну особу дорівнював 19,2 тис. грн., а по відношенню до середнього показника в Україні становив лише 60,1%. За обсягами валового регіонального продукту у розрахунку на одну особу область посіла 22 місце серед регіонів України, а серед областей Поліського регіону – третє.

Висновки. Підвищення якості та рівня життя – багатоієрархічна мета, досягнення якої передбачає створення сприятливих умов для розвитку людського капіталу; реалізації заходів, спрямованих на подолання бідності, збереження та створення нових робочих місць, упровадження результативної політики доходів. Невід’ємною складовою підвищення якості життя є ефективна демографічна, молодіжна та гендерна політика, модернізація системи освіти, медичного обслуговування й соціальної підтримки найбільш вразливих верств населення; дієвого пенсійного забезпечення. Поряд з цим, реформування системи житлово-комунального господарства, створення сприятливих умов для соціокультурного та гуманітарного розвитку населення формують основу для комфортного, безпечного проживання людини, її всебічного, гармонійного розвитку та становлення соціального капіталу, що розглядається як найважливіша умова досягнення соціальної стабільності у суспільстві. Вирішення питань покращення якості життя населення у Волинській області повинно будуватися на основі комплексного характеру з розробкою цільових програм на підвищення ефективності використання споживання природно-ресурсного та трудового потенціалу, розвитку продуктивних сил. Соціально-економічний аналіз показників якості життя на локальному рівні дозволить оцінити ефективність варіантів територіальної організації функціонування суспільно-географічного комплексу.

Література

1. Науменко В.Ю. Статистичний щорічник «Волинь 2013» / В.Ю. Науменко. – Луцьк : Головне управління статистики у Волинській області, 2014. – 521 с.
2. Лебідь Н.П. Соціально-екологічні аспекти розвитку території (суспільно-географічне дослідження на прикл. України): автореф. дис. на здобуття канд. геогр. наук: спец. 11.00.02 / Н.П. Лебідь. – Київ, 1995. – 202 с.
3. Лібанова Е.М. Людський розвиток в Україні / Лібанова Е.М. – К.: Парламентське, 2004. – 290 с.
4. Немець Л.М. Просторова організація соціально-географічних процесів в Україні / Немець Л.М. – Харків: РВВ ХНУ, 2003. – 226 с.
5. Стратегія економічного і соціального розвитку області на 2004–2015 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://volynrada.gov.ua/node/29409>.
6. Про внесення доповнень до Стратегії економічного і соціального розвитку області на 2004–2015 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://volynrada.gov.ua/node/29409>.
7. Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://volynrada.gov.ua/node/29409>.
8. Офіційний сайт Волинської обласної адміністрації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://volynrada.gov.ua/node/29409>.
9. Департамент агропромислового розвитку Волинської

обласної державної адміністрації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://agrovolyn.com/rub.php?rub=6&news=94>. 10. Стратегічні напрямки економічного і соціального розвитку Волинської області на 2012 – 2015 роки з урахуванням завдань Програми економічних реформ на 2010 – 2014 роки у Волинській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://volynrada.gov.ua/node/29409>.

Summary

N.V. Krasnopol'ska, T.Y. Shvets. The Impact of Production-Economic Factors on the Quality of Life of the Population of the Administrative Districts of Volyn Region

The peculiarities of the influence of external factors on the formation of indicators of the level and quality of life of the population of the administrative districts of Volyn region. Analyzed the main indicators of production and economic factors, namely the structure and level of employment, the structure and specialization of the economy, financial support (investment) and the level of socio-economic development of the region. A comparative analysis of some indicators of production and economic factors affecting the standard of living of the population. On the basis of statistical indicators method of ranking conducted by grouping the administrative districts of Volyn region on production and economic indicators. Identify leading administrative areas are relatively better development of living standards. Identified priority areas for regional policy aimed at improving the performance of the economic complex of the region with the aim of raising the level and quality of life of the population.

УДК 911.3:32

В.І. Стафійчук

СУЧАСНЕ СУСІДСЬКЕ ПОЛІТИКО-ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ УКРАЇНИ

В статті розглянуте сусідське політико-географічне положення України в умовах російської агресії. Проведене групування країн-сусідів першого порядку за спільністю стратегічних цілей. Акцентовано увагу на необхідності повноправного членства України у Європейському Союзі та Організації Північноатлантичного договору (НАТО).

Вступ. Постановка проблеми. Нині Україна переживає один із найскладніших етапів своєї історії. Російська агресія спонукає переоцінити не лише роль і місце України у глобальному політичному просторі, а й абсолютно повному поглянути на її сусідське політико-географічне положення та чітко ідентифікувати друзів і ворогів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українські та зарубіжні географи традиційно виділяють три рівні політико-географічного положення (ПГП): глобальне, регіональне та сусідське. ПГП України було предметом прискіпливої наукової уваги багатьох вітчизняних географів. Різні аспекти цього питання у наш час висвітлювали М.Дністрянський [1], О.Шаблій [2], С.Лотоцький та С.Трохимчук [3], а в попередні – С.Рудницький [4], Ю.Липа [5], В.Кубійович [6] та ін. Про Україну та її місце у політичному просторі писали і пишуть зарубіжні вчені: Ф.Науманн, П.Шафарик, Н.М.Наймарк, З.Бжезінський, А.Коен, А.Гужон, А.Дебантон, М.Ді Паскуале тощо.

Формулювання цілей статті. Постановка завдання. Однак, всі дослідження ПГП України у 1991-2014 рр. російська агресія перетворила на застарілі. У цьому контексті більш актуальними стали навіть погляди вчених початку ХХ ст., тобто періоду, коли українці після Першої світової війни отримали шанс позбутися колоніальної залежності і об'єднатися в рамках єдиної держави. Тоді, як і нині, головною загрозою для молодшої української держави і українства загалом стала Росія. Українське питання для Росії завжди було найболючішим. В цій країні заперечують навіть саме існування українців і України. Наприклад, депутат Держдуми, член Комітету по геополітиці А.Митрофанов свого часу заявляв: “Справа в неприйнятті принциповому: немає держави “Україна”. Немає для суспільства” [7]. В Росії вперто не розуміють, що побудована на брехні та приниженні інших власна велич призведе до катастрофічних наслідків для самих же росіян. Актуальним завданням цієї статті є висвітлення складових сусідського політико-географічного положення України в контексті російської агресії.

Виклад основного матеріалу. Говорячи про сусідське положення України, ми в першу чергу повинні зосередити увагу на просторових відношеннях і стосунках із сусідами першого порядку. Особливість України на нинішньому етапі полягає у тому, що розгляд сусідського ПГП водночас є елементом характеристики її глобального положення, оскільки безпосередніми сусідами держави є два важливі актори світової політики: Європейський Союз та Росія.

Сухопутними сусідами першого порядку для України нині є 7 держав (Білорусь, Молдова, Польща, Росія, Румунія, Словаччина, Угорщина) та ще з 3-ма державами вона має безпосередній контакт у басейні Чорного моря (Болгарія, Грузія, Туреччина). У попередні історичні періоди з більшістю з них, окрім хіба що Грузії та Болгарії, українці мали певні проблеми у стосунках. У наш час всіх сусідів України можна об'єднати в три групи:

- ✓ члени ЄС та НАТО (Польща, Румунія, Словаччина, Угорщина; до них варто долучити і Болгарію). На цю групу припадає 1384 км [на основі даних 8] сухопутного кордону України. Не дивлячись на низку проблемних питань у двохсторонніх стосунках, які переважно стосуються статусу етнічних меншин, та сильне проросійське лобі, нині ці країни всіляко підтримують євроінтеграційні прагнення України, принаймні тому, що бояться виходу Росії безпосередньо до їх кордонів;

- ✓ кандидати на вступ до ЄС або асоційовані члени ЄС (Грузія, Молдова, Туреччина (член НАТО)), з якими Україна має спільні стратегічні цілі. Сусідство з Молдовою (загальна протяжність сухопутного кордону становить 1202 км) ускладнене існуванням проросійської маріонеткової Придністровської Молдав-

ської Республіки, на яку і припадає понад 1/3 україно-молдавського кордону. Саме безпосередня військова підтримка самопроголошених Придністров'я, Абхазії та Південної Осетії і часті «торговельні війни», що виникають всупереч вимогам СОТ, зближує позиції України, Молдови і Грузії у протидії російському агресорові. Туреччина, при її відносно проросійській політиці в галузі транспортування газу, нині є союзницею України у відстоюванні прав кримських татар. Україна підтримує дружні і взаємовигідні стосунки з усіма цими державами, в т.ч. і в рамках Організації Чорноморського Економічного Співробітництва (ОЧЕС);

✓ члени Митного Союзу та Євразійського економічного союзу (Білорусь, Росія) – це 3079,2 км сухопутного кордону, в т.ч. 1995 км з Росією. У нинішньому російсько-українському конфлікті Білорусь, не дивлячись на сильний тиск В.Путіна, намагається проводити політику нейтралітету. На міжнародній арені вона не засуджує російської агресії, але виступає за збереження цілісності України. Натомість Росія вкотре прагне знищити все, що пов'язане з Україною, оскільки існування незалежної України руйнує цілу низку російських міфів [див.далі], які вибудовувалися всупереч логічним доводам та історичним фактам російськими царями, радянською історіографією і досягли свого піку в путінській пропаганді.

Отже, країни першої та другої групи мають з Україною спільні стратегічні цілі [детальніше про співвідношення стратегічних цілей ЄС, України та НАТО див. 9], які передбачають формування простору стабільності і економічного добробуту в рамках ЄС і НАТО.

Найбільш проблемним на сучасному етапі української історії, загалом як і завжди, є сусідство з Росією. Не дивлячись на важливу роль, яку відводили Україні в міжнародній політиці відомі науковці сучасності, політики США і ЄС часто ігнорували їх доводи. Наприклад, З.Бжезінський ще у 1997 р заявив: «Без України Росія перестане бути євразійською імперією. Без України Росія все ще може боротися за імперський статус, але тоді вона в основному буде азійською імперською державою і швидше за все була б втягнута у виснажливі конфлікти з Середньою Азією» [10].

Разом із загостренням внутрішніми проблемами, саме тривале ігнорування України з боку західних держав і підштовхнуло Росію у 2014 р. вже до активної фази поглинання нашої держави. При цьому для виправдання власної агресії Україна на міжнародній арені вустами Кремля позиціонувалася і позиціюється як країна войовничого націоналізму і фашизму. От тільки доказів цього, як і утисків російськомовного населення в Україні, Росія так і не змогла надати.

Натомість, не встигши анексувати Крим, розпочала активну компанію проти корінного населення півострова – кримських татар. Вона [Росія] вже «забула» з якою жорстокістю наприкінці 90-х вбивала чеченців, що прагнули незалежності, аргументуючи ці вбивства збереженням цілісності держави, хоча війна велася не на етнічній російській території і була по своїй суті національно-визвольною.

Натомість, Росія заперечує своїми практичними діями право України зберегти власну цілісність на територіях Луганської та Донецької областей, які сформувалися як українські етнічні території.

Російська влада продовжує маніпулювати свідомістю не лише власних громадян та населення сходу України, а й світу загалом, коли любов росіян до Росії називає патріотизмом, а любов українців до України – фашизмом. Абсолютно правим був В.Черчіль, який говорив, що «фашисти майбутнього назвуть себе антифашистами». Російський політикун, будучи нині в своїй масі фашистським, навішує ці ярлики на Україну, Естонію, Литву, Грузію. При цьому, путінська Росія активно спирається на підтримку саме праворадикальних партій в Західній Європі, наприклад Національний фронт у Франції або «Золотий світанок» в Греції, та закриває очі на проведення у Санкт-Петербурзі (березень 2015 року) з'їзду неофашистських партій.

Захід повинен чітко усвідомити, що в політичному відношенні нинішня Росія – це релікт XVIII-XIX ст., тобто колоніальна імперія, яка прагне постійного розширення. Велика Британія або Франція зуміли достойно пережити розпад власних колоніальних імперій. Росія ж як держава і кожен росіянин окремо не лише не прийняли втрату своїх колоній, а всіма силами намагаються повернути вплив на всі постсоціалістичні держави.

Одним із головних аргументів російських володарів та їх вірогідних сателітів в Україні (насамперед, Опозиційний блок та Комуністична партія) на користь новітнього об'єднання є міфи про «єдину колыску трёх слов'янських народів», «руську цивілізацію» [при цьому не лише тут постійно відбувається підміна терміну «російська» на «руська»], «тисячолітню спільну історію» [більшість українських земель були колонізовані Московією/Російською імперією лише у другій половині XVII-XVIII ст.], «месіанство і безкорисну допомогу» підкореним народам [цікаво, чи існує в історії людства приклад, коли колонізатор жертвував собою заради колонізованого], «тисячолітню історію російського православ'я» [відокремилось від Київської митрополії у 1448 р.], «слов'янську та православну єдність» [при цьому мова чомусь не йде про поляків, болгар або хорватів, які теж є слов'янами, але говориться про казахів або киргизів, яких

важко назвати православними слов'янами]. Тим паче, нині в ЄС значно більше слов'янських і православних держав, ніж в СНД чи Євразійському економічному союзі.

Україні і Заходові варто звернути особливу увагу на висловлювання В.Путіна: «А що таке Радянський Союз? Це та сама Росія, тільки з іншою назвою» [11] і про те, що розпад Радянського Союзу став найбільшою трагедією ХХ ст. Існування цього «політичного монстра» було і залишається страшним періодом історії не лише для українців, литовців, грузинів, казахів чи молдаван, а й для поляків, угорців, чехів, фінів та інших народів, які потерпали від його свавілля. Шкода, що в окремих сучасних політиків та журналістів Чехії, Угорщини, Болгарії, Сербії, Італії, Франції, Німеччини та інших держав Європи пам'ять виявилася дуже короткою і нині вони поблажливо і навіть дружньо ставляться до заяв і дій В.Путіна стосовно України. Їм, як нікому іншому, варто знати, що в планах Кремля Молдова, Грузія та Україна – це лише перші сходинки до панування відновленої імперії у Європі. І це панування абсолютно не сумісне з демократичними цінностями. Нові Карелії, Прибалтики і Бессарабії дуже швидко поширяться по всій Європі.

Звісно, що в цій «поблажливості» до Росії з боку окремих європейських політиків не обійшлося без особистої вигоди, а не вигоди держав, банального підкупу або ж їх шантажу Росією. Гроші і шантаж – найважливіші важелі впливу в зовнішній російській політиці. Яскравий доказ цьому – В.Янукович, який під тиском В.Путіна не лише розставив на ключові посади в українському уряді громадян Росії (агентів ФСБ) і зрадив європейські прагнення українського народу, а й нині активно фінансує терористів самопроголошених ДНР та ЛНР.

Світ і, в першу чергу, європейські держави повинні постійно пам'ятати: події в Україні – це не внутрішні проблеми нашої держави, з приводу яких достатньо висловити «сильне занепокоєння» і Україна не «десь там», а поряд. Ситуація в Україні – це боротьба демократії і тоталітаризму, майбутнього і минулого, людяності і людиноневисництва, добра і зла, європейських цінностей і свавілля, яке базується на корупції, брехні і вседозволеності.

Нині це дуже добре усвідомлюють у Польщі та Литві, які знають з власного досвіду, що таке «дружні» російські обійми, і всіляко підтримують Україну і українців у боротьбі з російським агресором. Ситуація в Європі може стабілізуватися лише тоді, коли Росія отримає чіткий і підкріплений практичними кроками сигнал, що Україна є невід'ємною складовою євроатлантичної спільноти та європейської цивілізації і марення В.Путіна, засновані на дугінській ге-

ополітиці, та гроші «Газпрому» не похитнуть жодного європейського, як, власне, і українського політика у відстоюванні європейських цінностей.

Висновки. Отже, нині кордон України на 58% (без урахування кордону з анексованим Кримом та окупованими частинами східних областей) є кордоном з по-дружньому налаштованими прагматичними сусідами, які є членами ЄС. Поряд з тим, майже 42% – це кордон з вороже налаштованою до України Росією та її сателітом – Придністров'ям. У цьому контексті сусідське ПГП на даному етапі є більш ніж проблемним. Його можна буде характеризувати як вигідне і стабільне лише тоді, коли країна стане повноправним учасником ЄС та НАТО. Важливим кроком до цього стане чітке означення кордону з Росією, чи то існуючого до 2014 р. і загальновизнаного світовим співтовариством, чи то фактичного на сьогодні, який враховує реалії окупованого росіянами Криму і частини Донбасу. У такому випадку, у своєму русі до вищезазначених структур Україна може опиратися на прецедент поділеного Кіпру. У будь-якому разі, цей кордон має чітко виконувати свої функції і вже вкотре в історії стати форпостом Європи.

Україна цивілізаційно, навіть не зважаючи на вікову російську колонізацію, завжди була і залишається складовою Європи. На ролі України в збереженні європейської цивілізації наголошував В.Кубійович: «... у XVIII ... окраїнне положення України стало джерелом великих можливостей. Досі Азія насувалась на наші землі, тепер Азія почала під мирним тиском українських селян відступати» [6, с.8]. Нині Азія у своєму найжахливішому прояві середньовічного [звісно, що існує і цілком модерна Азія в обличчі Японії, Сінгапуру чи Південної Кореї] путінського авторитаризму, беззаконня і корумпованості знову наступає на Україну і Європу загалом. Нашій державі у цій боротьбі конче необхідна підтримка, принаймні моральна, всіх європейських держав. Саме за такої підтримки і можливо вести мову про якісь переговори з ворогом.

Звісно, що Україна змушена співіснувати і домовлятися з Росією так, як свого часу Мексика домовлялася з США, Парагвай з Бразилією чи Фінляндія з СРСР, однак до рівня нинішньої співпраці між цими країнами Україні та Росії ще дуже-дуже далеко. На нинішньому етапі Росія зробила себе ворогом України у свідомості більшості українців і це вимагає адекватних кроків від української влади по захисту національних інтересів і формуванню відповідної реаліям зовнішньої стратегії. Важливим плюсом у їх просуванні на міжнародній арені виступає сусідство з країнами ЄС та НАТО.

Література

1. Дністрянський М.С. Політична географія та геополітика України: навч. посібник / М.С.Дністрянський. – Тернопіль, Навчальна книга – Богдан, 2010. – 344 с.
2. Шаблій Олег. Україна / Блій Г. де, Муллер П.Г. // Географія: світи, регіони, концепти. [Переклад з англ.];

Передмова та розділ «Україна» О.Шаблія / Олег Шаблій. – К.: Либідь, 2004. – С.152-155. **3.** Лотоцький С. Україна в світовому геополітичному просторі / С.Лотоцький, С.Трохимчук. – Львів: Вид-во ЛНУ, 2002. – 192 с. **4.** Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії Степан Рудницький. – Берлін, 1923. – 283 с. **5.** Липа Ю. Розподіл Росії / Юрій Липа. – Львів, Інститут народознавства НАНУ, 1995. – 144 с. **6.** Кубійович В. Географія України і сумежних країв / Володимир Кубійович. – Краків-Львів: Укр. вид-во, 1943. – 516 с. **7.** Базив Д.П. Геополитическая стратегия Украины / Д.П.Базив. – К.: Ин-т государства и права им.В.М.Корецкого НАН Украины, 2000. – 192 с. **8.** Боднар А.Л. Делімітація та демаркація кордонів: проблеми, пошуки, рішення / А.Л.Боднар, А.М.Дьогтяр, М.О.Трюхан // Український географічний журнал. – 1998. – № 3. – С.10-12. **9.** Stafiichuk V. Ukraine in the system of strategic goals of the European Union and Russia / Valentyn Stafiichuk // European Applied Sciences Wissenschaftliche Zeitschrift: ORT Publishing, Schwieberdingerstr. 59, 70435 Stuttgart, Germany. – 2013. – №2. – С.166-168. **10.** Бжезінський З. Велика шахівниця / Збігнев Бжезінський; [переклад з англ. Олена Фашовець] – Львів–Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. – 236 с. **11.** Лосев І. Спізнали зізнання / І.Лосев // Український тиждень. – 2011. – №46. – С.28.

Summary

V.I. Stafiichuk. The Current Ukraine's Neighbourhood Political-Geographic Position.

The article discusses the current state of Ukraine's political-geographic position under conditions of the Russian military aggression. It focuses on grouping Ukraine's first-order neighbour states by similarity of their strategic goals. The emphasis is made on the necessity of Ukraine's membership in the EU and NATO.

УДК 911.3:33:334.716 (476)

І.П. Мандрик, О.А. Шевчук

СУЧАСНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ТА РОЗМІЩЕННЯ ПРОМИСЛОВОСТІ РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ

У статті розглянуто сучасні особливості розвитку та розміщення промисловості Республіки Білорусь. Проаналізовано основні показники роботи промисловості Білорусі у 2013 р. З'ясовано особливості галузевої структури промисловості. Виявлено структурні зрушення в обробній промисловості країни та причини, що їх зумовили. Визначено регіональні відмінності у рівні розвитку промисловості та особливості розміщення промислових центрів і вузлів по території країни. Названо найбільші промислові вузли республіки та вказано чинники їх формування. Розкрито основні проблеми розвитку промисловості Білорусі. Згідно з «Програмою розвитку промислового комплексу Республіки Білорусь на період до 20120 року» визначено пріоритетні напрями розвитку промислового комплексу країни.

Постановка проблеми. Промисловості належить вирішальна роль у розвитку економіки Республіки Білорусь, вона визначає масштаби, структуру і територіальну організацію продуктивних сил. Порівняно з іншими галузями економіки промисловість володіє вищими конкурентними перевагами. Вона є провідною в обсязі експорту країни (понад 90%) і в сумі валютних надходжень, формуванні бюджету та позабюджетних фондів, здійсненні інноваційної діяльності. Однак, в останні роки білоруська промисловість демонструє негативні тенденції, спад виробництва в основних галузях, зниження рівня конкуренто-

спроможності промислових товарів, що пов'язано з негативним впливом світової фінансової кризи. Тому дослідження сучасного стану і тенденцій розвитку промисловості Білорусі є досить актуальним з огляду на те, що Республіка Білорусь є одним з важливих торгових партнерів України.

Аналіз останніх публікацій. Дослідження сучасного стану та проблем розвитку промисловості Республіки Білорусь нині перебувають у центрі уваги переважно білоруських дослідників. Зокрема, у роботах Л.В. Козловської подано детальну економіко-географічну характеристику міжгалузевих промислових комплексів Білорусі [4] та розкрито територіальну структуру промисловості, виділено її основні елементи [5]. У публікаціях К.Андріанова [1], А.Дейнеко [2], Є.Короткої [6], А.Обуховича [8] проаналізовано розвиток промисловості Білорусі в умовах світової фінансово-економічної кризи, визначено основні проблеми та перспективні напрями розвитку галузі. Статистичні дані про основні показники розвитку промисловості Республіки Білорусь у галузевому та регіональному розрізі подано в статистичному щорічнику «Промышленность Республики Беларусь» [10] та інших інтернет-джерелах [3].

У вітчизняних виданнях інформація про окремі галузі промисловості та їх розміщення міститься переважно в підручниках та навчальних посібниках з економічної і соціальної географії країн світу та країнознавства В.В. Безуглого, С.П. Кузика, П.О. Масляка, В.М. Юрківського та ін. Однак, сучасний стан та проблеми розвитку промисловості Республіки Білорусь у працях вітчизняних науковців висвітлено недостатньо.

Метою статті є дослідження сучасних особливостей розвитку і розміщення промисловості Республіки Білорусь. Для досягнення поставленої мети нами вирішувалися такі **завдання**:

- проаналізувати основні показники роботи промисловості Республіки Білорусь та динаміку промислового виробництва за 2005-2013 рр.;
- виявити особливості сучасної галузевої структури промисловості країни; розглянути територіальні відмінності у рівні розвитку промисловості Білорусі;
- визначити основні проблеми та перспективні напрями розвитку промислового комплексу Республіки Білорусь.

Виклад основного матеріалу. Промисловість залишається ключовою галуззю економіки Білорусі в цілому, а також усіх її областей. На її частку припадає 27,3% валового внутрішнього продукту, 36,1% основних фондів, з промисловим виробництвом пов'язано 25,2% зайнятого населення країни (2013 р.). В 2013 р. у промисловості функціонувало 13615 організацій, на яких працювало 1036,9 тис. працівників. Вартість виробленої промислової продукції склала

605635 млрд руб., вартість основних засобів промисловості – 641885 млрд. руб, інвестиції в основний капітал становили 75583 млрд. руб. Основні показники роботи промисловості Білорусі наведені в таблиці 1.

Таблиця 1

Основні показники роботи промисловості Білорусі у 2005-2013 рр.*

Показники	2005	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Кількість організацій, одиниць	8484	9501	12671	11208	11946	12479	13055	13615
Обсяг промвиробництва, млрд. руб.	64502	97335	132732	129374	166953	347655	615862	605635
Основні засоби промисловості, млрд. руб.	83553	110691	121936	137305	163237	382911	523182	641885
Інвестиції в основний капітал, млрд. руб.	4781	7974	11750	13171	16322	39833	53140	75583
Середньоспискова чисельність працівників, тис. осіб	1101,2	1101,9	1123,3	1087,9	1075,1	1073,8	1059,1	1036,9
Номінальна нарахована середньомісячна заробітна плата працівників, тис. руб.	492,9	751,4	960,9	1051,2	1315,0	2093,4	4056,5	5483,2
В % до номінальної нарахованої середньомісячної заробітної плати в цілому по економіці	106,3	108,3	110,7	107,1	108,0	110,2	110,3	108,3
Продуктивність праці, в % до попереднього року	109,3	109,1	109,2	100,1	113,1	109,2	107,3	97,1
Прибуток від реалізації продукції, товарів, робіт, послуг, млрд. руб.	6898	9332	14482	9788	13356	51127	76923	53391
Рентабельність продажів, %	10,8	9,2	10,6	6,9	6,9	12,7	11,3	7,5
Експорт організацій промисловості, млрд. дол. США	...	...	...	12,9	15,0	22,0	23,6	21,5
Імпорт організацій промисловості, млрд. дол. США	...	...	...	11,1	14,8	21,0	21,8	18,2

*Складено за [10].

З 2000 р., а особливо з 2005 р., у Білорусі спостерігається зростання промислового виробництва. І навіть в умовах світової фінансово-економічної кризи, яка розпочалася у 2008 р. і триває до цього часу, промисловість Білорусі демонструє зростання виробництва, за винятком 2009 і 2013 рр. (див. рис. 1).

Рис. 1. Динаміка промислового виробництва в Республіці Білорусь у 2005-2013 рр., %

За підсумками 2013 р. обсяг промислового виробництва у Білорусі склав 605635 млрд. руб., тобто темпи зростання обсягів промислового виробництва склали 95,2% порівняно з попереднім роком. Зниження обсягів виробництва порівняно з 2012 р. обумовлено: в першу чергу, результатами роботи хімічної промисловості (82,2%) і нафтопереробки (77,5%), пов'язаними з погіршенням зовнішньоторговельної кон'юнктури, а також не досягненням рівня 2012 р. в целюлозно-паперовій промисловості (91%), виробництві транспортних засобів і обладнання (94,8%), металургійному виробництві (93,9%), текстильному і швейному виробництві (97,6%), виробництві шкіри, виробів із шкіри і виробництві взуття (97,7%) і машинобудуванні (97,4%), що пов'язано зі зменшенням основних ринків збуту (перш за все Росії) і посиленням конкуренції. Позитивні результати в 2013 р. були досягнуті у виробництві електрообладнання (108,1%), деревини та виробів з дерева (108,8%), неметалевих мінеральних продуктів (103,9%), гумових і пластмасових виробів (103%) і харчових продуктів (101,9%). У результаті прийнятих заходів складські запаси знижені на 5,4 трлн рублів з 1 травня 2013 р. і склали 28 трлн рублів. Співвідношення запасів і середньомісячного обсягу виробництва покращилося на 12,2%, склавши 70,2% [3].

Промисловість Білорусі має диверсифіковану галузеву структуру, яка сформувалася під впливом особливостей її економіко-географічного положення, природних умов і ресурсів, забезпеченості трудовими ресурсами, розвиненої транспортної мережі, використання досягнень науково-технічного прогресу [4].

Одна із структурних особливостей промисловості Білорусі – значне переважання обробних галузей (90,3% до загального обсягу виробленої продукції),

висока частка галузей, які визначають науково-технічний прогрес – машинобудування, хімічної і нафтохімічної промисловості (рис. 2).

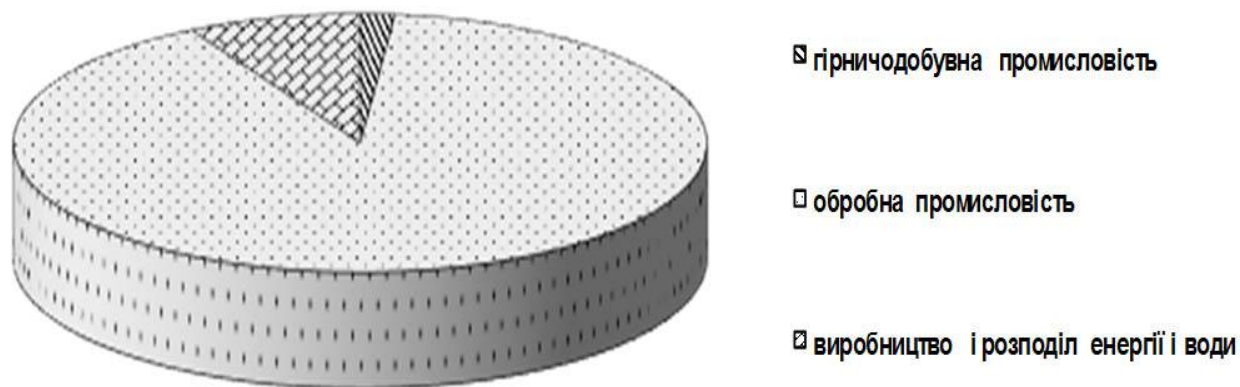

Рис. 2. Структура промислового виробництва в Республіці Білорусь у 2013 р. (в % до загального обсягу)

Ще одна особливість галузевої структури промисловості – висока частка виробництва товарів народного споживання. Вони виробляються не тільки на підприємствах легкої і харчової промисловості, а також у машинобудівній, хімічній, лісовій і деревообробній промисловості та ін.

За останніх 4 роки галузева структура промисловості Білорусі зазнала деяких змін. Структурні зрушення пов'язані зі зниженням частки виробництва нафтопродуктів, хімічного виробництва, деяким зростанням виробництва машин і обладнання, збільшенням частки харчової промисловості, виробництва електрообладнання, електронного і оптичного обладнання (табл. 2).

Загалом, світова фінансово-економічна криза виявила ряд проблем у промисловому секторі Білорусі, які раніше нівелювалися державою через державне регулювання за рахунок більш успішних секторів виробництва. Зокрема, доходи модернізованого нафтохімічного комплексу перерозподілялися на користь відстаючих секторів машинобудування і металообробки. Розпочата в роки економічного зростання модернізація промислового комплексу зіткнулася з проблемою зниження зовнішньої і внутрішньої інвестиційної активності, дефіцитом власних фінансових засобів дотаційних підприємств [1].

Тому промисловість Білорусі через низькі показники ефективності, платоспроможності, формування науково-виробничого потенціалу не змогла перейти до переважно інноваційного типу розвитку, а більшість промислових підприємств не змогли вийти на самостійне розширене відтворення капіталу [11]. Однією з найважливіших проблем залишається низька продуктивність праці. За

даним показником в обробній промисловості Республіка Білорусь у понад 4 рази відстає від країн Європейського Союзу, що відображає низький рівень конкурентоспроможності білоруської продукції на світових ринках [6].

Таблиця 2

Структура обробної промисловості Республіки Білорусь у 2010-2013 рр.
(в % до підсумку)*

Вид економічної діяльності	Частка продукції окремих видів економічної діяльності			
	2010	2011	2012	2013
Обробна промисловість – всього в тому числі	100,0	100,0	100,0	100,0
виробництво харчових продуктів, включаючи напої, і тютюну	22,4	19,4	20,2	24,5
швейне і текстильне виробництво	3,8	3,4	3,2	3,5
виробництво шкіри, виробів зі шкіри і взуття	0,9	0,9	0,8	0,9
обробка деревини і виробництво виробів з деревини	1,7	1,5	1,4	1,8
целюлозно-паперове виробництво, видавнича діяльність	2,1	1,8	1,6	1,8
виробництво коксу, нафтопродуктів і ядерних матеріалів	19,6	23,3	22,5	17,3
хімічне виробництво	10,0	12,6	12,9	8,5
виробництво гумових і пластмасових виробів	4,0	4,0	4,0	4,5
виробництво інших неметалевих мінеральних продуктів	5,8	4,6	4,8	6,2
металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів	7,8	7,5	7,2	7,5
виробництво машин і обладнання	10,2	8,7	10,2	10,7
виробництво електрообладнання, електричного і електронного обладнання	4,3	3,9	3,8	5,1
виробництво транспортних засобів і обладнання	5,0	6,0	4,9	4,8
інші галузі промисловості	2,5	2,5	2,5	2,8

*Складено за [10].

В Білорусі спостерігаються значні регіональні відмінності у розвитку промисловості. Аналіз статистичних даних таблиці 3 свідчить про те, що найвищий рівень промислового розвитку спостерігається в Гомельській області, м. Мінську та Мінській області. Нижчий рівень розвитку промисловості характерний для Брестської та Могильовської областей. Зокрема, Гомельська область є лідером за обсягами виробництва промислової продукції (125648 млрд руб.) та виробництвом продукції на душу населення (88076 тис. руб.), а м. Мінськ займає перше місце серед регіонів Білорусі за кількістю промислових підприємств (3873) та середньосписковою чисельністю працюючих на них (209,6 тис. осіб) (табл. 3).

У 2013 р. найбільшу частку в обсязі промислового виробництва серед областей Білорусі займає Гомельська область (20,7% вартості виробленої продукції), найменшу – Брестська (9,9%) (рис. 3).

Таблиця 3

Основні показники рівня розвитку промисловості в м. Мінську
та областях Білорусі в 2013 р.*

Область	Кількість організацій промисловості, одиниць	Обсяг промислового виробництва, млрд. руб.	Обсяг промислового виробництва на душу населення, тис. руб.	Середньоспискова чисельність працівників, тис. осіб
Брестська	1651	60120	43268	135,7
Вітебська	1206	95787	79487	116,4
Гомельська	1347	125648	88076	157,1
Гродненська	1287	62465	59116	110,6
м. Мінськ	3873	105705	55301	209,6
Мінська	2951	95176	67872	181,1
Могильовська	1300	60734	56522	126,4
Республіка Білорусь	13615	605635	63980	1036,9

*Складено за [10].

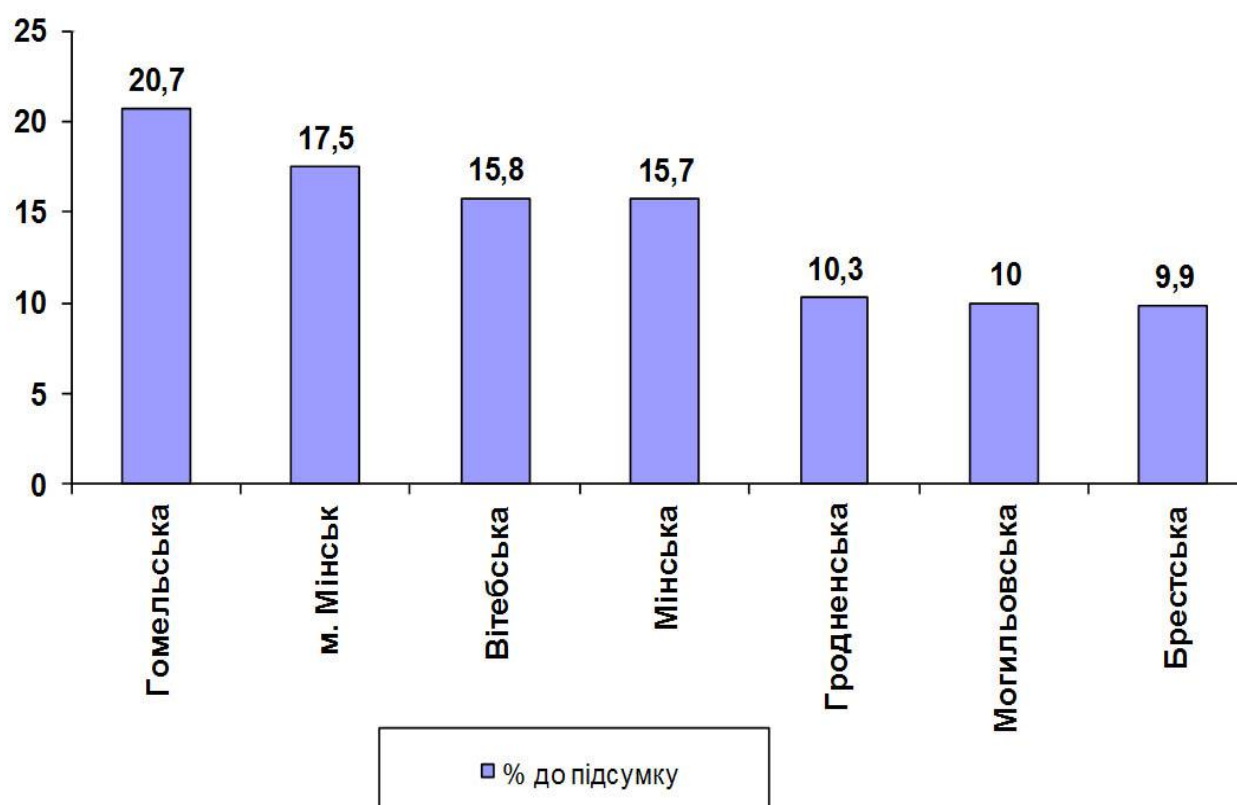

Рис. 3. Питома вага областей Білорусі та м. Мінська в обсязі промислового виробництва у 2013 р., %

У країні спостерігається також значна територіальна диференціація у виробництві окремих видів промислової продукції (табл. 4).

Таблиця 4

Частка областей Білорусі та м. Мінська у виробництві окремих видів промислової продукції за видами економічної діяльності у 2013 р.

(в % до загального обсягу виробництва в країні)*

Вид продукції	Області						
	Брестська	Вітебська	Гомельська	Гродненська	місто Мінськ	Мінська	Могильовська
Електроенергія	6,6	40,3	10,3	7,0	22,3	7,3	6,2
Сталь	0,2	-	93,6	0,0	4,9	0,4	0,9
Мінеральні добрива	0,0	0,0	5,2	14,4	0,0	80,4	-
Волокна хімічні	-	28,0	19,5	18,8	0,0	0,0	33,7
Верстати для обробки металів	4,0	48,0	42,5	0,0	3,1	2,0	0,4
Вантажні автомобілі (включаючи кар'єрні самоскиди)	-	0,1	0,0	1,3	69,3	10,1	19,2
Лісоматеріали	11,8	13,3	17,1	10,3	2,7	27,3	17,5
Папір і картон	1,2	3,3	41,6	22,1	0,2	6,8	24,8
Цемент	-	-	0,0	35,8	-	-	64,2
Тканини	32,7	24,5	5,7	0,2	2,1	0,2	34,6
Взуття	5,4	40,5	16,3	10,6	15,0	3,4	8,8
Телевізори	-	11,6	-	-	88,4	-	-
Пральні машини	-	-	-	-	100,0	-	-
Ковбасні вироби	28,8	11,1	10,6	17,4	3,9	18,1	10,1
Масло тваринне	14,2	10,3	13,6	17,5	3,5	23,3	17,6
Молочна продукція	28,3	11,1	13,3	10,3	15,3	9,9	11,8
Консерви плодоовочеві	33,9	4,7	5,6	16,1	1,7	26,3	11,7
Цукор білий	23,6	-	-	21,2	-	55,3	-
Шоколад, кондитерські вироби	3,7	7,6	22,7	0,3	31,7	10,4	23,6
Борошно	15,1	14,9	10,8	20,3	13,8	16,1	9,0
Тютюнові вироби	-	-	-	79,1	20,9	-	-

*Складено за [10].

Так, м. Мінськ займає перше місце серед регіонів країни за виробництвом продукції машинобудування – вантажних автомобілів, телевізорів, пральних машин, а також кондитерських виробів. У Брестській області найбільшого розвитку отримали харчова та легка промисловість, зокрема область займає перше місце в країні за виробництвом молочної і м'ясної продукції, плодоовочевих консервів і друге місце за виробництвом тканин. Вітебська область лідирує за виробництвом шкіри, шкіряних виробів та взуття, а також верстатів для обробки металів. Гомельська область є лідером за виробництвом електроенергії та сталі. Гродненська область займає перше місце за виробництвом борошна і тютюнових виробів. Мінська область лідирує за виробництвом мінеральних добрив, виробів з деревини та харчових продуктів, включаючи цукор, плодоовочеві

консерви. Могильовська область є лідером за виробництвом хімічних волокон, тканин і цементу.

Існуючі територіальні диспропорції у розвитку і розміщенні промисловості Білорусі пояснюються як просторовою диференціацією природних і соціально-економічних умов для розвитку і розміщення окремих галузей і виробництв, так і історичними чинниками, а саме тим, що західні райони республіки вступили на шлях індустріалізації значно пізніше, ніж східні. В західних областях країни (Брестській і Гродненській) не тільки менші обсяги промислового виробництва, а й менше великих промислових центрів.

Характерною особливістю розміщення промислових центрів і пунктів по території Білорусі є відносно рівномірний розподіл невеликих (до 10 тис. зайнятих) і розміщення основних, великих центрів (понад 50 тис. зайнятих), головним чином, в центральній частині і на сході країни. Найбільшими багатогалузевими промисловими центрами, на базі яких сформувалися промислові вузли, є Мінськ, Гомель, Могильов, Вітебськ, Гродно і Брест. Чинниками їх утворення стали можливості комбінування і кооперування підприємств, спільне використання розвиненої інфраструктури, місцевої сільськогосподарської сировини, лісових ресурсів прилеглих територій та трудових ресурсів.

Такі промислові вузли, як Слуцько-Солігорський, Полоцько-Новополоцький, Мозирський, Бобруйський розвивалися завдяки інтеграційній здатності новобудов хімічної, нафтопереробної і нафтохімічної промисловості. На основі використання вигідного транспортно-географічного положення і трудових ресурсів, місцевої сільськогосподарської і лісової сировини інтенсивно розвивалися Барановичський, Пінський, Молодечнівський, Жодіно-Борисовський, Лідський, Оршанський промислові вузли [5].

Зазначені особливості галузевої і територіальної структури промисловості Білорусі свідчать про низький рівень ефективності промислового виробництва, що обумовлює необхідність визначення пріоритетів розвитку промисловості та проведення структурних перетворень в індустрії, модернізації традиційних промислових видів діяльності, прискореного розвитку високотехнологічних науково містких виробництв, удосконалення системи державного управління промисловим комплексом, зменшення територіальних диспропорцій у розвитку промисловості.

Для вирішення вище названих проблем у країні розроблена і впроваджується «Програма розвитку промислового комплексу Республіки Білорусь на період до 2020 року» [9], згідно з якою основною метою розвитку промислового виробництва Республіки Білорусь на період до 2020 р. є: формування конкурен-

тоспроможного інноваційного промислового комплексу, орієнтованого на створення високопродуктивних робочих місць і зростання продуктивності праці за доданою вартістю не нижче 50% від європейського рівня, збільшення виробництва відповідної світовим стандартам продукції і нарощування експортного потенціалу.

Удосконалення галузевої структури промислового комплексу буде визначатися динамікою розвитку окремих його видів економічної діяльності у відповідності з потребами внутрішнього ринку і змінами світової ринкової кон'юнктури.

Визначено три блоки галузей, використання конкурентних переваг яких дозволить забезпечити якісне зростання промисловості:

1) традиційний сектор економіки і експортоорієнтовані виробництва на основі місцевих сировинних ресурсів (виробництво сільськогосподарської техніки, транспортних засобів, верстатобудування, металургійне виробництво, виробництво гумових і пластмасових виробів, деревообробка, текстильна і швейна промисловість, виробництво харчових продуктів та ін.);

2) паливно-енергетичний комплекс (ПЕК), основне завдання – підвищення ефективності виробництва енергії шляхом впровадження високоефективних технологій, а також рівня енергетичної безпеки країни, яке вирішується за рахунок продовження диверсифікації енергоносіїв шляхом уведення в баланс ядерного палива, економічно доцільного використання місцевих паливно-енергетичних ресурсів;

3) високотехнологічні наукомісткі виробництва, засновані на використанні нано- і біотехнологій, оптичних і електронних технологій (мікроелектроніка, фармацевтична і мікробіологічна промисловість, біотехнологічний сектор, виробництва на основі тонкої хімії тощо).

По всім трьом блокам поставлено дві умови розвитку: для існуючих традиційних виробництв – модернізація з підвищенням продуктивності праці, для заново створених промислових організацій – забезпечення рівня продуктивності праці не нижче, ніж у розвинених країнах.

Метою регіональної промислової політики є зменшення дисбалансу в економічному розвитку між індустріальними центрами і малими і середніми міськими поселеннями. Досягнення поставленої мети передбачає: розміщення і розвиток у малих і середніх міських поселеннях наукомістких виробництв, а також виробництв, заснованих на глибокій переробці місцевих сировинних ресурсів; підвищення ефективності роботи містоутворюючих організацій у малих і середніх міських поселеннях; визначення зон промислової спеціалізації залежно від

природних і економічних умов [9]. Одним із напрямів удосконалення територіальної структури промисловості є створення ряду спеціалізованих промислових кластерів у кожній адміністративній області.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Проведений аналіз основних показників розвитку промисловості свідчить про те, що ця галузь залишається провідною в економіці Білорусі. Однак, в останні роки в промисловості спостерігається спад виробництва в основних експортоорієнтованих галузях, зниження рівня конкурентоспроможності промислових товарів, посилюються територіальні диспропорції у промисловому розвитку. Тому перспективи подальших досліджень пов'язані з вивченням і аналізом результатів упровадження «Програми розвитку промислового комплексу Республіки Білорусь на період до 20120 року».

Література

1. Андрианов К.Н. Развитие промышленности Республики Беларусь как стратегического партнера РФ по евразийскому ЕЭП / К.Н. Андрианов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.gosbook.ru/system/files/documents/2013/08/26/andrianov.doc.
2. Дейнеко А. Модернизация: приоритеты и содержание / А. Дейнеко // Экономика Беларуси. – 2013. – № 1. – С. 4-9.
3. Итоги социально-экономического развития Беларуси в 2013 году [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.economy.gov.by/nfiles/001256_588436_Itogi_2013.pdf.
4. Козловская Л.В. Социально-экономическая география Беларуси: курс лекций. В 3-х частях. Часть 2. Экономико-географическая характеристика межотраслевых комплексов / Л.В. Козловская. – Мн. : БГУ, 2003. – 145 с.
5. Козловская Л.В. Территориальная организация хозяйственного комплекса и экономико-географическое районирование Беларуси / Л.В. Козловская [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.bsu.by/cache/pdf/172643.pdf>.
6. Короткая Е.А. Анализ возможностей развития промышленного комплекса Республики Беларусь с учетом влияния последствий мирового финансово-экономического кризиса / Е.А. Короткая // Преодоление финансово-экономического кризиса: опыт Германии и Беларуси: материалы междунар. науч.-практ. конф., Минск, 19 окт. 2010 г. / Фонд им. Фридриха Эберта. – Минск: И. П. Логвинов, 2010. – С. 69-70.
7. Маненок Т. Инвестиции в Беларусь. Итоговый обзор / Т. Маненок [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.b-info.by/news/8963/>.
8. Обухович А. Экономика Беларуси и мировой кризис / А. Обухович // Промышленные ведомости. – 2009. – № 3-4. – С. 32-39.
9. Программа развития промышленного комплекса Республики Беларусь на период до 2020 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.economy.gov.by/nfiles/001146_12850_Programma.pdf.
10. Промышленность Республики Беларусь: Статистический сборник. – Мн. : Белстат, 2014. – 273 с.
11. Экзамен для промышленности // Экономика Белоруси. – 2014. – № 1. – С. 6-9.

Summary

I.P. Mandryk, O.A. Shevchuk. Modern Peculiarities of the Development and Placing of Republic of Belarus Industry.

The article focuses on modern peculiarities of the development and placing of Republic of Belarus industry. The basic indexes of the work of Belarus industry in 2013 are analyzed in the paper. The peculiarities of the branch structure of the industry are found out. The structural changes and its reasons in manufacturing industry of the country were revealed. Regional differences in the industry development level and peculiarities of industrial centers and knots location at the territory of the country are defined. The biggest industrial knots of the republic are named and the factors of their forming are indicated. The basic problems of the development of Belarus industry are exam-

ined. Priority directions of the industrial complex development according to the "Program of the industrial complex development of Republic of Belarus until 2020" are defined.

УДК 331.5 (477.64-37)

К.Г. Неліпа

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ФУНКЦІОНУВАННЯ РИНКУ ПРАЦІ (НА ПРИКЛАДІ МЕЛІТОПОЛЬСЬКОГО РАЙОНУ)

У статті подається коротка суспільно-географічна характеристика основних показників та тенденції функціонування ринку праці Мелітопольського району Запорізької області.

Постановка наукової проблеми. Реформування економіки України супроводжується трансформаційними змінами в системі соціально-трудових відносин, що характеризуються розширенням сфер застосування ринкових механізмів формування, розподілу і використання робочої сили. Наразі, неодмінною умовою досягнення збалансованості розвитку системи сфери зайнятості є реструктуризація ринкової інфраструктури, яка в подальшому сприятиме ослабленню негативної дії елементів стійкості та хаотичності, створюватиме умови для адекватної ринковій економіці поведінки сегментів зайнятого населення.

Аналіз останніх досліджень з цієї проблеми. Перехід України до ринкової економіки, масштабні соціально-економічні зміни у всіх сферах життєдіяльності суспільства гостро поставили питання здатності й готовності людини адаптуватися й жити в умовах непередбачуваності глобальних змін, а також змін економічних та матеріальних умов існування. Саме тоді з'явилися перші наукові доробки з вивчення проблем функціонування ринку праці, до яких можна віднести роботи: М.Долішнього, В.Петюха, Г.Гаврилюка, Е.Лібанової, Д.Богині. За останні роки питанням функціонування ринку праці займалися: О.Волкова, К.Лазоренко, О.Левада та інші.

Формулювання мети дослідження. Метою даного дослідження стала характеристика основних показників та визначення тенденцій функціонування ринку праці Мелітопольського району.

Виклад основного матеріалу. Функціонування ринку праці залежить від основних показників зайнятості та безробіття економічно активного населення. Регулювання ринку праці залежить від створення нових робочих місць, працевлаштування незайнятого населення, охоплення його громадськими роботами, професійною переорієнтацією відповідно до сучасних вимог [2].

Одна з провідних цілей функціонування ринку праці – це забезпечення раціонального використання трудових ресурсів у галузевому та територіальному

аспектах, юридичного обґрунтування трудових відносин, суспільного визнання унікальної цінності людської праці, рівності сторін у виробничих відносинах [3].

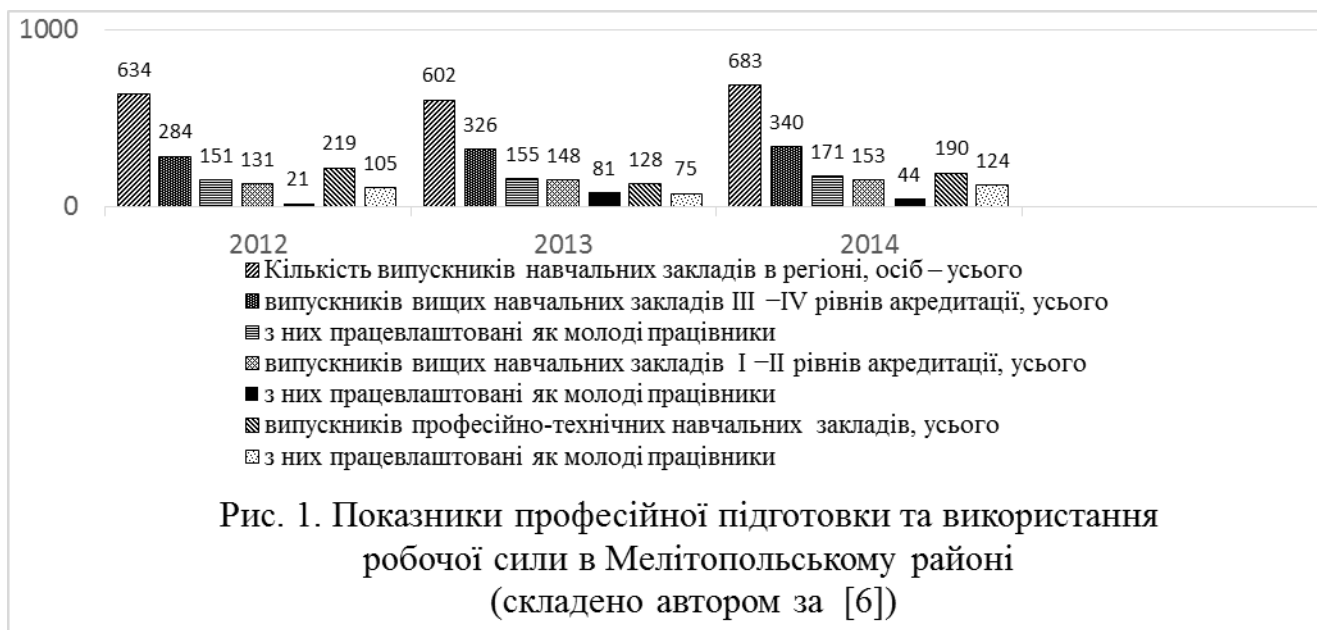
Зайнятість працездатного населення в Мелітопольському районі забезпечується: 5 промисловими підприємствами, з них 4 – машинобудівні, 1 – харчопереробне; 142 сільськогосподарськими підприємствами різної форми власності, в т.ч. 78 фермерськими господарствами; малим і середнім бізнесом; особистими селянськими господарствами.

Середньорічна чисельність населення працездатного віку в районі становить 31,3 тис. осіб, в т.ч. інвалідів працездатного віку – 1,3 тис. осіб. Загальна чисельність зайнятого населення району становить 24,5 тис. осіб.

Із загальної кількості зареєстрованих підприємств можна виділити 20 ринкоутворюючих, а саме: КТ «Желєв С.С. і компанія «Мелітопольського елеватора»; ТОВ «Маяк»; Мелітопольська центральна районна лікарня; ТОВ «Фрідом Фарм Терра»; СБК «Дружба»; ТОВ «АФ Степове»; ДП Мелітопольське лісомисливське господарство; ТДАТУ; ПП «АФ Семенівка»; ТОВ Завод Автотракторних запчастин; ТОВ «Агро-Вільне»; ДП ДГ Відродження ІОС УААН; ПП «Могучий»; ТОВ «АФ Україна»; ПАТ «Мелавтотранс»; ТОВ «Ріск»; ТОВ ВКФ «Надія Грандекс»; ТОВ ВКФ «Мелітопольська черешня»; ТОВ «АФ Овочівник» [5].

Територіальний аналіз зайнятого населення свідчить про те, що з загальної чисельності зайнятого населення найбільше зайнято на підприємствах, організаціях, установах в Костянтинівській, Терпіннівській та Вознесенській сільських радах, найменше – у Мордвинівській, Астраханській та Новопилипівській. Але зайнятість в особистих селянських господарствах більша, ніж на підприємствах, організаціях, установах – у Мордвинівській, Астраханській та Новопилипівській сільських радах. Це, на наш погляд, пояснюється переважанням аграрного сектора, відсутністю промислових підприємств, віддаленістю від міста, що забезпечує зайнятість в промисловості. Найкращий показник зайнятості населення у співвідношенні працездатного зайнятого та незайнятого населення спостерігається в Астраханській сільській раді – 66 чол. незайнятого працездатного населення, з них 55 інвалідів.

Окрему групу на ринку праці складає молодь віком до 35 років, а серед них молодь, що навчається. Вона впливає на структуру ринку праці в подальшому після закінчення навчання. Однак, слід враховувати, що не всі далеко повертаються додому. По-перше, це залежить від отриманої спеціальності, по-друге, молодь прагне до кращих соціальних умов, умов оплати праці, умов кар'єрного росту тощо.

До найбільш активних учбових закладів, що співпрацюють з Мелітопольським районним центром зайнятості з питань професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації безробітних громадян можна віднести: Мелітопольську технічну школу, Мелітопольський будівельний центр профтехнічної освіти, Мелітопольський державний промислово-економічний технікум, Мелітопольський професійний аграрний ліцей, Запорізький навчально-курсний комбінат сільського господарства.

Найбільша кількість випускників навчальних закладів Мелітопольського району припадає на вищі навчальні заклади III-IV рівнів акредитації, найменше на вищі навчальні заклади I-II рівнів акредитації. Це зумовлено престижем навчання у ВНЗ III-IV рівнів акредитації (рис.1) [6].

Однією з форм роботи з керівниками підприємств стала компенсація єдиного соціального внеску та веденням нової послуги – навчання за ваучером.

Через відсутність коштів у сільських бюджетах не повною мірою вдається реалізувати працевлаштування безробітних на оплачувані громадські роботи. Фінансування громадських робіт складається на 50% з коштів місцевих бюджетів, а 50% – з фонду соціального страхування на випадок безробіття.

З кожним роком у безробітних набуває популярності одноразова виплата допомоги з безробіття для відкриття власної справи. В 2012 році 36 безробітних зайнялися підприємницькою діяльністю, в 2013 році – 40, в 2014 році – 45 чоловік [1]. За даними підприємств району кількість вільних робочих місць станом на 01.01.2014 становила 2 робочих місця та вакантних посади, тобто на 1 вільне робоче місце претендувало 406 безробітних громадян району. Рівень зареєстрованого безробіття склав 2,6% [8].

В порівнянні з іншими районами Запорізької області, Мелітопольський район за кількістю безробітних станом на 1.01.2014 року знаходився на 7 місці з 20 районів. Найбільший рівень безробіття спостерігається в Приморському, Пологівському, Приазовському, Якимівському, Веселівському, Куйбишевському районах, найменший – у Великобілозерському, Запорізькому, Розівському районах [4].

В загальній чисельності безробітних питома вага жінок складає 32% (887 чол.), молоді віком до 35 років – 27% (756 чол.), осіб старше 45 років – 22% (631 чол.), осіб, які потребують соціального захисту – 18% (495 чол.), інвалідів – 1% (39 чол.), випускників ВНЗ – 0,1% (2 чол.) [6].

Географія безробіття в Мелітопольському районі виглядає наступним чином: на Північному Заході та Сході найбільша кількість безробітних, на Північному Сході майже не зареєстровано безробітних, на Заході та Півдні майже однакова чисельність безробітних (рис.2). Найбільша кількість населення, пенсіонерів та працездатного населення у Костянтинівській сільській раді, а найменша – у Мордвинівській. Такі дані пов'язані з географічним положенням, з певною чисельністю населення, з кількістю працездатного населення в сільських радах.

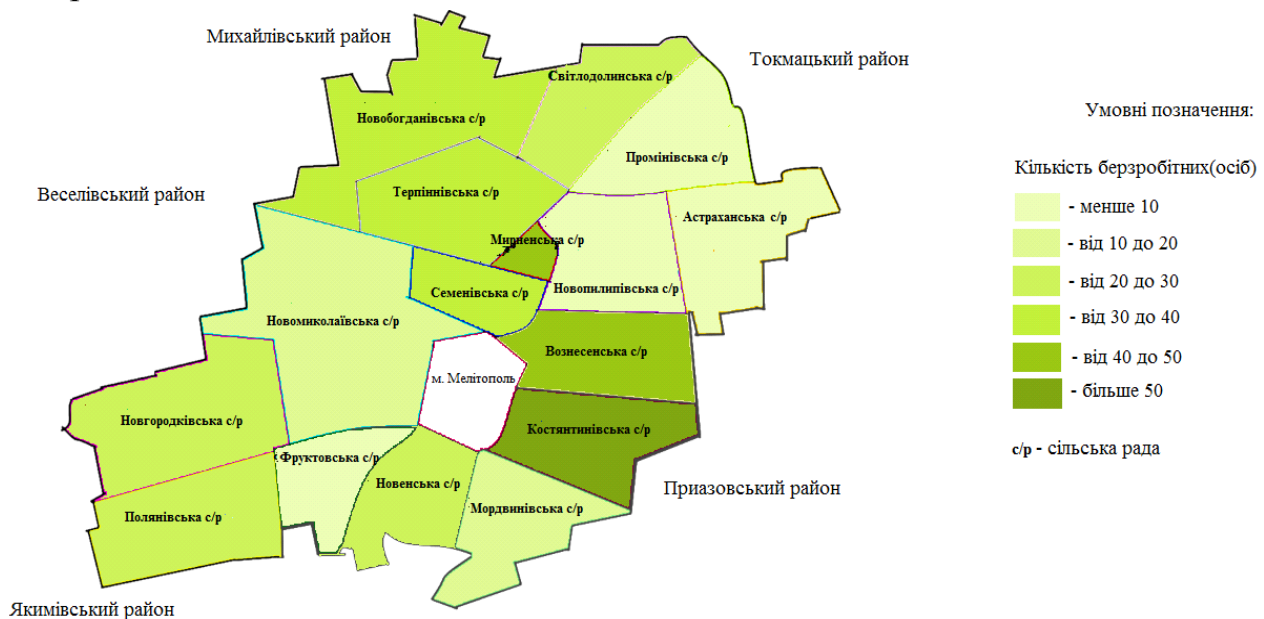

Рис. 2. Кількість зареєстрованих безробітних за сільськими та селищними радами Мелітопольського району станом на 01.10.2014 року
(складено автором за [5])

На фінансування основних напрямків роботи районного центру зайнятості в 2014 році щодо забезпечення проведення заходів, визначених Програмою зайнятості населення району було витрачено 6479,9 тис. грн. [7].

Аналізуючи надання соціальних послуг Державною службою зайнятості України за останні 4 роки (2011-2014 рр.) в Мелітопольському районі можна зробити наступні висновки:

- чисельність осіб, які перебували на обліку та отримували послуги протягом періоду найбільше було в 2012 році, найменше – у 2014 році;
- чисельність осіб, які мали статус безробітного збільшилась з 2011 року по 2014 рік на 21%;
- чисельність працевлаштованих осіб з числа тих, що перебували на обліку найменше було у 2014 році;
- чисельність працевлаштованих осіб з числа зареєстрованих безробітних найменше було у 2011 році;
- чисельність зареєстрованих безробітних, які проходили професійну підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації за всі 4 роки майже однакова;
- чисельність осіб, було залучено найбільше до участі у громадських та інших роботах тимчасового характеру у 2012 році;
- чисельність осіб, яким було надано послуги з питань організації підприємницької діяльності та ведення власної справи залишилась незмінною.

Висновки. Таким чином, територіальний аналіз зайнятого населення свідчить про те, що із загальної чисельності зайнятого населення найбільше зайнято на підприємствах, в організаціях та установах. Найбільша кількість випускників навчальних закладів Мелітопольського району припадає на вищі навчальні заклади III-IV рівнів акредитації, найменше на вищі навчальні заклади I-II рівнів акредитації. Географія безробіття в Мелітопольському районі виглядає наступним чином: на Північному Заході та Сході найбільша кількість безробітних, на Північному Сході майже не зареєстровано безробітних, на Заході та Півдні майже однакова чисельність безробітних. Найбільша кількість працездатного населення у Костянтинівській сільській раді, а найменша – у Мордвинівській.

З метою забезпечення функціонування ринку праці на території Мелітопольського району необхідно постійно проводити: профорієнтаційні зустрічі спеціалістів районного центру зайнятості, представників учбових закладів з учнівською молоддю, їхніми батьками та вчителями та ін.; професіографічні екскурсії школярів району на підприємства м. Мелітополь та району; «День відкритих дверей Центру зайнятості»; виїзні профорієнтаційні заходи; семінари з кадровими службами підприємств району; профінформаційні семінари з працівниками роботодавців району, що підлягають вивільненню та семінари з питань отримання нової професії за допомогою ваучеру для осіб віком від 45 років; семінари з незайнятим населенням, в т.ч. з питань підприємницької діяльності;

оновлення інформації у ЗМІ про послуги, які надаються державною службою зайнятості.

Література

1. Друга спеціальність за державні кошти / Новий день, Мелітополь. – 18.06.2014. 2. Кязимов К.Г. Рынок труда и занятость населения: учеб. пособие / К.Г. Кязимов. – М.: Перспектива, 2005. – 368 с. 3. Лібанова Е. Ринок праці та соціальний захист : навч. посіб. із соц. політики / Е. Лібанова, О. Палій. – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2004. – 491 с. 4. Офіційний сайт Головного управління статистики у Запорізькій області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zp.ukrstat.gov.ua>. 5. Офіційний сайт Мелітопольської Районної Державної Адміністрації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mrda.gov.ua>. 6. Програма зайнятості населення Мелітопольського району на період до 2017 року. – Мелітополь, 2013. – 27 с. 7. Соціально-економічне становище Запорізької області за січень-серпень 2014 року. Повідомлення головного управління статистики. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.zp.ukrstat.gov.ua/images/stories/soc_ek082014.pdf. 8. Соціально-економічний паспорт Мелітопольського району (за підсумками 2013 року). – 2014. – 25 с.

Summary

К.Н. Nelipa. General Description of Functioning of Labour-Market is on the Example of the Melitopol District.

In this article, a short publicly-geographical description of basic indexes and tendency of functioning of labour-market of the Melitopol district of the Zaporizhzhya area.

УДК 330.5:338.46

А.О. Корнус, К.Б. Войтенко

ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЧЕТВЕРТИННОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

У статті висвітлено результати дослідження четвертинного сектора господарства у регіонах України за показниками комп'ютеризації та створення і використання нових технологій. З'ясовано місце і роль цього сектора у економіці України та виконано порівняння рівня розвитку інформаційної сфери з іншими економіками світу.

Актуальність теми. Під сектором економіки розуміють групу видів людської діяльності з однорідними предметами і засобами праці. У сучасному господарстві виділяють чотири сектори за характером його залежності від природного середовища та взаємозв'язку з останнім: первинний, вторинний, третинний і четвертинний. Четвертинний сектор зовсім недавно виділився з третинного сектора, тому його загальноновизнаного визначення не існує. Вважається, що він включає різні види діяльності з надання інтелектуальних послуг, зокрема послуги, пов'язані з виробництвом і розповсюдженням знань та інформації у т.ч. послуги, що представляють сферу експертних знань високого рівня, технічні та технологічні нововведення, наукові ідеї та високі технології. Ці послуги використовуються у всіх інших секторах економіки. Зважаючи на це, з'ясування ролі четвертинного сектора у економіці України є важливим і актуальним.

Постановка проблеми. Сьогодні передові країни світу усіляко сприяють розвитку четвертинного сектора, особливо інформаційних технологій. Головним доказом цьому є найвищі темпи розвитку світового ринку інформаційних систем та послуг, що складають більш ніж 11% на рік, при чому обсяг ринку подвоюється кожні 5 років. Такий прискорений розвиток четвертинного сектору часто називають інформатизацією. Разом з тим, в Україні розвитку цього сегменту економіки приділяється недостатньо уваги. Мало вивченими залишаються й географічні особливості інформатизації господарського комплексу України.

Формулювання мети і завдань дослідження. Проблемою України, як і деяких інших країн, сьогодні тією чи іншою мірою стає «інформаційна нерівність», тобто відставання у інформаційній галузі, а значить і у економіці в цілому. Для України ризик реалізації такого сценарію залишається актуальним, що зумовлює необхідність всебічного вивчення особливостей розвитку інформатизації, як сучасної тенденції в економіці України, а також географічних закономірностей її прояву, що й визначило мету нашого дослідження.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Сучасному розумінню ролі інформатизації в розвитку економіки і суспільства сприяють роботи Ф. Махлупа, М. Пората, Д. Белла. Роль інформатизації, як важливої складової перетворень в сучасній економіці, відображено у роботах Л. Г. Мельника, Т. І. Лепейко. Оцінці впливу процесу інформатизації на виробничі та організаційні технології присвятили свої дослідження А. Н. Щедрін, Т. П. Барановська, В. Б. Уткін. Розвиток інформаційного (четвертинного) сектора економіки, на думку деяких учених, по аналогії з терціаризацією, можна називати квартеризацією [4]. В Україні оцінка четвертинного сектора економіки знайшла своє відображення у роботах таких науковців як М. Ільченко, С. Карпенко, Т. Наритник, О. Жарова, В. Цендровський, О. Баранов, В. Лисицький. Географічні закономірності розвитку четвертинного сектора господарства досліджувалися у роботах В. Занадворова, А. Корнуса, М. Мальської та ін. У дослідженні використані дані Державної служби статистики України та інформаційна база Міністерства економіки України. Їх статистична обробка здійснена за допомогою програмного пакета Microsoft Excel.

Виклад основного матеріалу. Терціаризація й інформатизація, як нові тенденції економічного і соціального розвитку суспільства, перебувають у тісному взаємозв'язку і взаємообумовленості. З одного боку, терціаризація обумовлює зростання науково-інформаційного сектора економіки, з іншого – внаслідок розвитку науки й техніки виникають нові ефективні можливості удосконалення фу-

нкціонування сфери послуг, оптимальної організації соціальної сфери, управління її діяльністю на основі використання нових комп'ютерних інформаційних технологій. Крім того, саме прискорення інформатизації багато в чому залежить від якісного рівня сфери послуг. Підвищення її ефективності дає змогу цілеспрямовано прискорити створення нової техніки, технологій, забезпечити своєчасне впровадження наукових досягнень і широке розповсюдження їх в усіх галузях господарства, у т.ч. управлінні, що дозволяє найкраще використовувати великий науково-інтелектуальний потенціал українського суспільства [1].

Правда, виміряти частку четвертинного сектора окремо від третинного не так легко. Але це можна, хоча б приблизно, зробити на прикладах, відомих для інших країн. За оцінкою [4], внесок четвертинного сектора у ВВП Росії становить 16-18%, у США – 32%, у Німеччині – 35%, у Китаї – 8-9%. За різними оцінками [3, 4], з урахуванням ПКС наш четвертинний продукт складає лише 7% американського, в 4 рази поступиться німецькому і у 3 рази – китайському.

Для дослідження рівня інформатизації господарства регіонів України була застосована методична процедура, що складалася з кількох послідовних стадій: 1) відбір індикаторних показників, що відображають рівень інформатизації економіки; 2) приведення різнопланових показників до єдиного стандартизованого вигляду через процедуру нормування; 3) розрахунок інтегрального коефіцієнту інформатизації економіки регіонів [3].

Для вивчення особливостей та тенденцій розвитку четвертинного сектору адміністративних регіонів України було використано шість часткових показників, що характеризують два його аспекти: комп'ютеризацію та створення і використання нових технологій. Зокрема це частка комп'ютеризованих підприємств, загальний рівень комп'ютеризації, частка підприємств з Інтернетом, кількість комп'ютерів на одному підприємстві, частка використаних передових технологій, кількість патентів на винаходи.

Далі для кожного i -го регіону розраховано стандартизоване значення, а інтегральний показник визначається як їх сума. Стандартизоване значення показника змінюється від нуля до одиниці. Ці величини характерні для регіонів, що мають, відповідно, найменше чи найбільше значення певного показника серед адміністративних одиниць України. Сума значень i є коефіцієнтом, який характеризує ступінь кватеризації (інформатизації) господарства певного територіального утворення (рис. 1).

Два з шести нульових значень характерні для Житомирської області. Найбільше відставання Житомирщини від інших регіонів України спостерігається за показником забезпеченістю комп'ютерами підприємств та за забезпеченістю

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

Інтегральний коефіцієнт інформатизації економіки

1 1,5 2

низький середній високий

Значення інтегрального коефіцієнту інформатизації економіки

- висока
- вище середнього
- нижче середнього
- низька

0 40 80 км

Севастополь

Симферополь

Херсон

Миколаїв

Одеса

1,14

0,36

1,71

Кіровоград

0,76

Черкаси

1,25

2,04

Київ

0,37

Житомир

Рівне

1,75

Луцьк

1,17

Львів

0,84

Тернопіль

0,95

Хмельницький

1,37

І-Франківськ

0,89

Чернівці

0,70

Ужгород

1,92

Суми

1,99

0,46

Чернігів

Полтава

1,35

Жарків

2,87

Луганськ

2,04

Донецьк

1,77

Запоріжжя

1,49

1,03

1,38

Дніпропетровськ

0,41

3,26

Найбільша кількість одиниць, які відображають максимальне абсолютне значення показників, притаманна Києву та Харківській області. Інтегральний коефіцієнт інформатизації економіки коливається від 0,357 у Миколаївської області до 3,26 у Севастополі. Якщо говорити про “лідерів” нашого регіонального рейтингу, то після Севастополя до чільної групи входять Харківська область, м. Київ, Луганська, Закарпатська, Донецька області. Нижня частина рейтингу складається з аграрних областей: Миколаївської, Вінницької, Житомирської.

134

економіки України порівняно зі світовими показниками, залишається на незадовільному рівні. Так, рівень інформатизації українського суспільства порівняно з розвинутими країнами Заходу становить лише 2-2,5%. Це призводить до значної технологічної відсталості, зниження конкурентоспроможності України.

З метою стимулювання розвитку четвертинного сектору на рівні всієї України та пришвидшення процесів впровадження інформаційних систем на регіональному та місцевому рівнях має здійснюватись цілеспрямована стратегія розвитку інформатизації України, як однієї з найбільш перспективних держав з необхідним ресурсним потенціалом. Це створить реальну можливість для України досягти відповідності сучасним вимогам і можливостям інформаційного суспільства, піднятися до рівня інформатизації країн Європи.

Література

1. Корнус А.О. Трансформація третинного і четвертинного секторів економіки регіонів України // Системи прийняття рішень в економіці, техніці та організаційних сферах: від теорії до практики: монографія / за заг. ред. Г.О. Дорошенко, М.С. Пашкевич. – Дніпропетровськ: Нац. гірн. ун-т, 2014. – С. 236-244.
2. Регіони України 2012 : Стат. збірник / За ред. О.Г. Осауленка. – К. : Державна служба статистики України, 2012. – Ч.1. – 310 с., Ч.2. – 801 с.
3. Смаль В. В. Суспільно-географічні основи дослідження постіндустріальної трансформації господарства країн Європейського Союзу : автореф. дис. ... д-ра геогр. наук : 11.00.02. – К., 2011. – 40 с.
4. Трейвиш А.И. Мировые города в постиндустриальной экономике: термины, теоретические конструкции и реальность / А.И. Трейвиш, А.В. Курасов // Мир России. – 2009. – № 1. – С. 34-46.

Summary

A.O. Kornus, K.B. Voytenko **Geographical Features of Development of Quaternary Economy Sector of the Ukraine's Regions.**

In the article the results of research of quaternary sector of the economy in the regions of Ukraine in terms of computerization and the creation and use of new technologies are given. It is shown his place and role in the economy of Ukraine and comparison of the information sector with the other economies of the world is showed.

УДК 911.3(477.52)

О.О. Приходько, О.Г. Корнус

ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ГАЛУЗЕВА СТРУКТУРА ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

В статті висвітлюються основні особливості розвитку харчової промисловості Сумської області. Проаналізовано сучасну галузеву структуру, виділено основні центри та інші елементи територіальної організації мережі харчової промисловості. Розглянуто динаміку виробництва продукції галузі за її видами. Охарактеризовано зовнішньоекономічні зв'язки харчового комплексу Сумської області. Виокремлено основні проблеми галузі та виділено пріоритетні напрями її розвитку.

Постановка проблеми. Харчова промисловість займає особливе місце у структурі промисловості Сумської області, адже за показником реалізованої

промислової продукції – 4123,1 млн. грн. або 19,8% галузь посідає друге місце після машинобудування. Останніми роками відбулися суттєві зміни у структурі харчової промисловості. Велика кількість промислових підприємств галузі з ряду причин зникли з економічної карти Сумської області, тому вивчення особливостей розвитку та територіальної організації харчової промисловості Сумської області є актуальним.

Дослідженням промисловості Сумської області, у тому числі і харчової займалися Г.Г. Леонтєва, С.І. Сюткін, О.Г. Мітал, П.О. Масляк та ін.

Метою статті є розкриття особливостей розвитку харчової промисловості Сумської області, дослідження територіальної організації та галузевої структури галузі.

Виклад основного матеріалу. Харчова промисловість є однією із стратегічних галузей промислового комплексу Сумської області. Станом на 2013 р. в регіоні налічується 81 велике або середнє підприємство, яке здійснює виробничу діяльність у галузі харчової промисловості [1].

Обсяги реалізованої промислової продукції за видами діяльності в харчовій промисловості розподіляються у регіоні неоднорідно (рис. 1). Станом на 2012 р. найбільше вироблялося молочних продуктів та хлібобулочних виробів, на частку яких припадало майже $\frac{3}{4}$ продукції харчової промисловості.

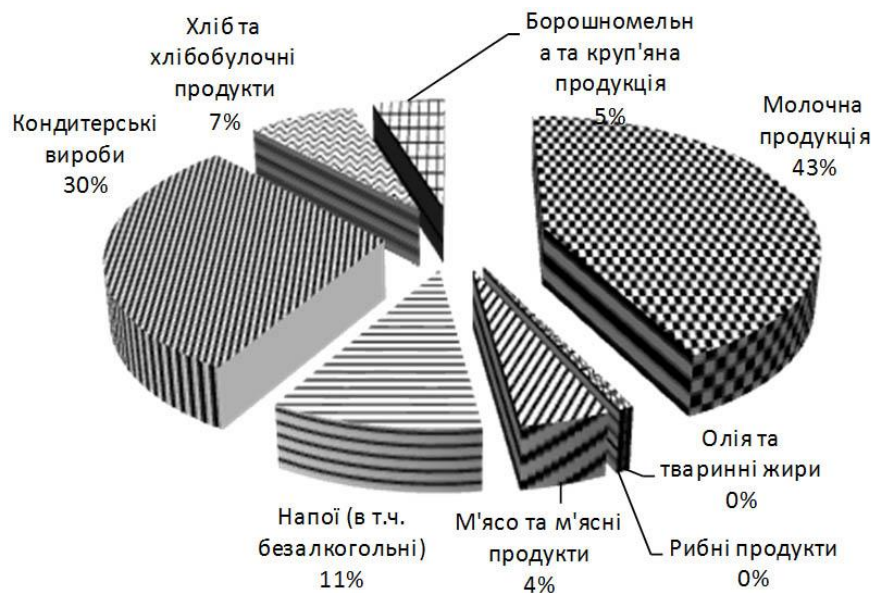

Рис. 1. Питова вага галузей у загальних обсягах реалізації промислової продукції харчової промисловості (2012 р.) (створено за даними [4])

Крім названих, галузями харчової промисловості, що представлені на території області є: борошномельно-круп'яна, м'ясна, спиртово-горілчана, пивоварна, виробництво мінеральних вод та безалкогольних напоїв. У регіоні майже

зникли олійно-жирова та рибоконсервна галузі спеціалізації та повністю зникли цукрова та плодоовочеконсервна галузі.

Досліджуючи динаміку виробництва харчової промисловості, можна стверджувати, що за період з 2005 по 2008 рр. обсяги та темпи зростання продукції залишалися стабільними, адже потреби населення Сумської області у продуктах харчування особливо не змінювалися. Світова економічна криза 2009 р. позначилася і на цій галузі, знизивши показник обсягу виробництва продукції у ній до 86,1% від рівня 2008 р. За 2010-2013 рр. показник обсягів виробництва харчової продукції дещо стабілізувалися, досягши своїх найбільших значень у 2013 р. (112,0%). Підвищення обсягів харчової промисловості пов'язане з перепрофілізацією деяких підприємств та виходом сумської харчової продукції на нові міжнародні ринки збуту (рис. 2).

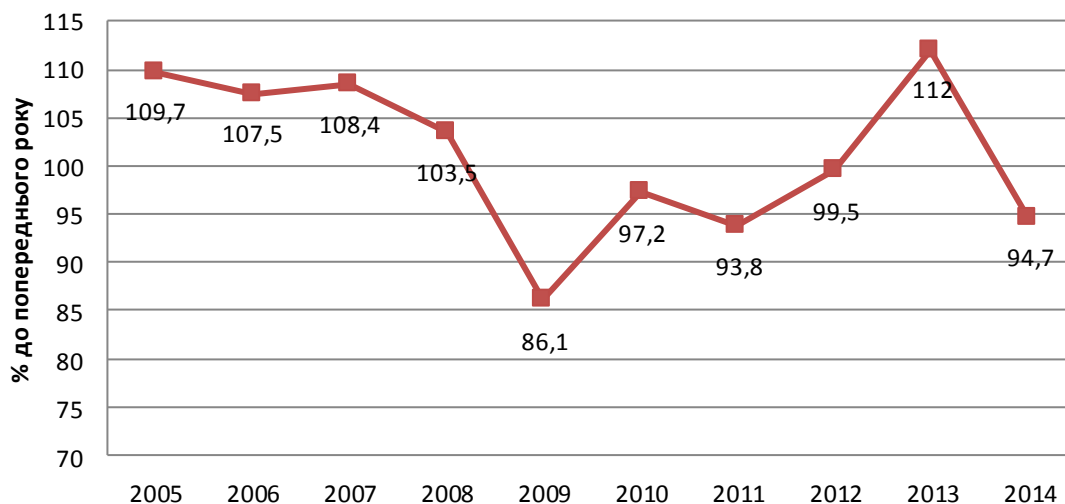

Рис. 2. Динаміка виробництва продукції харчової промисловості (створено за даними [4])

Тим не менше, індекс виробництва харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів за 2014 р. склав 94,7%, що пов'язано з загальною кризовою ситуацією в країні, зниженням обсягів виробництва та втрачанням важливих зовнішньоекономічних партнерів.

Територіальна організація харчової промисловості є достатньо насиченою різноманітними елементами, до яких належать Сумський промисловий вузол, а також промислові центри (Охтирка, Конотоп, Лебедин, Ромни, Шостка, Тростянець) та пункти. Підприємства харчової промисловості в основному орієнтуються на сировинний та споживчий фактори, тому розташовані практично у кожному місті чи селищах міського типу, а також у великих селах (рис. 3).

Основні проблеми у розвитку галузі формуються у фінансовому секторі. Велика частина підприємств працює збитково, значними є показники заборго-

ваності підприємств, що призводить до їх закриття та зниження обсягів виробництва продукції.

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

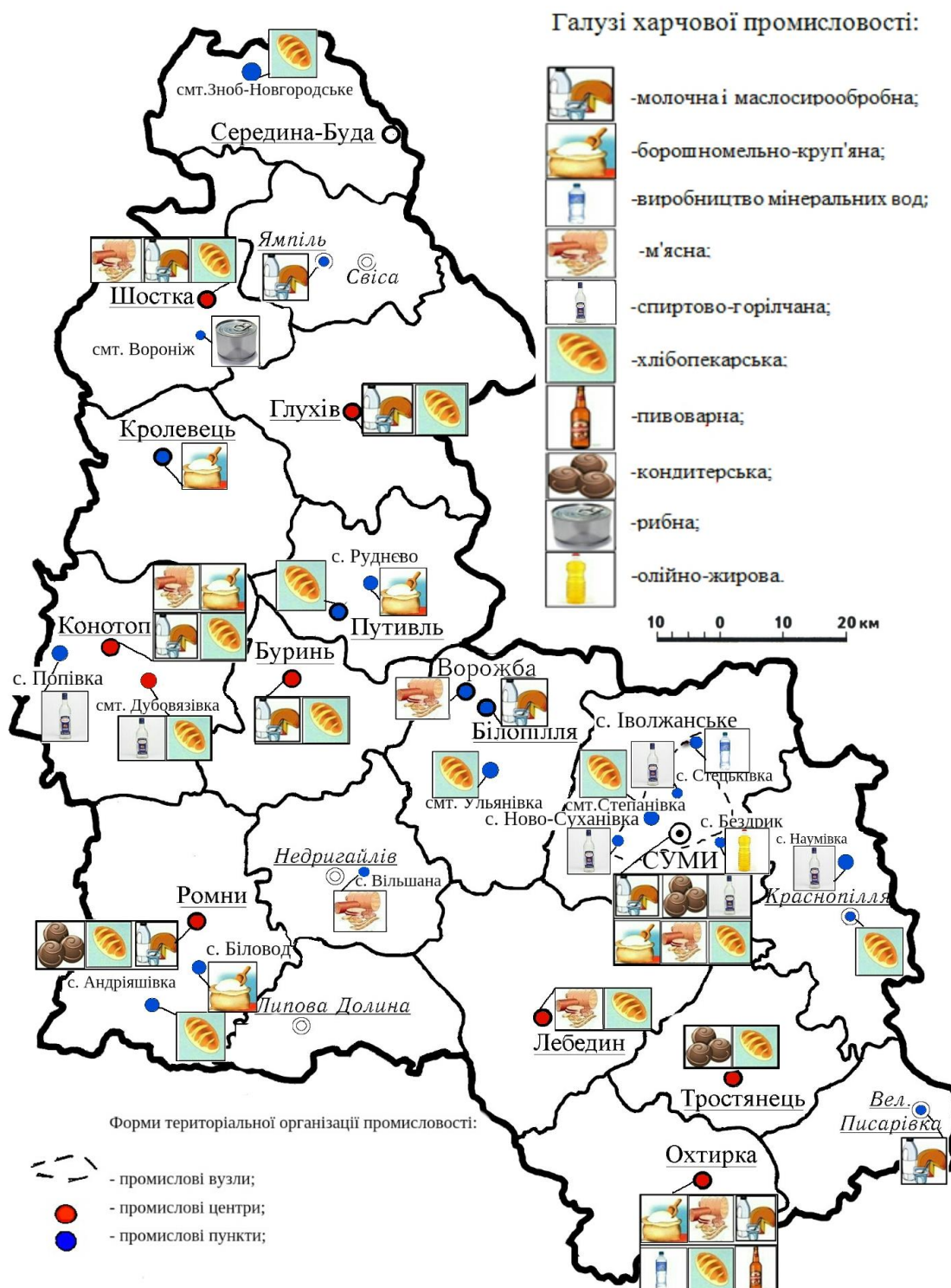

Рис. 3. Територіальна організація харчової промисловості Сумської області (створено за даними [1; 2])

Найбільш відомими підприємствами регіону на внутрішньому та зовнішньому ринках є: Філія «Сумський молочний завод» ДП «Аромат», ТОВ «Горо-

бина», ПАТ «Охтирський пивоварний завод», Тростянецька шоколадна фабрика ПАТ «Крафт Фудз Україна», ПАТ «Бель Шостка Україна» та ін.

Підприємствами харчової промисловості, які зникли з економічної карти Сумської області, є всі підприємства цукрової промисловості (Червонозоряний рафінадний завод (м. Суми), цукрорафінадний завод у м. Дружба Ямпільського району, АТ «Воронізький цукрозавод» та ін.), ВАТ «Сумський завод продтоварів», що спеціалізувався на виробництві молочної продукції, ВАТ «Лебединський маслозавод», ВАТ «Василівський сирзавод», ВАТ «Тростянецький маслозавод», «Сумський плодоовочевий консервно-сушильний завод», ВАТ «Сумський пивобезалкогольний завод», ВАТ «Сумський м'ясокомбінат», ВАТ «Роменський пивоварний завод», Тростянецький завод мінеральних вод та ін. [3].

Висновки. Харчова промисловість є однією з важливих галузей в Сумській області, адже її продукція користується широким та стабільним попитом на регіональному, внутрішньо-та зовнішньодержавних ринках. Важливим фактором подальшого розвитку харчової промисловості є її структурна перебудова та інноваційний розвиток підприємств, що спрямовані на трансформацію структури промислового виробництва та перетворення харчової промисловості у цілісний промисловий комплекс з ефективним використанням наукового потенціалу та місцевої сировини. Також для розвитку галузі можна запропонувати прискорення формування ресурсозберігаючого виробництва високоякісної продукції, що підвищить конкурентоспроможність продукції на внутрішньому та зовнішніх ринках.

Література

1. Департамент агропромислового розвитку (Перелік підприємств переробної та харчової галузі) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.apk.sm.gov.ua/index.php/uk/2013-04-18-21-51-18/29-napryamki-diyalnosti/kharchova-ta-pererobna-promislovist/62-perelik-pidpriemstv-pererobnoji-ta-kharchovoji-galuzi>. 2. Корнус А. О. Географія Сумської області: природа, населення, господарство / [Корнус А. О., Удовиченко І. В., Леонтьєва Г. Г., Удовиченко В. В., Корнус О. Г.]. – Суми: ФОП Наталуха А. С., 2010. – 184 с. 3. Леонтьєва Г. Г. Сумський промисловий вузол / Леонтьєва Г. Г. – Суми : Слобожанщина, 1996. – 64 с. 4. Статистичний щорічник Сумської області за 2013 рік. – Суми : Головне управління статистики у Сумській області, 2014. – 681 с.

Summary

O.O. Prykhodko, O.G. Kornus. **Territorial Organization and Branch Structure of Food in Sumy Region.**

The article highlights the main features of the food industry in Sumy region. The modern industrial structure highlights the main centers and other elements of the territorial network of the food industry, the dynamics of production industry for its species, and the characteristics of foreign economic relations of food complex in Sumy region. The author determined basic problems of the sector and identified priority areas of development.

ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОГО КОМПЛЕКСУ НА ПРИКЛАДІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті розглянуто чинники розвитку культурно-освітнього комплексу та їх вплив на формування системи навчально-освітніх та культурних закладів на прикладі Чернігівської області.

Постановка проблеми. У процесі формування і функціонування культурно-освітнього комплексу регіону діє комплекс чинників, які обумовлюються освітньо-культурною політикою держави, потребою суспільства у відповідному інтелектуальному потенціалі, національними освітніми і культурними традиціями. Пріоритетними чинниками функціонування культурно-освітнього комплексу є соціально-економічні, які обумовлюють соціальну базу культури і освіти. При цьому не варто ігнорувати природно-географічні чинники, які створюють середовище навчально-виховного процесу. Тому без аналізу окремих груп чинників неможливо визначити напрямки покращення функціонування культурно-освітнього комплексу регіону.

Мета – виявити вплив природно- та суспільно-географічних чинників на формування і розвиток культурно-освітнього комплексу на прикладі Чернігівської області.

Виклад основного матеріалу. Сучасна територія Чернігівської області за останні декілька століть пройшла ряд історичних етапів державно-політичного, соціально-культурного та економічного розвитку. Кожен з них сприяв, залежно від потреб, можливостей, формуванню системи навчально-освітніх закладів та розвитку культурного процесу. Сучасний стан, особливості розміщення і функціонування культурно-освітнього комплексу Чернігівської області тісно пов'язані з минулим, тому історико-географічні чинники є вагомими у системі факторів, що активно впливають на його розвиток.

Перші згадки про організацію освіти на території сучасної Чернігівської області сягають XI ст. коли було створене Чернігівське князівство, яке входило до складу Київської Русі. З літописів того часу відомо, що освітянська діяльність велася для дітей князів і місцевої знаті у палацах та великих монастирях. З кінця XI ст. культурний розвиток продовжується, з'являються основи бібліотечної справи. Згодом на Чернігівщині з'являються монастирські бібліотеки, де зберігалися церковні книги, літописи та інша світська література. Протягом XIV-XVII ст. освіта зосереджувалася переважно в православних монастирях та церквах, де існували церковно-парафіяльні школи. Із зростанням ролі міст і чи-

сельності міського населення поряд із православними школами значну роль стали відігравати міські громадські школи.

У XVIII ст. Чернігівщина відігравала провідну роль у культурному розвитку не лише Лівобережної, а й навіть усієї України. У розвитку освіти і культури велику роль відіграло друкарство. У 1675 р. у м. Новгород-Сіверський створено першу друкарню, яку пізніше перенесено до Чернігова.

Високого рівня розвитку, на той час, досягла народна освіта. Лише у двох полках Ніжинському і Чернігівському було 359 церковно-парафіяльних шкіл для різних прошарків населення. Всі ці заходи мали позитивне значення. Вони давали можливість залучати дітей шкільного віку до навчання. Однак низький соціально-економічний рівень розвитку краю, недостатня кількість і невисока фахова підготовка вчителів не дозволяли швидке реформування шкіл.

На початку XIX ст. виникають нові заклади – гімназії. Вони працювали в Чернігові (1805), Ніжині (1805) та Новгород-Сіверську (1808). Пізніше в Ніжині і Чернігові починають створюватися училища, які згодом (в другій половині XX ст.) були реорганізовані в інститути та університети. Паралельно в усіх містах Чернігівської губернії почали створювати краєзнавчі музеї, бібліотеки та театри. Напередодні Першої світової війни у школах Чернігівської губернії навчалось 142,3 тис. дітей (у тому ч. 38,4 тис. дівчат) [1].

Ще одним негативним чинником у розвитку культурно-освітнього комплексу на Чернігівщині була Друга світова війна. Протягом 1941-1943 рр. майже в усіх містах і селах заклади культурно-освітнього комплексу (здебільшого школи, бібліотеки та клуби) використовувались як лазарети та склади для провіанту і боєприпасів. Більшість з яких в ході воєнних дій були зруйновані.

У 80-х на початку 90-х р. XX ст. мережа клубних закладів, дошкільних та загальноосвітніх збільшувалася.

Із здобуттям Україною незалежності відбулись суттєві зміни у компонентній структурі культурно-освітнього комплексу Чернігівської області. Зменшилась кількість клубних закладів, бібліотек, закладів дошкільної освіти. Більшість закладів професійної підготовки змінили свій статус. Інститути реорганізовано в університети, створено заклади освіти нового типу.

Природно-географічні чинники не мають вирішального впливу на функціонування та організацію культурного-освітнього комплексу Чернігівської області. Але їх розгляд необхідний для визначення прямої чи непрямої дії на даний комплекс.

Географічне положення області є досить вигідним. Розташована Чернігівська область у північній частині України на кордоні трьох держав, в зоні з ро-

дючиими ґрунтами і достатнім зволоженням що сприяє розвитку сільськогосподарського виробництва, а розміщення в Дніпрово-Донецькій нафтогазоносній області – розвитку різноманітних галузей промислового виробництва. Це, в свою чергу, веде до створення мережі закладів підготовки трудових ресурсів для забезпечення спеціалістами господарського комплексу області.

Особливості форм рельєфу впливають на пішохідну і транспортну доступність населення відносно різних типів освітніх та культурних закладів.

Клімат має важливе значення для функціонування закладів освіти і культури, особливо його вплив помітний на нинішньому етапі. Це пов'язано, в першу чергу, із зимовим періодом, коли необхідно опалювати приміщення закладів освіти і культури. Найбільше потерпають об'єкти, які розміщені у сільській місцевості. Але загалом кліматичні умови сприятливі для повсюдного розміщення в межах області всіх типів культурно-освітніх закладів.

Рекреаційні природні ресурси на території області представлені кліматичними, лісовими, водними ресурсами, історико-архітектурними пам'ятками. Найсприятливішими для відпочинку населення протягом усього року є заліснені території. Влітку ці ділянки характеризуються значною чистотою повітря, відсутністю пилу, насиченістю фітонцидами, розсіяною сонячною радіацією, збагаченою ультрафіолетовими променями. На таких ділянках розміщено оздоровчі табори, в яких відпочивають школярі.

Фізико-географічні умови сприятливі для формування та функціонування культурно-освітнього комплексу Чернігівської області. Географічне положення, особливості рельєфу, кліматичні умови дозволяють без значних фізичних, технічних та фінансових затрат організувати культурно-освітній процес на території області.

Демографічні процеси є одними з основних, що впливають на розвиток, функціонування і розміщення закладів культурно-освітнього комплексу Чернігівської області. Населення – основний об'єкт, на який спрямовує свою діяльність система закладів освіти і культури. Чернігівщина за чисельністю населення займає останнє місце серед областей України. На початок 2014 р. загальна чисельність населення становила 1066,8 тис. осіб. Чернігівська область належить до областей з від'ємними показниками природного приросту населення (-10,2%) [2]. Скорочення природного приросту в майбутньому стане причиною скорочення кількості осіб, які навчатимуться у закладах освіти і отримуватимуть послуги у закладах сфери культури, які спрямовують свою діяльність на молоде населення.

Важливою умовою дослідження функціонування освітніх та культурних закладів області є вивчення вікової структури населення. Вона впливає на організацію безперервного освітньо-культурного процесу, формування обласної територіальної системи закладів культури та освіти. У віковій структурі населення Чернігівщини домінують негативні тенденції. Кількість дітей і підлітків в Чернігівській області характеризується суттєвим зменшенням у загальній чисельності населення у зв'язку із зниженням показників народжуваності. Це, в першу чергу, негативно відобразиться на кількісному складі закладів дошкільного типу освіти, а також на наповнюваності шкіл учнями, особливо у сільській місцевості.

Особливу групу формує населення працездатного віку (60,5% від загальної чисельності населення). У Чернігівській області на 1 тис. працездатного населення припадає 240 дітей та 503 пенсіонери. Водночас у 17 районах області кількість непрацездатних (діти, пенсіонери та студенти) більша за працездатних. Так, наприклад, у Ріпкинському районі на 1 тис. працездатних припадає 1400 непрацездатних, з яких 1200 – пенсіонери. Люди працездатного віку є основою для забезпечення, в першу чергу, закладів вищої освіти студентами, а також населення цієї вікової групи є найкращими потенційними клієнтами всіх закладів культури. Тому логічним є те, що найбільша концентрація культурно-освітніх закладів буде розміщуватися там, де буде найбільша частка людей працездатного віку – основного споживача культурно-освітніх послуг [2].

Важливою умовою функціонування і розвитку культурно-освітнього комплексу є реальний стан економіки держави загалом та окремих її регіонів. Галузева структура їх господарських комплексів визначає потреби професійної підготовки трудових ресурсів, впливає на формування мережі закладів культури і освіти, а рівень розвитку – спроможність фінансування всіх типів закладів.

Економіко-географічні чинники здійснюють безпосередній і вагомий вплив на розвиток, компонентно-функціональну і територіальну структуру культурно-освітнього комплексу Чернігівської області.

Фінансування культурно-освітнього комплексу залишається на досить низькому рівні, незважаючи на його зростання протягом 2011-2013 рр. (на 8,7% у сфері освіти та 1,2% у сфері культури). Ці асигнування не дозволили істотно вплинути на культурно-освітній комплекс області. Протягом 1995-2014 рр. мережа дошкільних та загальноосвітніх навчальних закладів скоротилася на 29% і 45% відповідно. При тому, що в області близько 40% шкільних приміщень потребують ремонту. Бібліотеки зовсім не поповнюються художньою літературою, особливо у сільській місцевості, а забезпеченість підручниками складає 60-70% від потреби. При такому фінансовому становищі господарства області забезпе-

чити функціонування культурно-освітніх установ фактично неможливо. Нові типи підприємств не мають змоги надавати кошти для розвитку мережі освітніх і культурних закладів, хоча окремі господарства намагаються виступати спонсорами в процесі створення навчально-матеріальної бази шкіл і дошкільних установ.

Вплив економічних чинників на культурно-освітній комплекс Чернігівської області у різних проявах є безпосереднім і здійснюється через людський фактор, що є головним у розвитку господарства, виступає як основна продуктивна сила у формі трудових ресурсів.

На організацію і функціонування деяких закладів освіти і культури, а саме професійно-технічних училищ, технікумів, вищих навчальних закладів, будинків культури, музичних шкіл, музеїв великий вплив має транспортна доступність. Це пояснюється їх вибіркоким розміщенням на території області, формуванням великих просторових зон впливу, що потребує подолання значних відстаней за допомогою різних видів транспорту (залізничного і автомобільного).

Конфігурація шляхів сполучення області має вплив на функціонування вищих навчальних закладів I-IV рівня акредитації, оскільки вони знаходяться в містах, між якими здійснюються постійні транспортні зв'язки. Загальноосвітні навчальні заклади тісно пов'язані із міським та міжселенними видами транспорту. Найважливішу роль в міських поселеннях відіграє автомобільний транспорт (різних форм власності). В сільській місцевості транспортне сполучення непостійне і не виступає чинником, що сприяє нормальному здійсненню навчально-виховного процесу в загальноосвітніх школах.

Висновки. Вище зазначені чинники мають значний вплив на розвиток та функціонування культурно-освітнього комплексу Чернігівської області. Саме стабілізація основних із них (соціально-демографічні та економічні) у майбутньому буде сприяти подальшому розвитку та ефективному функціонуванню всіх елементів культурно-освітнього комплексу Чернігівщини.

Література

1. Архівні дані Чернігівської області [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://cp.archives.gov.ua/>. 2. Головне управління статистики у Чернігівській області. Статистична інформація: освіта і культура [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://chernigivstat.gov.ua/statdani/>.

Summary

O.O. Afonina. The Factors of Formation and Development of a Cultural - Educational Complex on an Example of the Chernigov Area.

In the article the factors in development of a cultural - educational complex and their influencing on formation of a system of educational and cultural entities on an example of the Chernigov area are reviewed.

РОЛЬ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИХ ФАКТОРІВ У ФОРМУВАННІ ОСВІТНЬО-ВИХОВНОГО КОМПЛЕКСУ (на прикладі Волинської області)

Стаття присвячена дослідженню наукових підходів до формування освітньо-виховного комплексу, який є важливою категорією соціогеографічних досліджень. Подано структуру освітньо-виховного комплексу, розкрито вплив соціально-демографічних факторів і процесів на формування та функціонування комплексу.

Постановка проблеми. Останні роки характеризуються збільшенням ролі сфери послуг в економіці. Ринок освітніх та культурних послуг є одним із пріоритетів державної політики розвитку духовності населення нашої держави, проте механізми цього ринку потрібно вивчати і вдосконалювати. Ринок наданих послуг в Україні розвивається в контексті загальних закономірностей ринкової економіки, але в той же час володіє рядом специфічних особливостей. Диференціація освітніх та культурних послуг, локальних їх характер та територіальна сегментація, швидкість обігу капіталу чутливі до ринкової кон'юнктури. Особливість освітніх та культурних послуг полягає у неможливості їх складування і транспортування, індивідуального виробництва. Заклади освіти та культури сьогодні виступають «виробниками» та «продавцями» наданих послуг, а населення – споживачами. Кожен з цих суб'єктів реалізовує певні економічні інтереси.

Аналізуючи наукові літературні джерела, можна зробити висновок, що загальноприйнятого визначення освітньо-виховного комплексу на сьогоднішній день не існує. Дана категорія включає ряд підходів, в основі яких лежать різні характеристики освітньо-виховного комплексу. Одні фахівці, а саме О.І. Вишневський, Л.І. Новікова, Б.З. Вульф, В.О. Караковський, Н.Л. Селіванова, П.В. Степанов, Б.М. Ступарик, В.А. Семиченко, Г.І. Сорока, М.Г. Стельмахович вбачають суть освітньо-виховного комплексу у формуванні культурних та виховних цінностей. Інші науковці – це В.О. Джаман, О.Г. Заячук, В.В. Покшишевський, М.А. Абрамов, С.А. Ковальов, О.О. Любіцева, Т.Ю. Мельниченко вбачають поєднання сфери культури і сфери освіти як одиниці територіальної організації культурно-освітнього комплексу.

Метою статті є проведення комплексного аналізу географічних передумов формування в регіоні освітньо-виховного комплексу (ОВК). Поставлена мета обумовлена рядом дослідницьких **завдань**, найголовнішими серед яких:

- розкрити передумови становлення освітньо-виховного комплексу;
- з'ясувати структуру ОВК;

- проаналізувати вплив факторів на формування ОВК на різних регіональних рівнях.

Виклад основного матеріалу. Функціонування освітньо-виховного комплексу зумовлено рядом чинників, серед яких більш вагомими є суспільно-географічні та виробничо-економічні. Структура та ієрархія освітньо-виховного комплексу знаходиться в прямій залежності від суспільно-географічного положення та соціально-демографічних показників населення області і кожного із адміністративних районів зокрема.

Волинська область розташована на крайньому північному заході України, на перехресті важливих транспортних шляхів зі Східної у Західну Європу, що особливо важливо для розвитку освітньо-культурних зв'язків із різними країнами світу. Територія області – 20,1 тис.км² (3,3% території держави). Область межує на півночі із Брестською областю Білорусі (протяжність кордону 205 км), на сході та південному сході із Рівненською областю (410 км), на півдні – Львівська область (125 км), на заході – Люблінське воєводство Польщі (190 км).

На середину 1990-х років сформувалася сучасна система розселення населення Волинської області та її адміністративно-територіальний поділ. Система розселення регіону є результатом дії двох взаємопов'язаних і взаємозалежних процесів – заселення і розселення населення по території регіону.

На території Волинської області нараховується 22 селища міського типу, та 1054 сіл. Найбільша кількість селищ міського типу у Горохівському районі. Найкрупніші села з людністю 1000 і більше осіб, в яких станом на початок 2014р. проживало 33,4% усього наявного сільського населення Волинської області, розташовані в основному в Камінь-Каширському (15,4% загальної кількості таких сіл), Луцькому (11,1%), Ратнівському (11,1%) та Любешівському районах (10,3%).

Села з людністю 500-999 осіб, в яких мешкає 36,4% селян, переважно розміщені в Горохівському, Луцькому, Маневицькому районах – по 10,3% загальної кількості таких сіл та у Камінь-Каширському районі – 8,4%.

Дрібноселищні сільські населені пункти (снп) з людністю до 199 осіб, в яких налічується 5,9% усіх сільських жителів, переважно розташовані в Турійському (12,2% загальної кількості таких сіл), Ратнівському (9,7%), Ковельському і Володимир-Волинському районах (по 11,2%).

Чисельність населення впливає на структуру та функціональні особливості освітньо-виховного комплексу, адже населення є важливим учасником, який регулює ринок та реалізацію послуг, та водночас є одним із споживачів послуг.

Демографічні показники населення конкретної території формують об'єми наданих і спожитих послуг.

Населення Волинської області станом на 1 січня 2014 року складає 1041,3 тис. осіб, у тому числі, міське – 543,7 тис. осіб; сільське – 497,6 тис. осіб (відповідно 52,2% та 47,8%). Динаміка населення показана на рис.1.

Розподіл населення по адміністративних районах Волинської області показано на рис.2. Найбільша кількість наявного населення проживає у Ківерцівському, Камінь-Каширському, Луцькому, Маневицькому та Горохівському районах.

Райони, які характеризуються найменшими показниками кількості населення – Шацький, Локачинський, Турійський, Володимир-Волинський.

На чисельність населення впливають показники природного приросту та механічного руху населення.

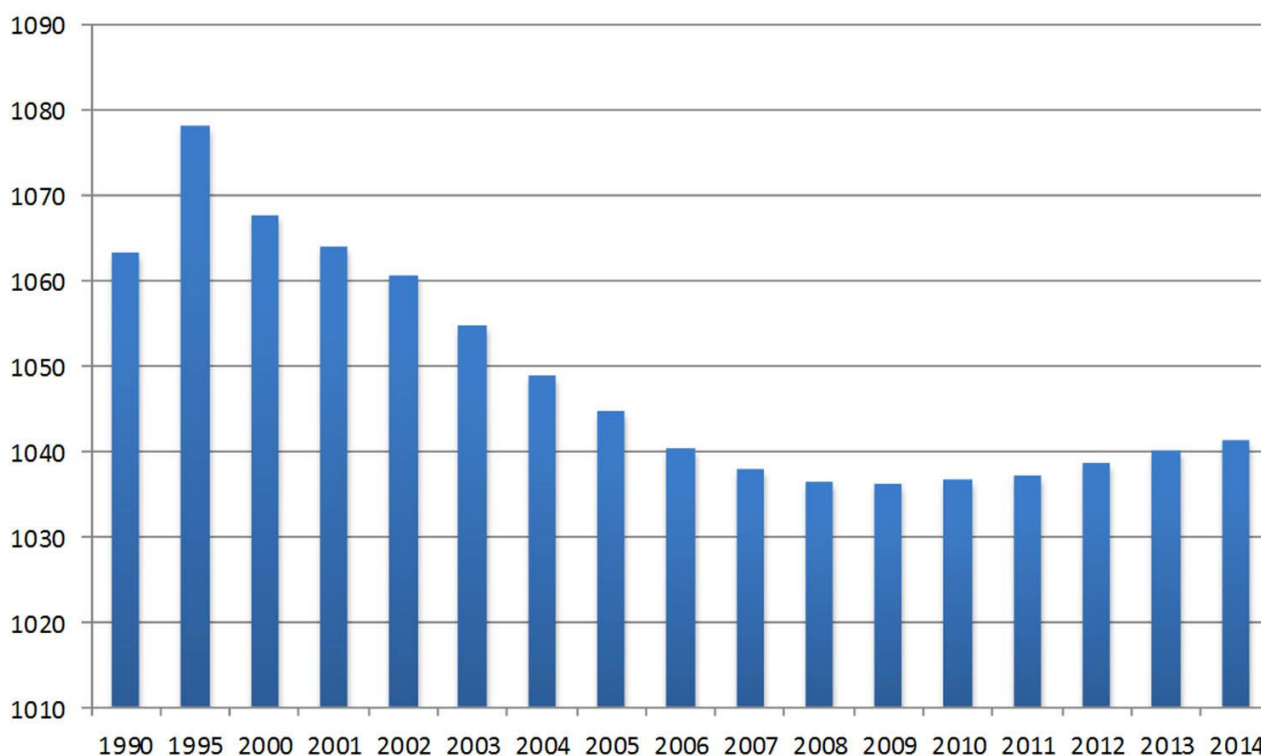

Рис.1. Динаміка чисельності населення, тис. осіб (побудовано за даними [2])

Волинська область одна із небагатьох областей України, для якої характерний додатній природний приріст. Райони з найвищими показниками природного приросту (на 1000 наявного населення): Камінь-Каширський – 5,7; Ратнівський – 4,1; Любешівський – 3,3; Луцький – 2,5; Ківерцівський – 1,8; Маневицький – 1,0 та міста Луцьк – 3,2 і Ковель – 2,9. Збільшення чисельності населення в окремих адміністративних районах сприяє диверсифікації матеріальної бази та наданих освітніх та культурних послуг населенню.

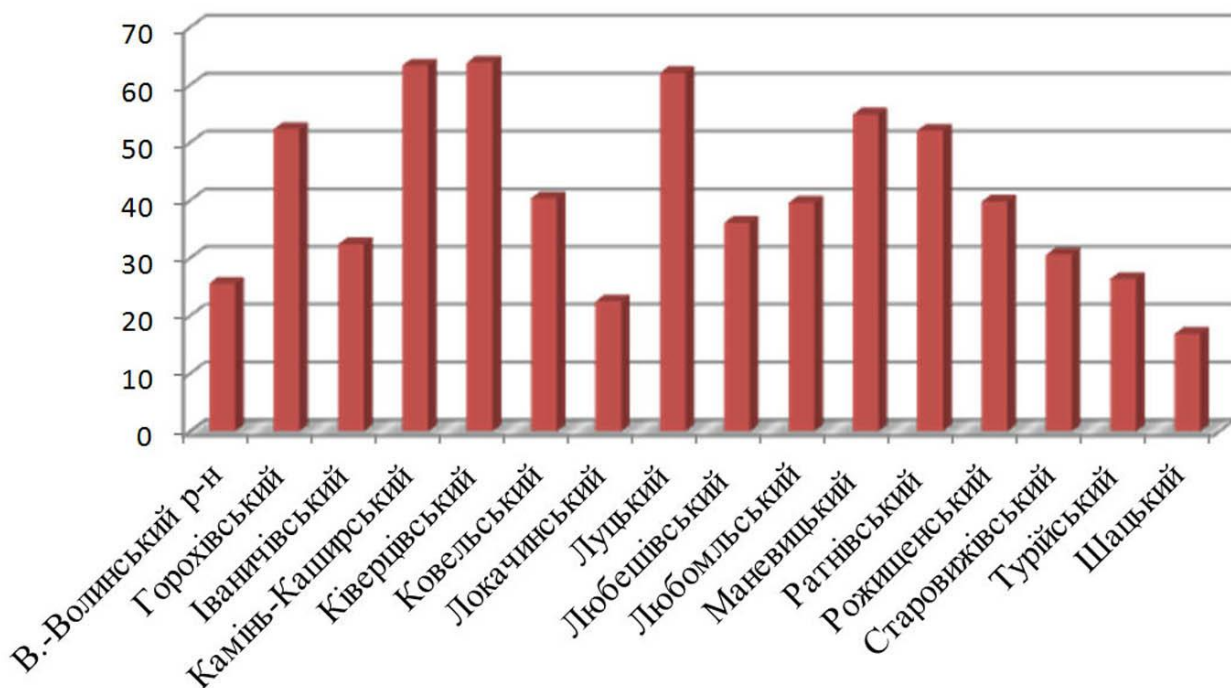

Рис.2. Кількість наявного населення у районах за 2014р. тис. осіб.
(побудовано за даними [2])

Показники природного приросту впливають на статеву-вікову структуру населення (див. рис.3 і рис.4), що у свою чергу відбивається на структурних складових ОВК.

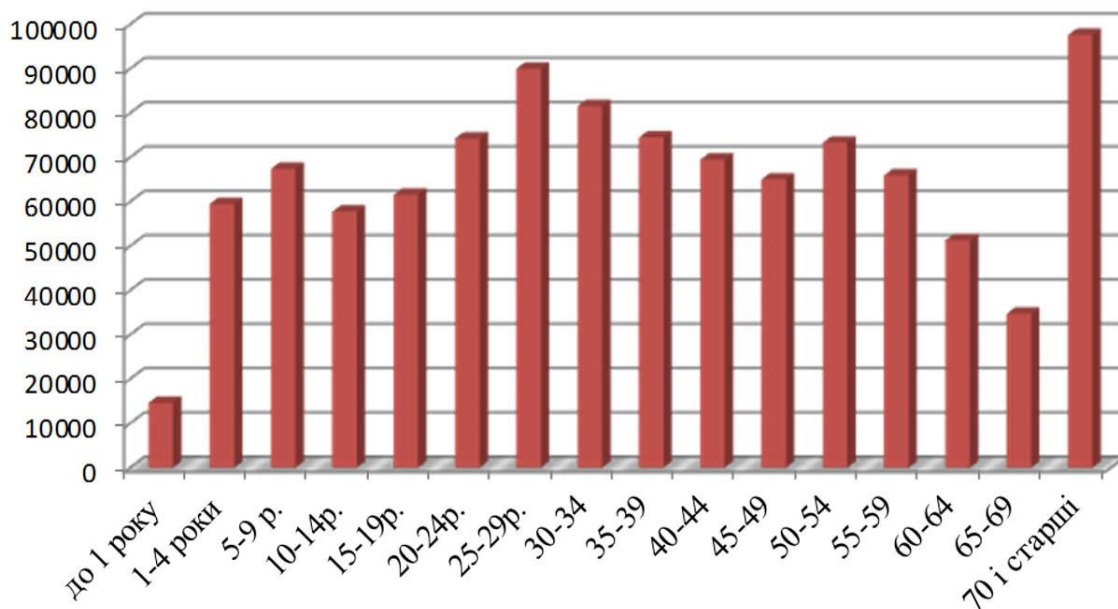

Рис.3. Вікова структура населення Волинської області, осіб
(побудовано за даними [2])

Найбільша вікова група припадає на 70-ти річних і старших, їх кількість складає 97647 осіб, та осіб віком 25-29 років – 89997. До 1 року найменша кількість – 14625 осіб, та 65-69-ти річних осіб – 34738. За віковою структурою на-

селення можна прогнозувати співвідношення різних вікових груп на найближчу перспективу та їх потреби в освітніх та культурних послугах.

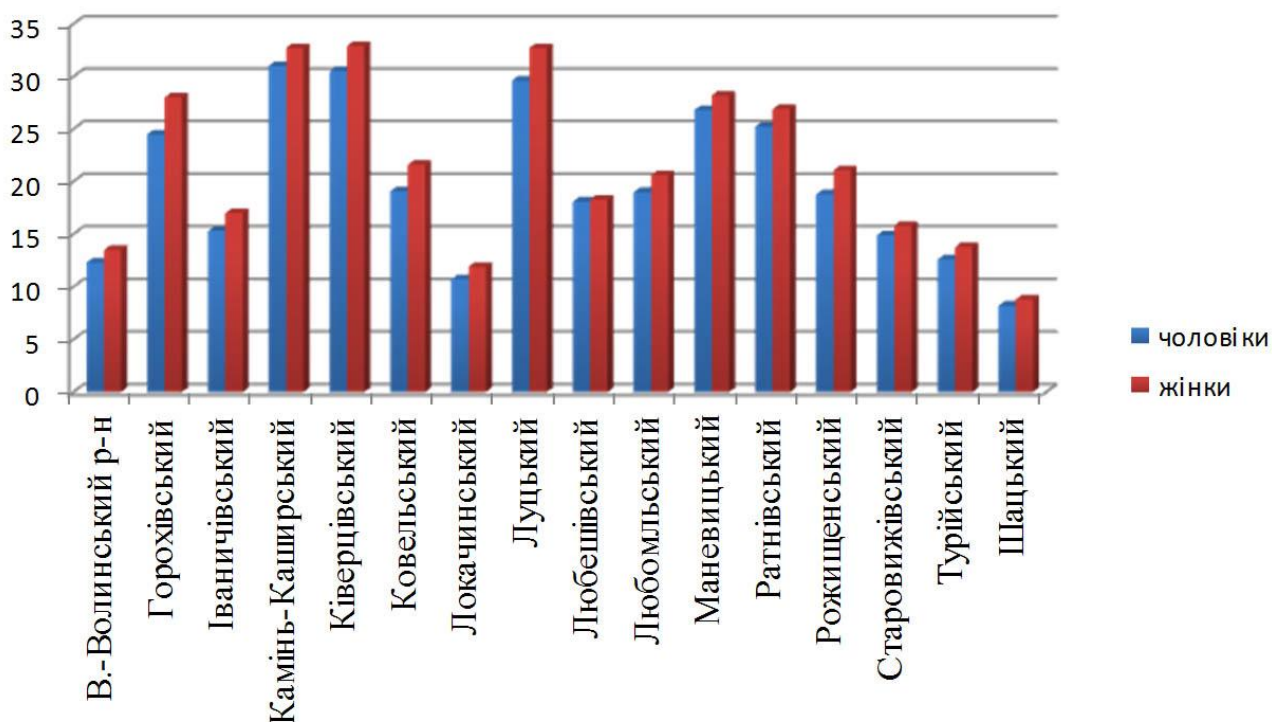

Рис.4. Розподіл населення за статтю у районах Волинської області, тис. осіб (побудовано за даними [2])

З діаграми можна зробити висновок, що за статтю переважають жінки по всіх адміністративних районах, різниця до однієї тисячі осіб. За показниками статевої структури населення можна спрогнозувати показники природного приросту населення.

Другим показником який впливає на чисельність населення є міграції. Показники міграційного приросту не є позитивними для всіх районів області. Дванадцять адміністративних районів із шістнадцяти та місто Ковель мають від'ємні показники. Середній показник становить – 93,4 осіб.

Найбільші показники міграційний приросту простежуються у містах Волинської області: Луцьку, Володимир-Волинському та Нововолинську (середній показник – 321,7 осіб), та у районах – Луцькому, Турійському, Володимир-Волинському та Шацькому (140 осіб).

Найбільша різниця між кількістю вибулих та кількістю прибулих осіб прослідковується на територіях Маневицького, Горохівського, Рожищенського, Локачинського та Ківерцівського районах, вони мають найбільший від'ємний міграційний приріст по області.

Наступним фактором який впливає на формування і структуру освітньо-виховного комплексу є стан розвитку транспортної сітки. Інфраструктура Во-

линської області є недостатньо розвинутою, що негативно відбивається на функціонуванні складових освітньо-виховного комплексу. Довжина автомобільних доріг в області становить 6199,2 км. З них 752,8 км – державного значення (міжнародні – 321,36 км, національні – 189,8 км, регіональні – 241,6 км.), 5446,4 км. – місцевого значення. Протяжності автодоріг області з твердим покриттям становить 93%, проте менше 10-ї частини припадає на автодороги I та II категорій (мають більше 2 смуг руху та пропускну здатність, що перевищує 6 тис. одиниць транспортних засобів на добу). Станом на 2014 р. пасажирооборот становив 120,7 млн. осіб (автомобільні перевезення – 95,0 млн. пас. км.; міські електричні – 21,1; залізничні – 4,6) [4].

Сучасна транспортна система області потребує вдосконалення функціонування, особливо недостатньо якісний рівень інфраструктури сполучення автомобільних доріг у сільській місцевості, що негативно впливає на об'єми наданих послуг.

Важливими чинниками формування освітньо-виховного комплексу є виробничо-економічні. За основу даних чинників ми взяли наступні характеристики: обсяги реалізованих послуг, структуру зайнятого населення, об'єми інвестицій та матеріальну базу.

Послуги – це діяльність суб'єктів, яка не набуває матеріально-речової форми і задовольняє певні потреби замовників – особисті, колективні, громадські. Послуги є результатом різномірної діяльності, яку здійснює виробник на замовлення будь-яких споживачів.

Основні показники роботи підприємств сфери послуг, це – обсяг реалізованих послуг (включаючи ПДВ). У Волинській області за 2014 рік він становив – 3270,4 млн. грн. і був розподілений наступним чином:

- розподіл обсягу реалізованих послуг за категоріями споживачів (відсотків до загального обсягу), сюди включають такі категорії як населення, підприємства (установи) та інша категорія споживачів. Область за поточний рік реалізувала послуги населенню – 22,7%, підприємствам (установам) – 65,9%, та іншим категоріям споживачів – 2,1%;

- із загального обсягу реалізовано послуг нерезидентами – 90,8 млн. грн.;

- крім того, обсяг послуг, реалізованих за ринковими цінами (включаючи ПДВ) підприємствами (установами), що фінансуються з бюджету – 180,3 млн. грн. [2].

Обсяг реалізованих послуг підприємствами сфери послуг за видами економічної діяльності складається із таких груп: оптова та роздрібна торгівля, ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів; транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність; тимчасове розміщування й організація ха-

рчування; інформація та телекомунікації; операції з нерухомим майном; професійна, наукова та технічна діяльність; діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування; освіта; охорона здоров'я; мистецтво, спорт, розваги та відпочинок та надання інших видів послуг. У тому числі населенню реалізовано послуг (частка у загальному обсязі реалізованих послуг, %) (див. рис. 5). Серед переліку наданих послуг найбільша частка припадає на наступні групи: тимчасове розміщування й організація харчування – 68,1% (0,7% від загального обсягу); освіта – 94,6% (1,2%), у тому числі: середня освіта – 99,7%; вища освіта – 98,1% та інші види освіти – 84,0%; охорона здоров'я – 99,7% (1,9%) у т.ч. діяльність лікарняних закладів – 100,0%, медична і стоматологічна практика – 99,0%; мистецтво, спорт, розваги та відпочинок – 92,8% (0,4) та надання інших видів послуг – 52,0% (0,5%).

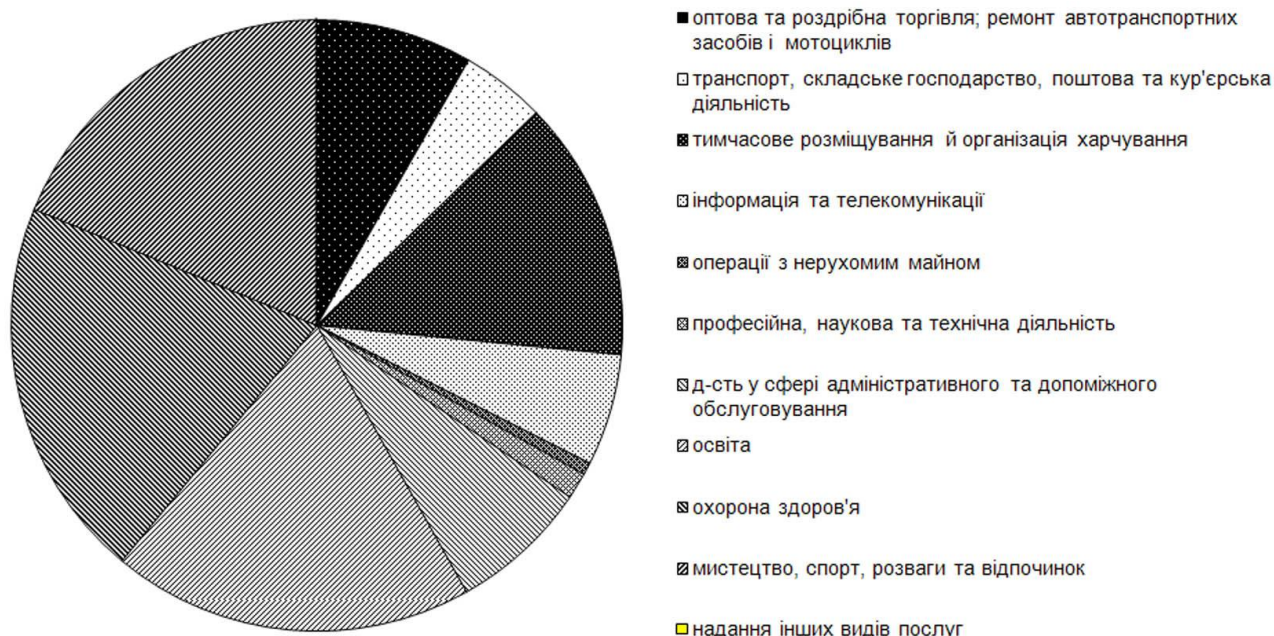

Рис.5. Обсяг реалізованих послуг населенню, % (побудовано за даними [2])

Отже, обсяг реалізованих послуг наданих сферою культури та освіти за 2013 рік становив – 15,5млн.грн. та 8.1 млн. грн. Однією із характеристик є інвестиції. Прямі інвестиції в область у 2013 році становили – 339303,6 тис. дол. США. Найменша частка інвестиції на сучасний період вкладається в освіту, у професійну, наукову та технічну діяльність – 0,8%. У такі види діяльності як охорона здоров'я та надання соціальної допомоги; мистецтво, спорт, розваги та відпочинок – у 2013 році не було вкладено інвестицій. Найбільше інвестицій надходить у промисловість – 62,5%.

Висновки. На сьогоднішній день вивченню освітньо-виховного комплексу, його структурі присвячені праці соціогеографів. Даний комплекс розвивається в конкретних природно-соціально-економічних умовах і становить собою єд-

ність культурних і освітніх закладів, котрі здійснюють надання та розподіл освітньо-виховних послуг і забезпечують ними населення. Формується ОВК на основі закономірностей розвитку суспільства та взаємодії суспільства і природи.

На основі проведеного аналізу, можна стверджувати що у Волинській області наявний демографічний потенціал сприяє розвитку та функціонуванню освітньо-виховного комплексу на різних рівнях ієрархії. Основними складовими матеріальної бази ОВК є 468 дошкільних навчальних закладів із кількістю 26 420 місць, де виховується 37 232 дітей. Загальноосвітніх навчальних закладів – 775 одиниць, у яких навчається 124,3 тисячі учнів, професійно-технічних навчальних закладів – 20 одиниць із кількістю учнів 10,2 тисяч. Мережа вищих навчальних закладів налічує 10 закладів освіти I-II рівнів акредитації, у яких навчається 8,1 тисяч студентів та три заклади освіти III-IV рівнів акредитації із кількістю студентів 20,5 тисяч. Показник зайнятості населення у сфері освіти станом на 01.01.2014 р. становить 24,6%.

Станом на 2014 р. виховний комплекс області налічує 1308 закладів культури та мистецтва. Серед них: 2 професійних театри, 17 музеїв, 1 концертна організація, 605 бібліотек, 11 демонстраторів фільмів, 672 клубних закладів та 1 філармонія. Крім того, в області є 37 початкових спеціалізованих мистецьких навчальних закладів, 28 дитячих музичних шкіл, 6 дитячих шкіл мистецтв та 3 дитячі художні школи. Кадровий потенціал сфери культури представлений 3,6 тис. фахівців, 39% з яких закінчили заклади культури і мистецтв III – IV рівнів акредитації.

Отже, аналіз характеристики факторів впливу на структуру ОВК дає нам можливість розглянути сучасний її стан, виділити проблеми, окреслити перспективи подальшого вдосконалення функціональних його характеристик. Зв'язок між географічним простором і суспільством, який є його складовою постійно підтримується і є двостороннім. Динамічні процеси, розвиток суспільства, що постійно відбувається призводить до нової ситуації, до появи соціогеографічних досліджень. Варіативність поєднанню різних функціональних просторів сприяє появі нових комплексів.

Література

1. Заячук О.Г. Територіальна організація освітньо-виховного комплексу Чернівецької області: автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. геогр. наук: спец. 11.00.02. «Економічна та соціальна географія» – Чернівці, 2011. – 20с.
2. Науменко В.Ю. Статистичний щорічник «Волинь 2013» / В.Ю. Науменко. – Луцьк: Головне управління статистики у Волинській області, 2014. – 521 с.
3. Офіційний сайт Волинської обласної адміністрації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://volynrada.gov.ua/node/29409>.
4. Офіційний сайт Луцької міської громадської організації «Центр політичного аналізу та виборчого консалтингу» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.craes.org.ua/>
5. Соціально-економічне становище сільсь-

ких населених пунктів області: Статистичний бюлетень / Відп. за випуск Л. Г. Ніколайчук. – Луцьк: Головне управління статистики у Волинській області, 2006. – 77 с.

Summary

O.A Babych, V.N Krasnopol'ska. Role of Publicly Geographical Factors on Forming Educational-Training Complex (on the example of the Volhynia area).

The article is devoted to the investigation of approaches to the formation educational-training complex which is a great category of sociogeographical investigation. The structure of educational-training complex is given. The influence of socio-demographical factors, processes to the formation and operation of complex are disclosed.

УДК 911.3:332.15(477.82)

Н.В. Краснопольська, М.І. Ільїна

РЕЙТИНГ АДМІНІСТРАТИВНИХ РАЙОНІВ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЗА ПРИРОДНО-ГЕОГРАФІЧНИМИ ПОКАЗНИКАМИ І СТАНОМ ДОВКІЛЛЯ

На основі фондових джерел економіко-географів обраховано та розроблено рейтинговий список та групування адміністративних районів Волинської області за забезпеченістю природно-ресурсним потенціалом і продуктивністю (ефективністю) його використання. Проведено аналіз та співвідношення даних груп показників по районах області. Обґрунтовано доцільність їх розгляду та вплив на основні макроекономічні показники соціально-економічного розвитку, зокрема показники сільського господарства. Визначено три рівні розвитку аграрного сектору по районах. Досліджено стан довкілля Волинської області, виявлено територіальні відмінності та проведено рейтинг та групування районів за основними показниками екологічного становища.

Постановка проблеми дослідження. Природно-географічні складові є базисом для соціального та економічного розвитку регіону. Природні умови та ресурси визначають структуру господарського комплексу будь-якого регіону та впливають на спеціалізацію, умови виробництва.

Природний потенціал є важливою і невід'ємною частиною системи відтворення, сталість якої визначає нормальне функціонування господарства як району, так і країни загалом. Визначення рейтингу районів за показниками природно-ресурсного потенціалу та станом довкілля дозволяють виявити найбільш перспективні райони як для розвитку господарського комплексу, так і для соціально-економічного розвитку загалом.

Аналіз останніх досліджень. Різним аспектам дослідження природно-ресурсного потенціалу як Волинської області, так і окремих регіонів України приділяли увагу К.І. Геренчук, П.В. Луцишин, В.П. Руденко, А.Г. Потапова та інші. Ними вперше були зроблені обрахунки природно-ресурсного потенціалу за інтегральними оцінками у відсотках та бальною шкалою, показано їх розподіл, структуру та просторове розміщення як по адміністративних районах Во-

линської області, так і України загалом. Питанням екологічного стану окремих територій присвячено праці багатьох науковців, зокрема можна виділити роботи В.А. Большакова, А.Г. Григоряна, О.Ф. Картавої, В.В. Купріянова, Я.О. Мольчака, В.О. Фесюка та інших.

Проте у дослідженнях науковців не проведено комплексної оцінки щодо забезпеченості природно-ресурсним потенціалом адміністративних районів Волинської області, не визначено його вплив на основні показники соціально-економічного розвитку. Не проводилася комплексна оцінка основних показників стану довкілля по районах області.

Проблема визначення рейтингу та груп адміністративних районів Волинської області за показниками природно-ресурсного потенціалу та показниками довкілля ще не розглядалися.

Мета дослідження – на основі попередніх обрахунків розробити рейтинг та групування адміністративних районів Волинської області за природно-географічними показниками та станом довкілля.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Важливим етапом при визначенні рівня соціально-економічного розвитку адміністративних районів Волинської області є визначення рейтингового списку районів за основними природно-географічними та соціально-економічними показниками. В даній статті ми зупинимось на складанні рейтингу районів за природно-географічними та екологічними показниками, при чому фондовими джерелами слугуватимуть праці економіко-географів П.В. Луцишина [2], В.П. Руденка [3], офіційні дані органів статистики у Волинській області тощо [1].

В основі рейтингової оцінки, щодо забезпеченості природно-ресурсним потенціалом, ми брали співвідношення у % між наявними природними ресурсами.

Рейтинговий список та групи адміністративних районів Волинської області за забезпеченістю природно-ресурсним потенціалом наступний:

- низький рівень забезпеченості (1,0-4,5%) – Шацький (4,1%), Старовижівський (4,5%) райони;

- середній рівень забезпеченості (4,6-8,5%) – Любешівський (4,8%), Іваничівський (5,0%), Любомльський (5,2%), Локачинський (5,5%), Ратнівський (5,7%), Володимир-Волинський (6,2%), Рожищенський (6,2%), Турійський (6,2%), Камінь-Каширський (6,3%), Ковельський (7,4%), Маневицький (7,8%), Ківерцівський (8,4%) райони;

- високий рівень забезпеченості (8,6-12,5%) – Луцький (8,6%), Горохівський (9,1%) райони.

Структурне співвідношення розподілу ПРП по адміністративних районах Волинської області показано на рис.1.

Райони з найбільшим природно-ресурсним потенціалом володіють в основному земельними – (30,8 %-76,7%) та водними ресурсами – (1,3%-27,7%) відповідно, а в меншій мірі мінеральними – (0,03% - 2,2%), лісовими – (3,2%-35,7%) та природно-рекреаційними – (1,5%-14,2%) (рис. 1). А райони які мають найменший природно-ресурсний потенціал характеризуються наявними, в більшій мірі, лісовими та земельними ресурсами.

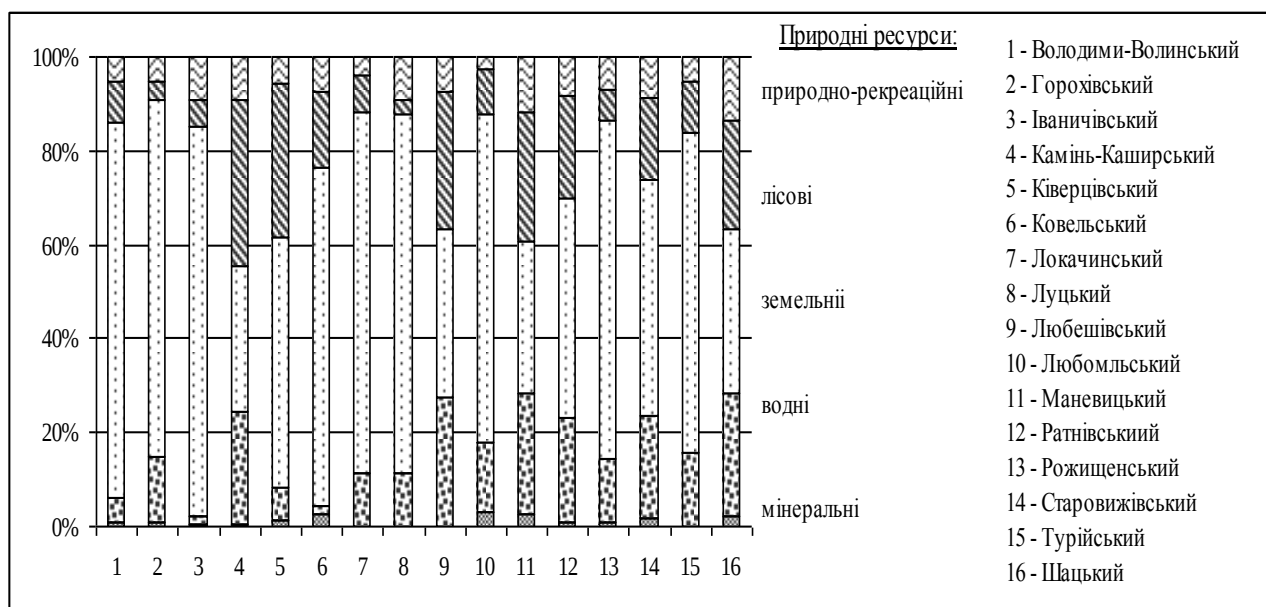

Рис. 1. Розподіл природно-ресурсного потенціалу по адміністративних районах Волинської області (%)

Нами також було розроблено рейтинг та групування районів Волинської області за продуктивністю (ефективністю) ПРП. Ми виділили наступні територіальні відмінності: 1-ша група – адміністративні райони з високим рівнем використання природно-ресурсного потенціалу (71 і більше балів): Горохівський, Іваничівський, Ківерцівський, Луцький; 2-га група – з середнім рівнем використання природно-ресурсного потенціалу (70-61): Локачинський, Рожищенський райони; 3-тя група – райони з низьким рівнем використання природно-ресурсного потенціалу (60-51): Камінь-Каширський, Володимир-Волинський, Ратнівський, Старовижівський, Турійський; 4-та група – з незначним рівнем використання природно-ресурсного потенціалу (50-40): Ковельський, Любешівський, Любомльський, Шацький, Маневицький райони.

Дане обчислення є досить суттєвим, оскільки показує ефективність використання природно-ресурсного потенціалу території адміністративного району,

що є передумовою для успішного соціально-економічного розвитку не лише районів, але і Волинської області загалом.

Дослідження районів Волинської області за даними характеристиками є досить важливим, оскільки не всі райони котрі мають високий рівень забезпеченості ПРП ефективно його використовують, і навпаки.

Так, до адміністративних районів Волинської області, які найбільш забезпечені природно-ресурсним потенціалом та найефективніше його використовують відносяться Горохівський, Луцький, Ківерцівський райони, найменш раціонально – Маневицький, Ковельський, Турійський та Камінь-Каширський. А до районів котрі мають незначний ПРП та неефективно його використовують відносяться Любешівський, Любомльський та Шацький райони. Винятком слугує Іваничівський та Локачинський райони, котрі при недостатньому забезпеченні досить ефективно використовують свої природні умови та ресурси.

Забезпеченість природно-ресурсним потенціалом та ефективність його використання слугує основним фактором впливу на сільське господарство. Його стан та розвиток є однією з невід'ємних частин загального соціально-економічного розвитку як районів, так і області зокрема. Територіальна диференціація в природно-ресурсному потенціалі впливає на основні макроекономічні показники сільського господарства, такі як – виробництво сільськогосподарської продукції (млн. грн.), кількість діючих одиниць сільськогосподарських підприємств, посівні площі сільськогосподарських культур (тис. га).

Так, найвищі макроекономічні показники сільського господарства спостерігаються у Володимир-Волинському, Горохівському, Луцькому районах, а найнижчі – Любешівському, Любомльському, Маневицькому, Ратнівському, Старовижівському та Шацькому (табл.1).

На основі даних проведених розрахунків ми визначили три рівні розвитку аграрного сектору у районах області, а саме:

- високий рівень (30-45%) – Володимир-Волинський, Горохівський, Луцький райони;
- середній рівень (15-30%) – Іваничівський, Камінь-Каширський, Ківерцівський, Ковельський, Локачинський, Рожищенський, Турійський райони;
- низький рівень (0-15%) – Любешівський, Любомльський, Маневицький, Ратнівський, Старовижівський, Шацький райони.

Дослідження стану довкілля, а також встановлення територіальних відмінностей у показниках є одним із невід'ємних етапів нашої роботи.

Щодо якісних та кількісних показників у містах та районах Волинської області, варто зазначити, що прослідковуються не лише територіальні відмінності

у величині забрудника, але і видові складових забруднюючих факторів. Так, до міст та районів із найбільшими показниками забруднення атмосферного повітря відносяться міста Луцьк, Ковель Нововолинськ, а також Луцький, Ківерцівський та Горохівський райони, а найменш забруднені – Любешівський, Старовижівський, Шацький.

Таблиця 1

Розвиток аграрного сектору адміністративних районів Волинської області*

Райони області	Основні макроекономічні показники		
	Виробництво сільськогосподарської продукції (млн. грн.)	Кількість діючих сільськогосподарських підприємств (одиниць)	Посівні площі сільськогосподарських культур (тис.га)
Володимир-Волинський	769,4	109	38,4
Горохівський	751,4	141	67,7
Іваничівський	374,5	58	33,9
Камінь-Каширський	365,2	38	30,7
Ківерцівський	306,4	67	28,8
Ковельський	385,8	111	39,9
Локачинський	418,7	84	38,1
Луцький	665,5	118	59,9
Любешівський	292,2	12	20,6
Любомльський	229,9	30	21,5
Маневицький	332,3	12	25,2
Ратнівський	329,0	31	29,9
Рожищенський	391,1	31	34,3
Старовижівський	202,9	37	16,9
Турійський	431,8	43	35,6
Шацький	71,6	5	6,2

* Складено й розраховано за матеріалами Головного управління статистики у Волинській області

Щодо радіоактивного забруднення, то найбільш забрудненими є Маневицький, Камінь-Каширський та Любешівський райони, а також міста обласного значення – Нововолинськ, Луцьк та Ковель. Ці міста, а також Луцький, Нововолинський, Ковельський, Володимир-Волинський та Камінь-Каширський райони мають найвищі показники забруднення водних об'єктів. А от ґрунтовий покрив найбільш потерпає від природних та антропогенних джерел забруднення у Луцькому, Маневицькому, Горохівському, Камінь-Каширському, Володимир-Волинському, Локачинському районах.

Отже, для встановлення повноцінної екологічної оцінки адміністративних районів Волинської області нами проведено їх групування, виділено при цьому райони з найбільшим, середнім та низьким рівнем забруднення:

- високий рівень забруднення – Луцький, Маневицький, Володимир-Волинський, Камінь-Каширський, Локачинський райони;

- середній рівень забруднення – Іваничівський, Ківерцівський, Ковельський, Турійський, Любешівський, Любомльський, Рожищенський, Горохівський райони;
- низький рівень забруднення – Шацький, Старовижівський, Ратнівський райони.

Екологічна ситуація є одним з визначальних факторів, що впливає на кількісні та якісні показники населення, його зайнятість в окремих видах діяльності, структурі секторів економіки тощо.

Висновки. Таким чином, групування за природно-географічними показниками і станом довкіллям показують передумови і можливості для формування господарських комплексів та розвитку продуктивних сил адміністративних районів області.

Література

1. Головне управління статистики у Волинській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: volodymyrroda.gov.ua/stat.htm.
2. Луцишин П.В. «Євро регіон Буг: Обласний суспільно-географічний комплекс: Теорія, методика, практика»/ П.В. Луцишин . – К.: ІСД МО. – 1996. – 207 с.
3. Руденко В.П. Географія природно-ресурсного потенціалу України / В.П. Руденко. – К.: ВД «К. - М. Академія» - Чернівці: Зелена Буковина. – 1999. – 568 с.

Summary

N.V. Krasnopolska, M.I. Ilina. **Rating of Administrative Districts of Volyn Region According to the Natural Geographical Indicators and State of the Environment.**

On the basis of the stock springs economic-geographers calculated and designed rating list and grouping of the administrative districts of Volyn region on the availability of natural-resource potential and performance (efficiency) of its use. The analysis and the relationship of these groups of indicators in the region. The expediency of their consideration and impact on the main macroeconomic indicators of socio-economic development, in particular the performance of agriculture. Identifies three levels of development of the agricultural sector by districts. Investigated the environmental condition of Volyn region, revealed spatial differences and held the ranking and grouping areas according to the main indicators of ecological condition.

УДК 911.3

В.В. Авраменко, С.І. Сюткін

ОСОБЛИВОСТІ ДОРОЖНЬО-ТРАНСПОРТНИХ ПРИГОД НА АВТОШЛЯХАХ УКРАЇНИ ЗАЛЕЖНО ВІД РІВНЯ СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНІВ ТА ЇХ ТУРИСТИЧНОЇ СПРЯМОВАНOSTІ

В статті розглядаються кількісні характеристики дорожньо-транспортних пригод на автомобільних шляхах України та їх залежність від рівня соціально-економічного розвитку регіонів та туристичної спрямованості їхніх рекреаційних комплексів.

Постановка проблеми: Внаслідок дорожньо-транспортних пригод постійно втрачаються людські життя, а відповідно це негативно впливає на демографічну політику держави. Ще одним важливим фактором є економічна сторона, оскільки

ки внаслідок ДТП ушкоджуються транспортні засоби, частково руйнується транспортна інфраструктура, велика кількість людей учасників ДТП залишаються інвалідами, що відповідно впливає на соціальну політику держави, оскільки держава сплачує соціальні допомоги інвалідам, а також особам, які їх доглядають. В ДТП найчастіше страждають особи працездатного віку, а отже наслідки ДТП негативно впливають і на ринок праці даного регіону. Якщо аналізувати дорожньо-транспортні пригоди з точки зору соціальної географії, то **ДТП** – це негативне для суспільства явище, що викликає кількісні та якісні зміни в суспільстві, тому вивчатиметься, як соціальна проблема. Таким чином дані проблеми залишаються актуальними в період становлення Української економіки.

Серед вчених, які займалися вивченням питань дорожньо-транспортних пригод, слід відмітити В.Ф. Бабкова, Є.М. Лобанова, В.І. Коноплянка [2,3,4].

Метою статті є: дослідження залежності особливостей ДТП від рівня економічного розвитку регіону.

Виклад основного матеріалу. Дорожньо-транспортна пригода (ДТП) — подія, що сталася під час руху транспортного засобу, внаслідок якої загинули або поранені люди чи завдані матеріальні збитки[5].

Досліджуючи особливості дорожньо-транспортних пригод в Україні в 2013-2014 роках слід зазначити, що: за добу в Україні стається близько 420 ДТП, в яких гине 12 осіб та зазнає поранень 90 осіб. Кількість загиблих в дорожньо-транспортних пригодах в Україні становить 13% від загальної кількості загиблих в ДТП в Європі. Тяжкість наслідків ДТП в Україні і 1.5-5 разів вища ніж в Європі.

При групуванні областей були використані наступні показники: кількість ДТП в Україні за областями (рис.1), кількість загиблих в ДТП в 2014 році (рис.2), кількість травмованих на автошляхах України в 2014 році (рис. 3), а також динаміка смертності та травматизму в 2013-14 роках [7].

Порівняно з країнами Європи в Україні безпека дорожнього руху надзвичайно низька, високий рівень смертності через дорожньо-транспортні пригоди та дорожньо-транспортний травматизм, низька дисципліна учасників дорожньо-транспортного руху.

В 2014 році в Україні сталося 153205 ДТП, тобто в середньому за добу відбувається 419,7 ДТП, з яких 26160 ДТП з постраждалими, понад 70 ДТП за добу. Загинуло 4464 особи та 32352 особи були травмовані. В середньому на кожну область України за рік припадає 5674,3 ДТП за рік. Середній показник ДТП зі смертельними наслідками – 165 ДТП за рік для кожної області [7].

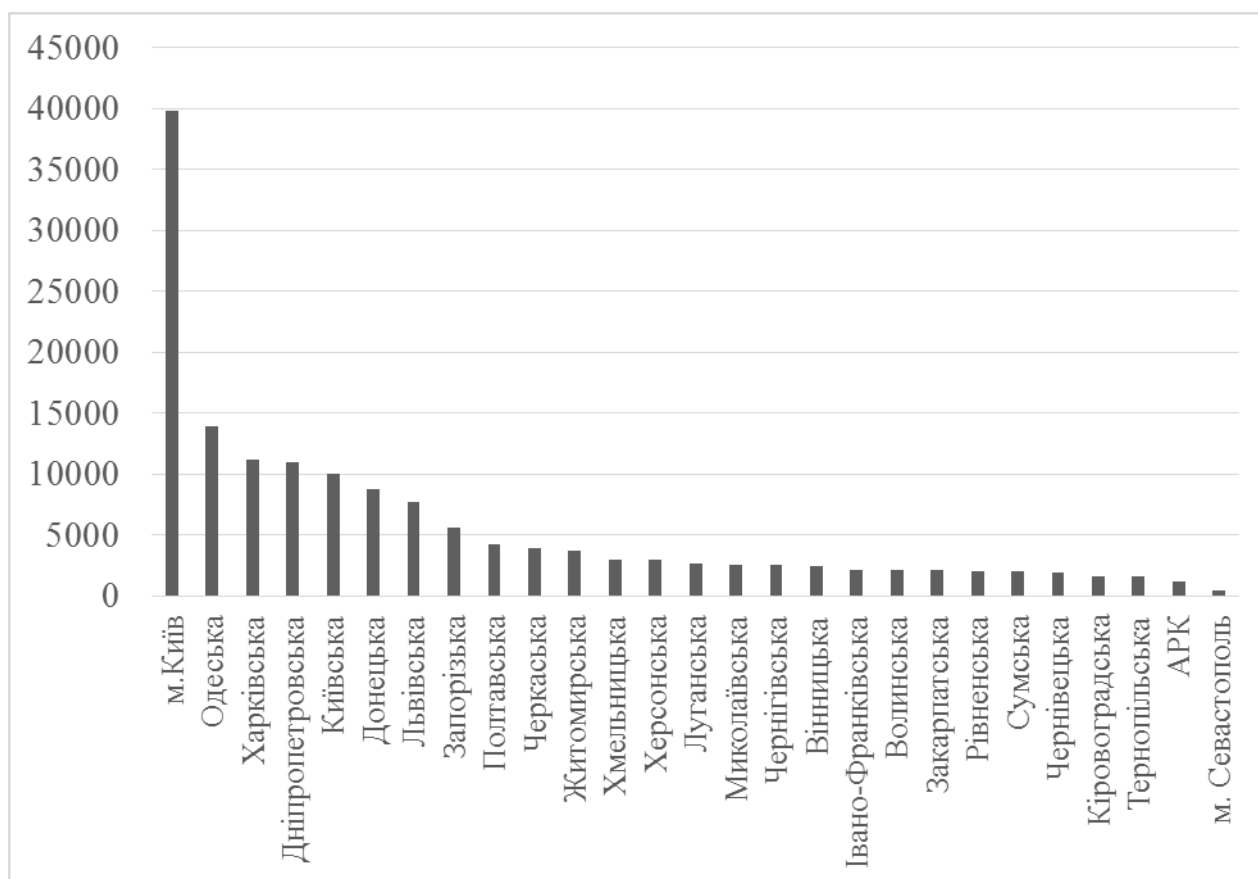

Рис. 1. Кількість ДТП в Україні по областях в 2014 році
(побудовано за даними [7])

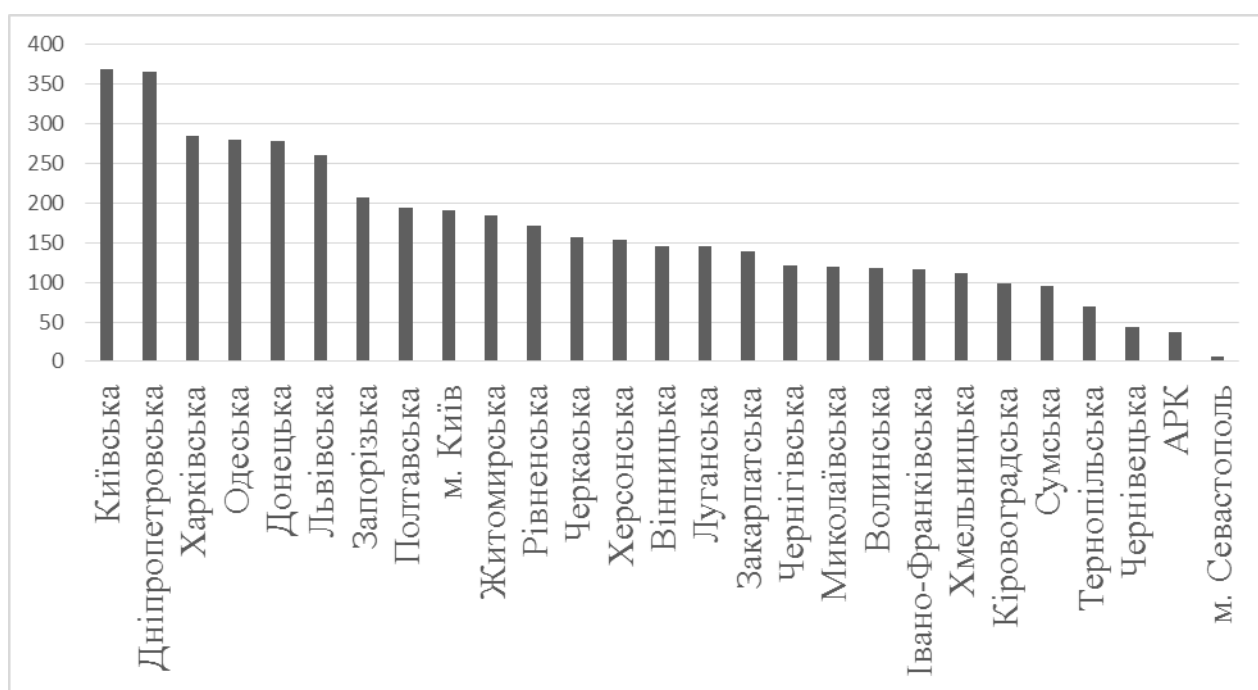

Рис.2. Кількість загиблих в ДТП в 2014 році (побудовано за даними [7])

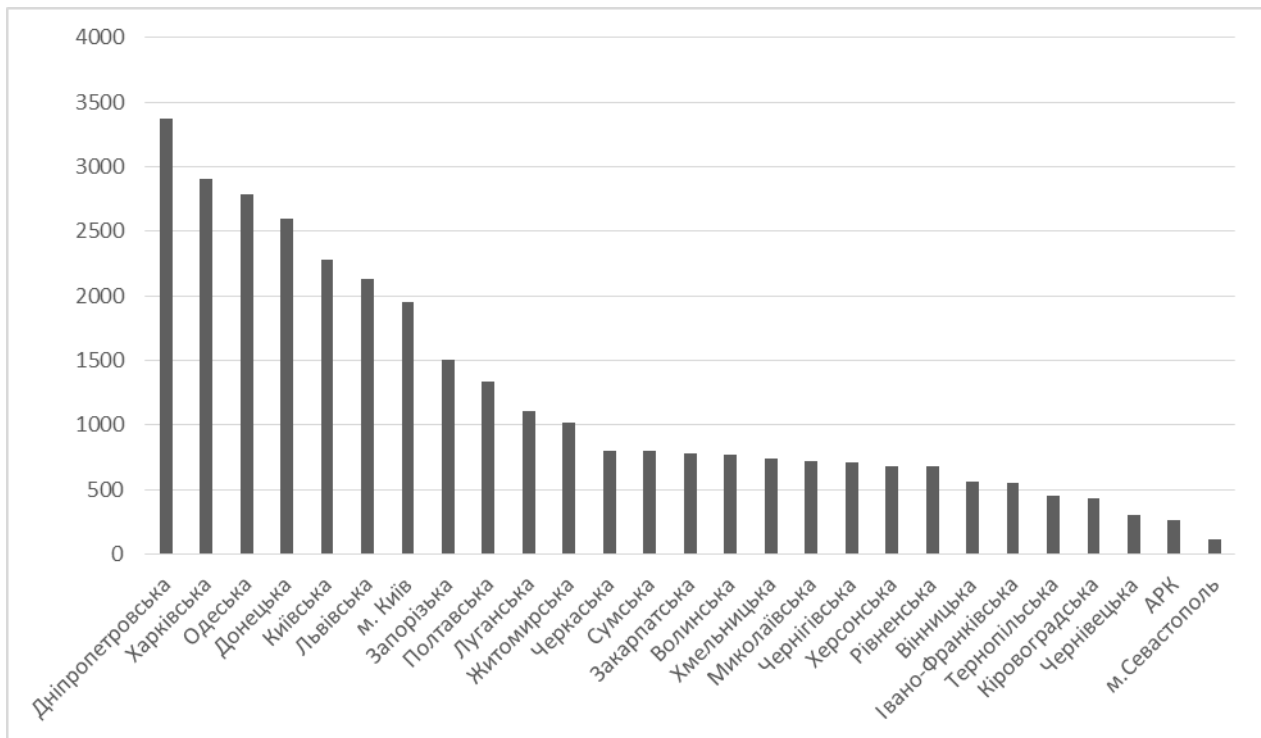

Рис. 3. Кількість травмованих на автошляхах України в 2014 році
(побудовано за даними [7])

Також слід зазначити, що через напружену геополітичну ситуацію в Донецькій та Луганській областях показники дорожньо-транспортних на окупованих територіях не враховувалися через відсутність статистичних даних. Для АРК враховувалися статистичні дані станом на 16 березня 2014 року. А слід зазначити, що ситуація в даних областях буде відрізнятися від загальних закономірностей в Україні.

Досліджуючи ДТП в Україні в 2014 році була встановлена залежність між кількістю ДТП та рівнем розвитку регіону та проведено групування областей за 4 типами залежно від особливостей ДТП (рис. 4).

Нижче наводиться типологічна схема з розлогими характеристиками типів:
I тип. Регіони з дуже високою кількістю ДТП.

I.1.– Дуже висока кількість ДТП; дуже високий показник ДТП зі смертельними наслідками; збільшення померлих та травмованих на автошляхах; дуже високий показник травматизму – **Харківська обл.**

I.2. – Дуже висока кількість ДТП; дуже високий показник ДТП зі смертельними наслідками; зменшення смертності; зменшення кількості травмованих; дуже високий показник травматизму – **Одеська, Дніпропетровська.**

I.3. – Дуже висока кількість ДТП, висока кількість ДТП зі смертельними наслідками, дуже високий рівень травматизму, збільшення кількості загиблих, зменшення травмованих на автошляхах – **м. Київ.**

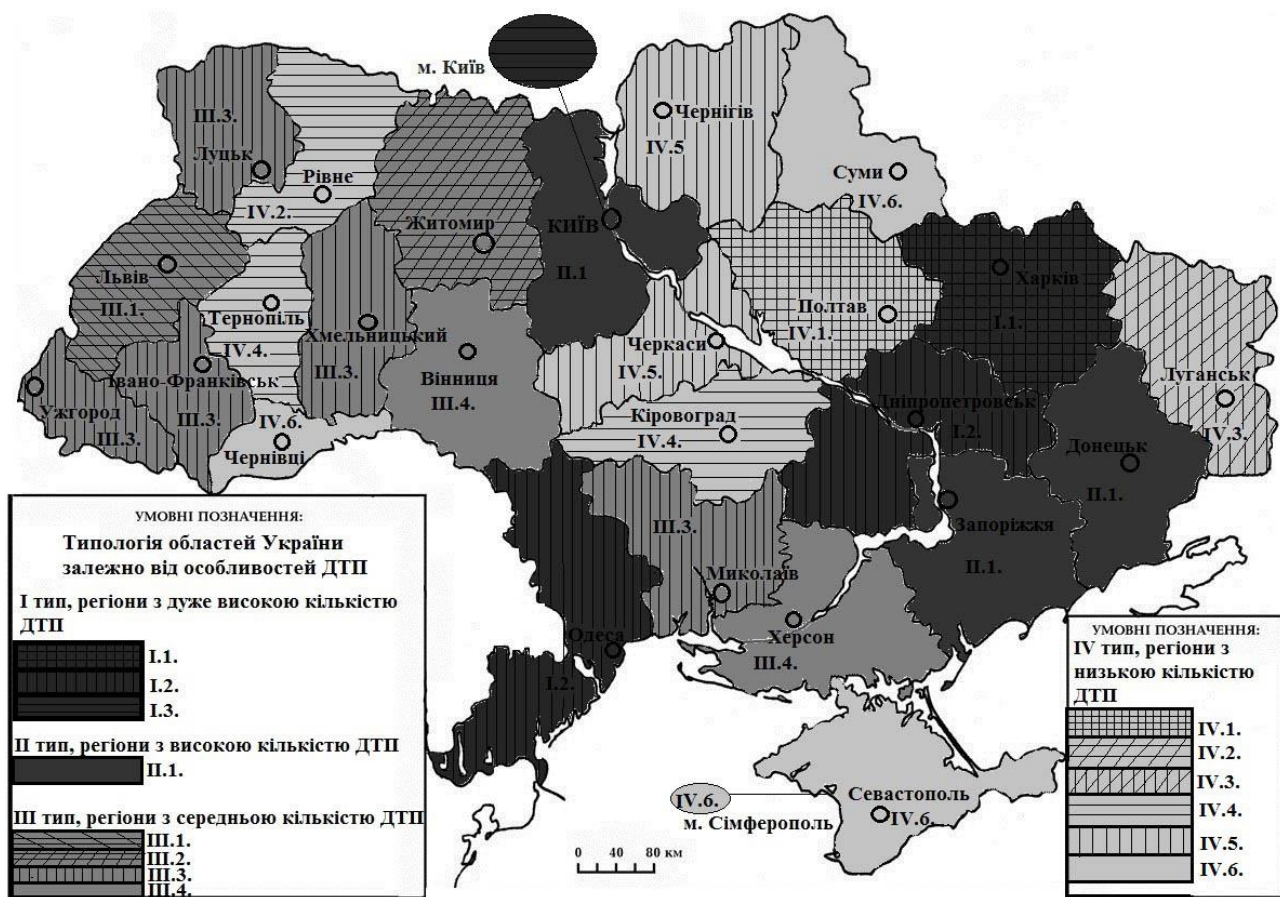

Рис. 4. Типізація областей України залежно від особливостей ДТП.

II тип. Регіони з високою кількістю ДТП.

II.1. підтип – Висока кількість ДТП; дуже висока кількість ДТП зі смертельними наслідками; зменшення кількості травмованих та кількості смертей внаслідок ДТП; високий рівень травматизму – **Донецька, Київська (без м. Києва), Запорізька.**

III тип. Регіони з середньою кількістю ДТП.

III.1. – Середня кількість ДТП; висока кількість ДТП зі смертельними наслідками; зниження кількості загиблих та підвищення кількості травмованих; високий рівень травматизму – **Львівська.**

III.2. – Середня кількість ДТП; висока кількість ДТП зі смертельними наслідками; збільшення смертності та травматизму на автошляхах; середній рівень травматизму – **Житомирська.**

III.3. – Середня кількість ДТП; середній показник ДТП зі смертельними наслідками; збільшення смертності та травматизму; низький рівень травматизму – **Волинська, Закарпатська, Миколаївська, Хмельницька, Івано-Франківська.**

III.4. – Середня кількість ДТП; середня кількість ДТП зі смертельними наслідками; збільшення смертності; зменшення травматизму; низький рівень травматизму – **Вінницька, Херсонська.**

IV тип. Регіони з низькою кількістю ДТП.

V.1. – Низька кількість ДТП; висока кількість ДТП зі смертельними наслідками; кількість загиблих залишилася без змін; зниження кількості травмованих; високий рівень травматизму – **Полтавська.**

V.2. – Низька кількість ДТП; висока кількість ДТП зі смертельними наслідками; збільшення кількості травмованих та загиблих; низький рівень травматизму – **Рівненська.**

V.3. – Низька кількість ДТП; Низька кількість ДТП зі смертельними наслідками; середній рівень травматизму; зниження кількості загиблих та травмованих на автошляхах – **Луганська.**

V.4. – Низька кількість ДТП; низька кількість ДТП зі смертельними наслідками; збільшення смертності та травматизму; рівень травматизму – низький – **Тернопільська, Кіровоградська.**

V.5. – Низька кількість ДТП; низька кількість ДТП зі смертельними наслідками; зменшення смертності; збільшення травматизму; низький рівень травматизму – **Чернігівська, Черкаська.**

V.6. – Низька кількість ДТП; низька кількість ДТП зі смертельними наслідками; зменшення кількості загиблих та травмованих; низький рівень травматизму – **АРК, Сумська, Чернівецька, м. Сімферополь.**

Отже, аналізуючи ситуацію на автомобільних дорогах України слід зазначити, що найгірша ситуація спостерігається в Харківській області, де ситуація на дорогах найскладніша, всі показники які враховувалися при групуванні областей є дуже високими, а кількість травмованих та загиблих зростає в порівнянні з попереднім роком. За кількістю ДТП, що сталися в 2013 році Харківська область займає 3 місце в Україні, гірші показники тільки в Києві – 39814 ДТП та Одеській області – 13889 ДТП, в Харківській області сталося 11155 ДТП (рис. 1.). За кількістю травмованих в ДТП 2014 року Харківська область на 1 місці – 2905 травмованих (рис.3.), при цьому рівень травматизму зростає. На автошляхах Харківщини загинуло 285 осіб – гірші показники в Київській – 369 осіб та Дніпропетровській області – 366 ДТП (рис. 2). Таким чином Харківська область відноситься до **I типу, підтип I.1.**

Досить напруженою є ситуація на автошляхах Дніпропетровської та Одеської областей. Дані області відносяться до **I типу, підтип I.2.**, який характеризується: дуже високою кількістю ДТП, дуже високим рівнем травматизму та дуже високою кількістю травмованих на автошляхах, при цьому на відміну від Харківської області спостерігається зменшення травмованих та загиблих в 2014 році в порівнянні з 2013 роком. Дніпропетровська та Одеська області займають

одні з перших місць в Україні за кількістю ДТП – 4 та 2 відповідно; за кількість загиблих в ДТП – Одеська – 4, а Дніпропетровська – 2; за кількістю травмованих (рис. 3) Дніпропетровська область посідає 1 місце, що дозволяє зробити висновки про дуже високий травматизм внаслідок ДТП в цій області. Одеська область за даним показником на 3 місці.

Економічний розвиток Одещини розпочався з другої половини ХІХ століття. Економічно область має досить вигідне географічне положення, через його територію проходять важливі транспортні магістралі: автомобільні, залізничні, водні та повітряні шляхи, які сполучають Україну з багатьма державами. Регіон розташований на перетині важливих державних і міжнародних морських шляхів Азово-Чорноморського басейну. Таким чином, офіційно функціонує Євразійський транспортний коридор №9, що проходить з Європи через Україну, отже саме економічний потенціал Одещини впливає та розвиток густої транспортної мережі, та значного автомобільного потоку транспортними шляхами області.

Дніпропетровська область відноситься до Придніпровського економічного району. Економічний регіон перетинають найбільш вантажонапружені магістралі, як залізничні, так і автомобільні, які пов'язані з перевезенням вантажів не тільки в регіоні, а й в країні та за її межами.

Негативна тенденція щодо статистики ДТП постерігається і в столиці. Так за 2014 рік в м. Києві сталося 39814 ДТП – 1 місце в Україні (рис.1), слід зазначити, що ситуація в місті досить складна. Київ виконує столичні функції, що впливає на інтенсивність руху. Автомобільні затори, порушення правил маневрування та обгону, неправильне паркування, все це впливає на кількість ДТП. Соціально-економічний та туристичний потенціал міста дуже високий, що викликає збільшення автомобільного транспорту на дорогах міста. Зростання автомобільного парку й обсягу перевезень веде до збільшення інтенсивності руху, що в умовах міст з історично сформованою забудовою приводить до виникнення транспортної проблеми. Особливо гостро вона проявляється у вузлових пунктах вулично-дорожньої мережі. Тут збільшуються транспортні затримки, утворюються черги і затори. Таким чином Київ був віднесений до *I типу, підтип I.3*.

До *II типу* відноситься 3 єдині області України з високою кількістю ДТП, це Донецька(6 місце – 8795ДТП за рік), Запорізька (8 – 5612 ДТП) та Київська область без міста Києва (5місце – 9972 ДТП). Кількість ДТП зі смертельними наслідками дуже висока – 4, 7 та 1 місце відповідно. В 2014 році спостерігалася позитивна тенденція до зменшення кількості травмованих та загиблих внаслідок дорожньо-транспортних пригод.

Донецька область має вигідне географічне положення, близькість джерел сировини та ринків збуту продукції, багатогалузева структура господарства, розвинена мережа транспортних комунікацій (щільність автомобільних доріг загального користування 0,30 тис. км/км²), все це дозволяє віднести Донецьку область до регіонів з високим рівнем економічного розвитку. Разом з тим область має високу густоту населення, що збільшує пасажиропотік. Таким чином можна зробити висновок, що економічний потенціал регіону впливає на ситуацію на автомобільних дорогах. Донецька область є індустріально найпотужнішим регіоном України з переважним розвитком важкої промисловості.

Запорізька область відноситься до Придніпровського економічного регіону відповідно до сучасного економічного районування України за Ф.Д. Заставним. Слід відзначити, що на сьогоднішній день Запоріжжя – це потужний індустріальний комплекс, для функціонування якого створена потужна транспортна інфраструктура. Мережа шосейних доріг довжиною 6683 км зв'язує всі населені пункти області. Територію регіону проходить ряд стратегічних трас, таких як: Е 58 (Одеса-Мелітополь-Новоазовськ), Е 105 (Харків-Сімферополь-Севастополь), Н 08 (Бориспіль-Дніпропетровськ-Запоріжжя).

Київська область має високу щільність автомобільних доріг – 0,30 тис. км/км². область розташована на перетині важливих транспортних магістралей, оскільки місто Київ є столицею, то фактично всі автомобільні шляхи України перетинаються в межах області. Крім того Київська область має значний туристично-рекреаційний та туристичний потенціал, що збільшує пасажиропотік в межах регіону.

III тун характеризується середньою кількістю ДТП.

Області, що характеризується середньою кількістю ДТП та середнім показником ДТП зі смертельними наслідками, при цьому спостерігається негативна тенденція до збільшення кількості травмованих та загиблих на автомобільних шляхах, при цьому рівень травматизму залишається на низькому рівні. До даного типу були віднесені: **III.1.** Волинська, Закарпатська, Миколаївська, Хмельницька, Івано-Франківська області, тобто це переважно туристичні райони України та Миколаївщина, яка має як значний промисловий так і значний туристичний потенціал.

В Львівській області в 2014 році відбулося 7737 ДТП (7 місце в Україні), в яких 260 осіб загинуло – 6 місце, таким чином в області середня кількість ДТП та висока кількість ДТП зі смертельними наслідками. Рівень травматизму в області дуже високий та спостерігається тенденція до його збільшення. За кількістю травмованих внаслідок ДТП Львівщина посідає 6 місце в Україні. Таким

чином дані показники дозволили віднести Львівську область до **III типу, підтип 3**. Слід відмітити, що з одного боку Львівська область є одним з найвідоміших туристичних центрів України, а з іншого боку – це одна з найбільш економічно розвинених областей України в економічному напрямку. Саме Львівська область є економічним центром Карпатського економічного району. Таким чином саме на Львівщині можна простежити поєднання як економічних аспектів виникнення ДТП, так і туристичного потенціалу, який безпосередньо впливає на інтенсивність руху на шляхах області. Оскільки Львівщина це туристична перлина України, то саме розвиток туристичного бізнесу сприяв створенню в області щільної мережі автомобільних доріг з твердим покриттям, щільність автомобільних доріг – 0,38 тис. км/км², 1 місце в Україні. Ще однією особливістю Львівщини є те, що вона розташована фактично в центрі Європи, а отже на межі перетину шляхів сполучення із Заходу на Схід і з Півночі на Південь. Територією Львівської області проходять міжнародні транспортні коридори:

Критський коридор N 3 – Берлін – Дрезден – Вроцлав – Львів – Київ;

Критський коридор N 5 – Трієст – Любляна – Будапешт (Братислава) – Львів – Рівне – Сарни – Мінськ;

Європа – Азія – Франкфурт – Краків – Львів – Дніпропетровськ – Алма-Ата;

Підтип III.2., що характеризується аналогічними показниками з III.1., за винятком того, що відбувається зменшення травматизму внаслідок ДТП. До областей цього типу належать Вінниччина та Херсонщина. Якщо говорити про рівень травматизму, який зменшується, то за кількістю травмованих внаслідок ДТП Вінницька область на 21 місті, а Херсонська посідає – 19 місце, що свідчить про позитивну динаміку в даному регіоні.

Отже, детально проаналізувавши **III тип** областей можна зробити висновок, що до цих типів відносяться переважно області з розвиненим туристичним бізнесом. Також слід зазначити, що для областей західної України характерна висока щільність автомобільних шляхів, що дозволяє зробити висновок про залежність кількості ДТП від густоти мережі автомобільних доріг регіону. На противагу західним областям, Херсонщина та Миколаївщина мають низьку щільність автомобільних доріг, але при цьому зберігається середня кількість ДТП на дорогах, тому для даних регіонів в подальшому слід аналізувати учасників ДТП та вантажопотік.

IV тип, до якого належать області з низькою кількістю ДТП.

Аналізуючи особливості дорожньо-транспортних пригод було встановлено, що єдиною областю, де без змін залишилася кількість загиблих внаслідок

ДТП є Полтавська область, яка віднесена до **IV типу, підтип IV.1.**, за кількістю осіб, що загинули внаслідок ДТП Полтавщина посідає 8 місце – 194 особи. При цьому Полтавщина є єдиною областю в Україні з високим рівнем травматизму на автошляхах – 9 місце – 1334 особи, при цьому кількість травмованих знижується. Полтавська область входить у 10 найпопулярніших областей України по рейтингу відомих брендів та місць відпочинку, що створює можливості для інтенсивного розвитку туризму.

На Рівненщині спостерігається зменшення кількості загиблих і травмованих внаслідок ДТП. При цьому смертність на автошляхах висока – 171 особа – 11 позиція в Україні, а рівень травматизму один з найнижчих в Україні – 20 місце. Таким чином Рівненська область віднесена до **IV типу, підтип IV.2.**

До **IV типу, підтип IV.4.** була віднесена Житомирська область, яка є однією з 5 областей України з високою смертністю внаслідок ДТП, в області низька кількість ДТП та середній рівень травматизму, при цьому спостерігається тенденція до збільшення числа травмованих та осіб, що загинули внаслідок ДТП. За кількістю травмованих та загиблих на автошляхах Житомирщина посідає 11 та 10 місця, а за кількістю ДТП в 2014 році – 11 місце.

До **IV типу, підтип IV.3.** була віднесена Луганська область, але слід зазначити, що це одна з найбільш економічно розвинених областей, статистика ДТП в якій виглядає наступним чином: середня кількість ДТП, середній рівень травматизму та середній рівень смертності внаслідок ДТП, при цьому спостерігається тенденція до зниження рівня травматизму та смертності на автошляхах. За цими показниками Луганщина займає 14, 10 та 15 місце.

Області з низькою кількістю ДТП, низьким рівнем травматизму та низькою смертністю, при цьому спостерігається негативна тенденція до збільшення загиблих та травмованих внаслідок ДТП в даних регіонах. Така ситуація характерна для Тернопільської та Кіровоградської областей. Отже можна зробити висновок, що ДТП, які відбулися в даних областях в 2014 році найчастіше мають тяжкі наслідки, або супроводжуються травмуванням чи смертю учасників дорожнього руху, в порівнянні з ДТП що відбулися в 2013 році. Дані області віднесені до **IV типу, підтип IV.4.**

Чернігівська та Черкаська області, в яких кількість ДТП, що відбулися за кількістю можна віднести до середніх, також середньою є і кількість ДТП зі смертельними наслідками, та низький рівень травматизму, при цьому спостерігається негативна тенденція до збільшення кількості травмованих. Якщо говорити про смертність внаслідок ДТП, то число загиблих в 2014 році скоротилося, в порівнянні з 2013 роком. За кількістю травмованих Чернігівська область зай-

має 18 місце в Україні, а Черкаська – 12. Дані області віднесені до *IV туну, підтун IV.5*.

Проаналізувавши ситуацію в Сумській області [6] її було віднесено до *IV туну, підтун IV.6*. Разом з Сумською областю до даного типу відноситься АРК та Чернівецька область. Ситуація на автомобільних шляхах в даних областях характеризується на ступним чином: кількість ДТП та кількість ДТП зі смертельними наслідками низька також низький рівень травматизму (Рис.3) Сумська область – 22, 22 та 13 місце відповідно; АРК – 26, 25, місце і Чернівецька область – 16 та 18 місце, при цьому спостерігається зниження смертності та травмування на автомобільних шляхах. Таким чином, ситуація на автомобільних шляхах в даних областях є однією з найкращих в Україні.

Таким чином проаналізувавши статистику дорожньо-транспортних пригод в Україні в 2013-2014 роках слід зазначити, що спостерігаються такі тенденції:

Інтенсивність руху транспортних засобів безпосередньо впливає на безпеку руху на автомобільних шляхах [1].

Найбільша кількість ДТП в Україні стається в економічних та індустріальних центрах країни, а також столиці. Зокрема в Харківській, Одеській, Дніпропетровській, Київській (без міста Києва), Донецькій областях та місті Києві.

Для туристичних регіонів України, зокрема західних областей характерна середня кількість ДТП, середня кількість ДТП зі смертельними наслідками.

Висновки. 1. Транспорт – одна із найважливіших галузей інфраструктури, що забезпечує життєдіяльність багатогалузевої економіки України.

2. Найгірша ситуація на автошляхах Харківщини, що пояснюється тим, що Харківщина є високоіндустріальною областю з потужним науково технічним потенціалом. Населення області характеризується високою щільністю, що також впливає на кількість ДТП.

3. Для високоіндустріальних районів України характерна висока та дуже висока кількість ДТП та тяжкі соціально-економічні наслідки ДТП. До даних регіонів можна віднести: Київську, Донецьку, Харківську, Одеську, Дніпропетровську та Запорізьку області та місто Київ.

4. Придніпровський економічний район є високоіндустріальним й водночас агропромисловим районом з потужним науково-технічним потенціалом, і відповідно ситуація на автомобільних дорогах внаслідок значного економічного розвитку та значного пасажиро і транспортного потоку є дуже небезпечною.

5. Центральний, Подільський і Північно-Західний райони мають здебільшого агропромислову спеціалізацію, а області розташовані в даних регіонах мають низьку та середню кількість ДТП.

6. Карпатського і Причорноморського районів характерним є промислово-аграрний і туристично-рекреаційний напрями розвитку. Значний розвиток туризму Карпатського регіону сприяв розвитку густої транспортної мережі, а разом з тим і зростанню транспортного потоку. Львівська, Ужгородська та Івано-Франківська області Карпатського економічного району мають значний туристичний потенціал і середню кількість ДТП, виключенням для Карпатського економічного району є Чернівецька область, яка має низьку кількість ДТП, що можна пояснити низькою кількістю населення, а отже і меншою кількістю автомобілів в регіоні.

7. Аграрні регіони України характеризуються низькою кількістю ДТП.

8. Суспільно-географічні особливості регіонів роблять безпосередній вплив на об'єм перевезень, структуру вантажообігу, конфігурацію транспортної мережі і напрям основних вантажних потоків. Розміщення шляхів і експлуатація транспортних засобів знаходяться в тій або іншій залежності від місцевих умов природного середовища, що безпосередньо впливає на кількісні та якісні характеристики ДТП.

9. Збільшення числа транспортних засобів та учасників дорожнього руху підвищує ймовірність аварійності на автошляхах, відповідно й зростає число осіб, які потенційно можуть постраждати в автопригодах. Дана закономірність стосується не тільки нашої країни, а й країн світу в цілому, яку можливо порушити лише за умови побудови якісної дорожньої мережі та підвищення рівня культури пересування усіма учасниками дорожнього руху.

10. Географія ДТП має певні закономірності, адже найбільше автопригод трапляється в столиці та густонаселених регіонах.

Література

1. Бабков В.Ф. Дорожные условия и безопасность движения. – М.: Транспорт, 1993. – 271 с.
2. Безсмертний В.О., Дерех З.Д., Іщенко В.В. Основи керування автомобілем і безпека руху. – К.: Вища школа, 1996. – 201 с.
3. Коноплянко В.І. Организация и безопасность дорожного движения. – М.: Транспорт, 1991. – 180 с.
4. Лобанов Е.М. Транспортная планировка городов. – М.: Транспорт, 1990. – 240 с.
5. Тімовський О.А., З.Д. Дерех, Заворицький Ю.Є. Основи безпечного керування дорожніми транспортними засобами. – К.: “Вища школа”, 2006. 120 с.
6. <http://www.sumy.ukrstat.gov.ua/> – Головне управління статистики у Сумській області.
7. <http://www.sai.gov.ua/> – Департамент ДАІ МВС України.

Summary

V.V. Avramenko, S.I. Siutkin. Features of Traffic Accidents on the Roads Ukraine Depending on Socio-Economic Development Region and Orientation of Tourism.

The article deals with the quantitative characteristics of traffic accidents Traffic Safety Ukraine and their dependence on the level of socio-economic development and tourism focus areas.

ЗНАЧЕННЯ ЯКОСТІ ТА ЕФЕКТИВНОСТІ МЕДИЧНИХ ПОСЛУГВ СИСТЕМІ ЗАКЛАДІВ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

У статті розкриваються основи понять якості та ефективності медичних послуг закладів охорони здоров'я. Основна увага зосереджена на соціальній складовій даних понять. Визначено природу та зміст поняття якості медичних послуг. Здійснено спробу систематизувати складові, що формують досліджувані поняття. Проведено дослідження стосовно необхідності вимірювання якості та ефективності медичних послуг як об'єктивних величин. Вивчено зарубіжний досвід із дослідження поставленого завдання.

Постановка проблеми. За останні два десятиріччя в системі охорони здоров'я України відбуваються перетворення, результативність яких важко оцінити. Функціонуюча протягом тривалого часу модель має мало позитивних сторін. Основними можна назвати профілактичну діяльність, розгалужену систему закладів первинної медико-санітарної допомоги, організацію догляду та реабілітації.

Все ж негативні наслідки реформування системи та непослідовні кроки зміни системи охорони здоров'я призвели до зниження загального рівня доступності медичних послуг, централізоване управління діяльністю закладами галузі призводить до відсутності мотивації розвитку та складності технічного переоснащення, надмірності та неефективності госпіталізації пацієнтів. Згадані процеси призводять до надвисокої ресурсомісткості надаваних послуг. Проте головним є їх низька ефективність та якість через відсутність послідовних та чітко зважених кроків реформування системи протягом останніх років.

Загалом, соціально-економічні негаразди на шляху ринкових перетворень країни внесли свій вклад у зниження якості та ефективності медичних послуг. Все ж позитивним залишається той факт, що ключовою ціллю функціонування закладів охорони здоров'я є перехід від всезагального медичного обслуговування територіальної громади госпітального округу до індивідуалізму, і націлені на потреби окремо взятого учасника соціуму. Хоча процес реформування є доволі болісним та вимагає зміни інформативного та функціонального забезпечення закладів галузі, все ж це чи не єдиний шлях до створення якісної та ефективно розгалуженої системи надання медичних послуг.

Оскільки об'єктом системи охорони здоров'я є індивід та стан його здоров'я, а головним завданням є забезпечення життєдіяльності людини та підтримка стану здоров'я, питання якості та ефективності надаваних медичних послуг є центральним при дослідженні системи організації закладів охорони здоров'я регіону.

Аналіз останніх наукових досліджень. У світлі реформування системи охорони здоров'я, основою якої є забезпечення рівності та доступності у наданих послугах, а також поступальне підвищення якості та ефективності медичних послуг закладів охорони здоров'я, дослідження даної теми є актуальним протягом останніх десятиліть не тільки у вітчизняній науці, а й у зарубіжній.

Для української наукової школи проблемним є дослідження тематики по причині частоті зміни курсу, методів та способів проведення реформ, що частково унеможлиблює розробку найбільш продуктивних способів реформування закладів охорони здоров'я на шляху до підвищення якості та ефективності медичних послуг. Ці аспекти розкриті у працях вітчизняних науковців та науковців із ближнього зарубіжжя: Агарков В., Джигир Ю., Майзнюк К., Міняєва В. Семенов Ю., Сигнявська С., Столяров С., Шейман В.

На противагу вітчизняним науковцям, зарубіжні акцентують увагу на поєднанні зусиль щодо вироблення механізму постійного підвищення якості медичних послуг із залученням усіх зацікавлених сторін. До зарубіжної школи належать: Беллі П., Беренсон Л., Доктеур Е., Кокран А.

Метою дослідження є розкриття значення якості та ефективності медичних послуг в системі закладів охорони здоров'я.

Завданням даного дослідження є:

- визначити основний зміст понять «якість» та «ефективність» медичних послуг закладів охорони здоров'я;
- акцентувати увагу виключно на соціальній складовій понять;
- визначити складові елементи якості та ефективності медичних послуг;
- дати визначення поняттю «медичні послуги»;
- проаналізувати здобутки зарубіжних науковців у дослідженні даної проблематики.

Результати дослідження. Питання якості та ефективності медичних послуг закладів охорони здоров'я слід розглядати як зі сторони соціуму – основного споживача послуг, так і зі сторони медичного персоналу чи закладу охорони здоров'я зокрема. Населення зацікавлене у постійному покращенні якості медичних послуг, їх доступності та збільшенні відповідно до зростаючих потреб за найменших затрат. В той час медичний персонал зацікавлений у постійно зростаючій мотивації, покращенні умов роботи, що прямо пропорційно впливає на підвищення якості та ефективності медичних послуг. Таким чином, надання медичних послуг закладами охорони здоров'я у світлі ринкових реформ зводиться до досягнення найбільш якісного та ефективного рівня за найменших затрат трудових, фінансових та технологічних ресурсів.

Звичайно, дане трактування є суто економічним і, на перший, погляд враховує лише потреби постачальників медичних послуг – закладів галузі. Проте, якщо звернути увагу на принципи функціонування ринкових методів, які поступово впроваджуються в систему управління закладами – пацієнт шукатиме ті послуги, які найбільше відповідатимуть його потребам. Слід звернути увагу, що в окремих випадках пацієнт націлений на ті послуги, які є найменш доступними незважаючи на величину затрат.

Поняття якості та ефективності при дослідженні медичних послуг є як економічними величинами, так і соціальними. Якщо економічна складова звертає увагу на витрати, управління, технологічність в процесі постачання послуг, то соціальна – впливає із самого поняття «медична послуга», що є основою забезпечення охорони здоров'я [2].

Провівши дослідження вітчизняних та зарубіжних науковців в даній галузі, нами було систематизовано та визначено складові, які впливають та формують поняття якості та ефективності медичних послуг закладів охорони здоров'я, що подано на рис. 1.

Рис. 1. Складові елементи системи якості та ефективності медичних послуг закладів охорони здоров'я (складено автором)

Якість медичних послуг обов'язково необхідно моніторити, покращувати та вимірювати. Власне, законотворчі органи, як і публічний та приватний сектор на локальному, регіональному та загальнодержавному рівнях повинні наполягати та, певною мірою, виступати ініціатором створення механізму визначення якості медичних послуг, надаваних закладами охорони здоров'я.

Такі підходи вимагають постійного вдосконалення та переоцінки, що означає повсякчасний розвиток нових стратегій та заміну застарілих, які не відпові-

дають вимогам сучасності. Крім того, необтяжена політичними аспектами довіра, об'єктивність нагляду та звітності якості послуг медичних закладів мають допомогти та чітко сформулювати ті зміни та покращення, які є необхідними.

Якщо ширше аналізувати саме поняття якості медичних послуг, визначимо, що головним завданням є безпека охорони здоров'я для суспільства загалом та окремо взятого індивіда. Інформація про якість на загальнодержавному рівні є істотною у випадку, якщо законодавчі органи усвідомлюватимуть вплив галузі охорони здоров'я та медичних послуг на різноманітні верстви населення, стан здоров'я населення. Подібні знання також необхідні для розробки способу, процесу та організації надання медичних послуг, механізмів фінансування галузі охорони здоров'я [7].

Але найбільш визначальним фактором є те, що самі споживачі медичних послуг – населення, є чи не найважливішим рушієм постійного підвищення якості медичних послуг та ефективності функціонування закладів охорони здоров'я. Пацієнти, роботодавці та споживачі в силу функціонування в системі соціуму, наділені та постійно перебувають у пошуку інформації щодо соціальної та економічної ефективності послуг закладів охорони здоров'я, дієвості, організаційної структури, клінічної продуктивності, способу прийняття рішення стосовно лікування та госпіталізації. Причиною такої постійної потреби у пошуку цієї інформації є бажання отримувати якісні медичні послуги за якомога менших витрат. Іншою передумовою – є бажання (а в більшості випадків – потреба) отримувати якісно нові медичні послуги.

Слід зауважити, що такі поступальні рухи споживачів у пошуку якісних та нових медичних послуг є рушієм у постійному розвитку закладів охорони здоров'я як основних постачальників даних послуг. Згадані нами законодавчі органи, як загальнонаціонального, так і локального рівнів управління, за таких умов змушені підкорюватися «тиску» суспільства та впроваджувати ті законодавчі ініціативи, які сприятимуть подальшому підвищенню якості медичних послуг [3].

Визначення (вимірювання) якості медичних послуг повинні відповідати наступному спектру завдань:

- забезпечення інформацією споживачів та закладів галузі з метою інформування про заходи, які приймаються в процесі підвищення якості;
- інспектування та сертифікація закладів охорони здоров'я відповідно до визначених вимог та стандартів галузі;
- інформування пацієнтів, сімей та працедавців щодо рішень прийнятих системою охорони здоров'я;

- ідентифікація та можливе усунення недобросовісних виконавців – надавачів медичних послуг;
- висвітлення та поширення передового досвіду – так званих «кращих практик»;
- постійний моніторинг та надання інформації-звіту щодо змін в якості надаваних послуг;
- задоволення потреб громади в галузі охорони здоров'я [7].

Більшість науковців відзначають, що вимірювання якості медичних послуг має багато переваг. Однією з яких є включення соціуму в процес покращення даних послуг шляхом отримання спеціалізованої та профільної інформації. За таких умов органи системи галузі та заклади охорони здоров'я зокрема, здійснюють правильні заходи, оскільки покращення навіть середнього рівня продуктивності вимагає досконалої системи визначення та вимірювання якості [6].

Заходи, які ґрунтуються на використанні даних щодо продуктивності закладів охорони здоров'я, направлені на покращення якості та ефективності їх діяльності. Для прикладу, вимірювання потреб підвищення якості супроводжується детальною інформацією щодо рівня клінічної допомоги та кваліфікації медичного, управлінського персоналу, що дає змогу повноцінно зрозуміти, яка саме частина у процесі діяльності закладу вимагає змін.

Використання подібного методу організаційного порівняння повинно включати чіткі вибірки та точну оцінку ризиковості, складності процесу надання медичних послуг, що забезпечить принцип справедливості при порівнянні приватних, державних закладів галузі (враховуючи індивідуальні практики), особливо в процесі змін протягом досліджуваного періоду.

В процесі дослідження теми виникає запитання чи можна для поняття «якість медичних послуг» надати точне визначення. Під поняттям *медичної послуги* розуміють широкий спектр послуг, які здійснюють вплив на стан здоров'я індивіда або населення регіону країни з метою попередження або лікування фізичних і психічних захворювань. Подібне визначення підкреслює, що високий рівень турботи про стан здоров'я – *якість*, збільшує імовірність досягнення найвищих результатів [7].

Проте, виходячи з даного поняття, *якість* не є ідентичною поняттю найкращий результат: навіть найменші результати в процесі надання медичних послуг можуть отримуватися за найвищого рівня їх якості. Причиною цього, у більшості випадків, є складний стан здоров'я населення або загальна епідеміологічна ситуація на території досліджуваного ареалу, коли не дивлячись на професіоналізм персоналу, її складно подолати протягом певного часу.

І навпаки – не дивлячись на низький рівень якості медичних послуг, населення повинно бути ними забезпечене.

Ключовим при визначенні медичної послуги та її якості є поняття *ймовірності*, в якому вбачають аспект невизначеності в системі охорони здоров'я, але очікується, що медичні послуги надаватимуться пацієнтам з найбільшою користю. Тоді надання послуг базуватиметься на отриманні найповнішої інформації про пацієнта з метою досягнення якомога вищого рівня їх ефективності та якості [7].

Сучасні науковці підкреслюють, що фахівці у сфері охорони здоров'я повинні слідкувати та повноцінно включатися в процес розширення та оновлення інформаційної бази та, відповідно, використовувати найновітнішу інформацію. Також важливо, як нині сприймаються заходи щодо визначення якості медичних послуг, оскільки нові знання генеруватимуть покращення їх якості, а їх використання сприятиме подальшому підвищенню ефективності послуг закладів охорони здоров'я у сфері досягнення вищого рівня результативності.

Комплексний підхід до визначення якості медичних послуг вимагає врахування трьох типів проблем:

- занадто високий рівень забезпечення (надвикористання медичних послуг), передбачає понаднормове використання заходів щодо лікування, превентивного захисту або ж діагностування, використання тестів та досліджень, ліків і т.п. Така практика призводить до цілого каскаду процедур та заходів, які можна уникнути, а також зумовлює уразливість пацієнтів до побічних ефектів та не сприяє процесу повноцінного швидкого виздоровлення. Такий процес призводить до підвищення ресурсомісткості послуг;

- надто низький рівень забезпечення – значна кількість досліджень, особливо у зарубіжній науковій літературі, демонструє великий розрив між тим необхідним рівнем медичного піклування та тим, який отримують пацієнти, незважаючи на рівень їх доходів. Прикладом може слугувати той факт, що велика кількість діагностичних досліджень, які направлені на превентивне попередження захворювань не проводяться. Це може привести до негативних наслідків та неконтрольованого поширення захворювань. На можливості отримання медичних послуг частково впливають географічні, культурні та організаційні бар'єри. Все більш поширеним стає уникнення індивідом забезпечення медичними послугами – серед країн із розвинутою системою медичного страхування непоодинокими випадками є зловживання населенням медичним забезпеченням – оскільки страхові виплати у випадку захворювання покрива-

ють витрати на лікування, населення не піклується про самостійне діагностування та дотримання інших заходів превентивного лікування;

– зловживання медичними послугами – «поступливе піклування» має місце за умов неадекватної організації системи охорони здоров'я, а кваліфікація медичного персоналу закладу не відповідає потребам населення. У такому випадку неможливо пояснити ключові аспекти медичних послуг, а їх якість зводиться до найпростішого лікування, незважаючи на кінцевий результат [2].

Стрімке зростання вартості медичних послуг без відповідного підвищення якості є актуальною проблемою не тільки для України, а й для багатьох високо розвинутих країн світу. Для стримування зростання вартості даного типу послуг необхідно пожертвувати якістю, що суперечить принципам забезпечення населення медичними послугами, або ж виробити систему, що дозволяє підвищити їх рівень шляхом зниження вартості та підвищення ефективності.

Під поняттям «медичної ефективності» розуміють ступінь досягнення медичного результату. Відносно одного конкретного хворого це одужання або поліпшення стану здоров'я. На рівні закладів охорони здоров'я медична ефективність вимірюється такими показниками як: питома вага вилікуваних хворих, зменшення випадків переходу захворювання в хронічну форму, зниження рівня захворюваності населення [3].

Медична ефективність відображає ступінь досягнення поставлених завдань діагностики та лікування захворювань з врахуванням критеріїв якості, адекватності та результативності.

У 1972 р. британський епідеміолог А. Кокран звернув увагу на те, що «суспільство перебуває в невіданні щодо істинної ефективності лікувальних втручань». Він запропонував створювати наукові медичні огляди на основі систематизованого збору та аналізу фактів, а потім регулярно поповнювати їх новими даними, з метою підвищення ефективності надання медичних послуг. Для цих цілей у 1992 р. в Оксфорді було відкрито центр, що займається підготовкою систематичних оглядів. *Систематичні огляди* – це наукові дослідження із заздалегідь спланованими методами, де об'єктом вивчення служать результати низки оригінальних досліджень. Науковці даного центру синтезують отримані результати та використовують підходи, що зменшують можливість систематичних і випадкових помилок [4].

Поряд із систематичними оглядами, центр формує реферативну базу даних, яка включає публікацій про клінічні випробування. Метою таких баз інформації є структурування проблеми, з якою стикається лікар, що забезпечує прийняття оптимального рішення для лікування пацієнта.

Таким чином, ключовим елементом ефективності надання медичних послуг є система знань, якою керуються практики та управлінці закладів охорони здоров'я з метою забезпечення якісного рівня цих послуг. За таких умов рівень наукової підготовки, практики, освіченості медперсоналу забезпечують найкращий результат медичної допомоги при найменших витратах ресурсів.

Ефективність охорони здоров'я виражається ступенем впливу на збереження і підвищення загального рівня здоров'я населення. Ефективність закладів галузі вимірюється сукупністю критеріїв та показників, кожен з яких характеризує будь-яку сторону процесу надання медичних послуг [3].

Розрахунок показників ефективності доставки медичних послуг закладами охорони здоров'я проводиться за наступними напрямками:

- **по виду ефективності:** медична, соціальна, економічна;
- **за рівнем:** рівень роботи лікаря, рівень роботи медичного закладу, рівень роботи підрозділів медичного закладу, рівень роботи галузі охорони здоров'я;
- **за етапами:** на етапі превентивного попередження захворювання, на етапі лікування, на етапі реабілітації;
- **за обсягом проведеної роботи:** ефективність лікувально-профілактичних закладів, ефективність медико-соціальних програм;
- **за способом вимірювання результатів:** через зниження витрат ресурсів, через додатково отриманий результат;
- **за формою показників:** нормативні показники здоров'я населення, показники трудових витрат, вартісні показники [3].

Зважаючи на вищевикладене, вважаємо, що якість медичних послуг залежить від визначення ефективності як діяльності закладів охорони здоров'я, так і самих медичних послуг. Це зумовлене тим, що в процесі дослідження ефективності ідентифікуються основні напрями та сфери, які потребують нагальних змін. А будь-яке якісне підвищення ефективності медичного закладу або персоналу, з найвищим ступенем вірогідності призводить до підвищення якості наданих послуг.

Орієнтиром для вітчизняної науки у дослідженні даної проблематики можуть стати напрацювання зарубіжних науковців. Головною особливістю досліджень є поєднання зусиль з метою створення єдиних науково-дослідних центрів задля вироблення єдиних стандартів як у сфері дослідження, так й імплементації стандартів якості та ефективності в медицині.

Нині у зарубіжній науковій літературі активно досліджуються комбінації направлені на підвищення ефективності та якості медичних послуг, а також

функціонування системи охорони здоров'я загалом. Дослідження проводяться в трьох напрямках:

- порівняльні дослідження ефективності (Comparative Effectiveness Research – CER) – це генерація та синтез результатів, що порівнюють користь та шкоду альтернативних методів профілактики, діагностики, лікування та моніторингу клінічних умов з ціллю покращення якості медичного обслуговування. Метою є сприяння споживачам, покупцям медичних послуг та законотворцям приймати обґрунтовані рішення, що дозволять поліпшити медичне обслуговування на індивідуальному та соціальному рівнях;

- дослідження, орієнтовані на пацієнта – це ті ж самі вищезгадані порівняльні дослідження ефективності, але направлені вони виключно на пацієнтів, залучених до процесу отримання медичних послуг та процесу формування рішень;

- оцінка технологій охорони здоров'я – дана дефініція використовується Європейською мережею Оцінки технологій охорони здоров'я та визначає: медичні технології – це процес використання наукових знань в системі охорони здоров'я та превентивних заходів; сам процес оцінки технологій медицини – це мультидисциплінарний процес, який передбачає сумування інформації щодо медичних соціальних та етнічних проблем, пов'язаних із використанням медичних технологій в систематичний, прозорий, неупереджений спосіб. Головна мета оцінки – формування безпечної, ефективної пацієнто-орієнтованої політики охорони здоров'я, направленої на досягнення найвищого рівня результативності [5; 6].

Отже, в ході проведеного нами дослідження було визначено важливість визначення понять якості та ефективності медичних послуг. Саме дані поняття є чи не основоположними в системі функціонування системи охорони здоров'я в цілому, адже, в прямому сенсі, вони формують принципи функціонування закладів охорони здоров'я, а їх дія впливає на провадження заходів з охорони здоров'я населення.

Результатом впровадження принципів якості та ефективності медичних послуг в закладах галузі є їх стандартизація шляхом подальшої імплементації на законодавчому рівні та застосування на практиці закладами охорони здоров'я. Таким чином, враховуючи важливу соціальну значимість даних понять, подальше дослідження проблематики є актуальним.

Література

1. Беллі П., Джигир Ю., Майнзюк К. Як працює система? Новий підхід до аналізу і оцінки процесів управління в системі охорони здоров'я України [Текст] / П. Беллі, Ю. Джигир, К. Майнзюк / ВООЗ: Женева. – 2013. – 258с. 2. Д'яченко В. Г. Якість в сучасній медицині

[Текст] / В.Г. Д'яченко / М. – 2007. – 358с. 3. Ефективність охорони здоров'я. Визначення ефективності в охороні здоров'я: Лекція [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://medbib.in.ua/effektivnost-zdravoohraneniya-opredelenie31164.html>. 4. Трофименко Г. С. Аналіз показників ефективності галузі охорони здоров'я [Текст] / Г.С. Трофименко // 36. конф.: Сучасні проблеми та шляхи їх вирішення в науці, транспорті, виробництві та освіті. – 2012. – 18-27 Грудня. – С.25 – 30. 5. Docteur E., Berenson R. How will comparative effectiveness research affect the quality of the health care? [Text] / E. Docteur, R. Berenson // timely analysis of immediate health policy issues. – 2010. – February. – P. 1–15. 6. Fairbrother G., O'Brein E., Padhananga R., Chalkidou K. Improving quality and efficiency in health care through comparative effectiveness analyses: An international perspective [Text] / G. Fairbrother, E. O'Brein, R. Padhananga, K. Chalkidou // AcademyHealth. – 2014. – November. – 20p. 7. Measuring the quality of health care [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.nap.edu/openbook.php?recordid=6418&page=28>.

Summary

Bazeliuk J.A. The Meaning of Medical Services Quality and Effectiveness in Health Care Facilities System.

The basis notion of medical services quality and effectiveness in health care facilities achieved. Main attention paid to social component of these notions. Nature and content of health care services quality notion was determined. Made an attempt to systemize components, which forming studies concept. The research according to necessity of health care services quality and effectiveness estimation was conducted. Foreign experience in sphere of above task research was studied.

УДК 911.3:314-058.244

А.М. Слащук, Л.В. Гладич

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ СІЛЬСЬКОГО РОЗСЕЛЕННЯ

Вивчення сільського розселення регіону важливе для його раціональної територіальної організації, забезпечення якісної життєдіяльності людей в населених пунктах. У статті систематизовано теоретичну базу дослідження сільського розселення, проаналізовано основні підходи до здійснення типології сільських населених пунктів та його форм різними науковцями, визначено основні чинники розміщення сільського населення.

Постановка завдання. У сучасних умовах розвитку суспільної географії, коли посилились її соціальні аспекти, значної уваги набуває вивчення географії населення, зокрема питань розселення сільського населення у різних регіонах України. Комплексний підхід до вивчення сільського розселення розвивається під впливом соціально-економічних чинників, дозволяє з'ясувати пріоритетні завдання його розвитку та дослідити можливі варіанти трансформації.

Актуальність дослідження. Вивчення сільського розселення є досить актуальним у зв'язку з тенденціями, які відбуваються у демографічних і міграційних процесах, що в умовах економічної нестабільності, високого рівня безробіття населення зумовлюють трансформацію поселенської мережі. В останнє десятиріччя в сільській місцевості посилились такі тенденції, як перехід все більшої кількості поселень до групи малих та різке загострення в останніх соці-

ально-економічних, демографічних, функціонально-планувальних проблем. Подальший розвиток цих тенденцій може суттєво погіршити умови життя та праці сільського населення, призвести до загрозливого скорочення сільської поселенської мережі, негативно вплинути на ступінь господарського освоєння території та розвиток сільськогосподарського виробництва.

Тому в сучасних умовах збереження і розвиток сільської поселенської мережі неможливі без вирішення проблеми відродження сільських поселень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні питаннями розселення населення, передусім особливостями його формування, займалися такі вчені, як В.О. Джаман, А.І. Доценко, Ф.Д. Заставний, П.С. Коваленко, В.П. Круль, Л.М. Немець, Ю.І. Пітюренко, А.І. Степаненко, О.Г. Топчієв, О.І Шаблій, О.У. Хомра та інші. У них основна увага звертається на вдосконалення територіальної організації суспільства, територіальної організації розселення як її складової, на розробку прогнозів розвитку міського і сільського розселення у відповідності з головним питанням комплексного дослідження.

Зв'язок авторського доробку із важливими науковими та практичними завданнями. Обраний напрям досліджень пов'язаний з тематикою, яку розробляє кафедра географії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Новизна. Зібрано, систематизовано та узагальнено літературні джерела, а саме погляди науковців щодо вивчення сільського розселення для подальшого дослідження його впливу на соціально-економічну ситуацію регіону.

Методологічне або загальнонаукове значення. Методологічний апарат дослідження зосереджується на осмисленні сутності сільського розселення, його типів та форм. **Мета дослідження** – проаналізувати погляди вчених щодо трактування поняття сільського розселення для подальшого його вивчення та удосконалення на регіональному рівні.

Викладення основного матеріалу. Методологічними питаннями розселення вітчизняні вчені займалися ще з 60-х років. В.В. Покшишевським було сформоване визначення розселення як розподіл населення на місцевості та форми його територіальної організації у вигляді системи населених місць та як хід послідовного зайняття населенням території.

Б.С. Хорєв вважав необхідним виділити кілька складових у понятті розселення. У найширшому його розумінні, розселення населення – просторова форма організації суспільства. В економічному розумінні – це форма територіальної організації продуктивних сил. В демографічному – розподіл та перерозподіл населення на території його проживання [7].

На наш погляд, найбільш вдалим щодо визначення поняття розселення є визначення С.О. Ковальова та Н.Я. Ковальської: «Під розселенням слід розуміти як процес поширення населення, зайняття ним будь-яких нових територій так і результат цього процесу у вигляді існуючої на даний час територіальної сукупності населених місць, що завжди перебувають в стані подальших змін» [1].

Розселення населення – це результат процесів розподілу і перерозподілу населення по території країни у формі мережі і системи населених пунктів. При цьому розселення оцінюється:

- як елемент інтегральної територіальної структури господарства (суспільства загалом) країни;
- як один з провідних факторів формування соціально-економічного простору країни.

У географії населення сформувалися два підходи до дослідження розселення: 1) морфологічний; 2) функціональний. Відповідно до цих підходів, утвердилися поняття "мережа населених пунктів" і "система розселення", які якісно характеризують різні сторони процесу і стану розселення.

Мережа поселень – сукупність усіх населених пунктів, розташованих на будь-якій території (в тому числі країни), яка характеризується людністю, густотою, взаєморозміщенням і конфігурацією ареалів.

Система розселення – територіально цілісна і функціонально взаємопов'язана сукупність поселень – формується з розвитком виробництва і системи обслуговування в межах мереж поселень. Інтенсивність зв'язків є основним критерієм визначення її меж і розвиненості [4].

Розселення можна визначити як історично сформовану, територіально організовану мережу поселень, між якими існують стійкі зв'язки (виробничі, соціальні, побутові, адміністративні й інші), наявний розподіл функцій відповідно до місця й ролі населених пунктів. Одиницею просторової систематики розселення виступає система розселення, головною ознакою якої є певна розселенська цілісність множини поселень, зв'язки між якими помітно перевищують за інтенсивністю зовнішні контакти цих поселень.

Тобто, розселення – це складний процес у розподілі населення по території, який включає час і простір, характеризується постійними змінами людності у поселеннях та типом поселень.

Сільське поселення (село) – поселення з переважно сільською забудовою і сталим складом населення і чисельністю до 5000 жителів, які у більшості зайняті у сільському, лісовому та рибному господарстві, народних промислах, первинній переробці сільськогосподарської та рибної продукції [1].

Сільське розселення – форма територіальної організації життя населення на позаміській території у вигляді сукупності сіл, поселень інших типів, призначених для постійного або тимчасового проживання. Воно відрізняється від міського тим, що забезпечує виконання переважно інших господарських функцій (сільськогосподарське виробництво, лісове й лісопромислове господарство, рекреаційне обслуговування, природоохоронні функції). Тому сільське розселення відзначається меншою людністю поселень, переважанням малоповерхової забудови і поширеністю односімейних житлових будинків [1].

Отже, поняття «сільське розселення» включає розміщення сільського населення і сільських поселень. Такі традиційні показники як густота сільських поселень, середня людність, середня відстань між ними, розподіл поселень за групами різної людності дають уявлення про стан сільського розселення, його особливості і закономірності.

Основними чинниками розміщення сільського населення є:

- природні фактори (рельєф, клімат, водні об'єкти);
- історичні особливості заселення;
- відмінності в демографічній ситуації (особливості природного приросту населення, міграції);
- вплив соціально-економічних умов життя людей, ступінь розвитку виробництва [2].

Вагомим чинником формування та подальшої розбудови сільського розселення виступає населення, воно є основним споживачем, створюваних тут послуг, і їх виробником. Структура, ступінь і специфіка необхідних побутових і соціально-культурних послуг визначаються демографічною ситуацією, темпами відтворення населення, статеві-віковим його складом, професійною орієнтацією, рівнем безробіття та іншими характеристиками населення.

Важливою передумовою формування та розвитку розселення і розміщення об'єктів виробничої інфраструктури є природно-територіальний комплекс завдяки своїм природним ресурсам. Природні умови (клімат, рельєф, водні та земельні ресурси) обумовлюють виникнення певних потреб населення, значно впливають на формування розселення, територіальне розміщення виробництв.

Транспортна мережа виконує кілька важливих системоутворюючих функцій. Зокрема, безпосередньо впливає на виникнення конкретного поселення, створює соціальні передумови для їх функціонування та задоволення потреб населення, з'єднує населені пункти та перетворює їх у систему розселення.

Економічна підсистема села, що базується на діяльності різноманітних виробничо-господарських організацій, покликана створити матеріально-фінансові

ресурси, які є необхідною умовою забезпечення соціального розвитку сільського поселення. Історично так склалося, що сільська місцевість залишалась сферою розміщення об'єктів аграрного виробництва зі слабо розвинутою промисловістю, сферою послуг та іншими несільськогосподарськими видами діяльності, проте достатній їх рівень розвитку веде до поліпшення рівня розвитку економіки регіону [2].

Залежно від соціальних, виробничих, історичних, природних факторів формуються різноманітні типи і форми сільського розселення. У них по-різному виявляється фактор взаємодії населення з виробництвом та інфраструктурою.

Залежно від людності та щільності сільських поселень в Україні виділяється 12 районів сільського розселення (схема запропонована Г.М. Рогожином та А.І. Ярмоленком):

1. Дрібнохутірський із зрідженою мережею поселень (поліські райони Волинської та Рівненської областей);
2. Дрібно- та середньоселенний із зрідженою мережею поселень (поліські райони Житомирської, Київської, Чернігівської та Сумської областей);
3. Середньо- та крупноселенний з рівномірним заселенням території та високою щільністю населення (частина лісостепової зони);
4. Крупноселенний з густою мережею поселень (центральна та південно-західна частини лісостепу);
5. Дрібно- та середньоселенний з переважанням стрічкових форм розселення (північний і частково центральний степ);
6. Дрібно- та крупноселенний із зрідженою мережею поселень (центральный та південний степ);
7. Дрібно- та середньоселенний з густою мережею поселень (західні області України);
8. Передгірний крупно- та середньоселенний (передгірні райони Карпат та Закарпаття);
9. Гірський дрібно- та середньоселенний з рівним та дисперсним розселенням (у Карпатах);
10. Дрібно- та середньоселенний з розвинутими міськими агломераціями (Донбас і Придніпров'я);
11. Гірський дрібноселенний із зрідженою мережею поселень (гірський Крим);
12. Прибережно-курортний (південний берег Криму) [5; 62].

Це районування стало основою для схем сільського розселення, розроблених пізніше українськими географами, а також використовувалось багатьма із

них для визначення територіальних одиниць інтегрального (міського і сільського) розселення України.

Новим в районуванні сільського розселення України є метод розпізнавання образів або метод таксономії, запропонований М.О. Ковтонюком (1990). Використовуючи названий метод, автор отримав районування сільського розселення. Для цього було використано 9 показників по 479 адміністративних районах. За допомогою ЕОМ на території нашої держави виділено 26 таксонів, які М.О.Ковтонюк згрупував в п'ять типів розселення, зокрема:

- Типовоукраїнські таксони (Південно-Східний, Центральнo-Український, Подільський, Східно-Подільський, Західно-Подільський).
- Прикарпатські таксони (Південно-Західно-Подільський, Стрийсько-Самбірський, Пустомитівський, Косівський).
- Середньосільські таксони (Димерський, Кілійський, Черкаський, Надвірнянський, Бориспільський, Броварський).
- Буковинсько-Закарпатські таксони (Кіцманський, Іршавський, Хустський, Коломийський, Івано-Франківський, Новоселицький).
- Великосільські таксони (Ренійський, Ізмаїльський). Виділення вище названих таксонів сільського розселення України дає змогу розробити конкретні заходи оптимального розвитку сільського розселення в нашій державі, а повторення таксономії через певний час визначити напрям його розвитку [6].

Важливим в дослідженні сільського розселення є типізація та класифікація сільських поселень. Так, за чисельністю населення розрізняють села малі (до 500 жителів), середні (500-1000), великі (понад 1000 жителів). Закономірним явищем є перехід сільських поселень з однієї групи в іншу. Як правило, села втрачають населення і поступово переходять з більшої за населенням групи до меншої. Малі села переважають у північній, північно-східній і західній частинах України. На решті території поширені середні і великі села. У великих селах проживає більшість сільського населення України [6].

За виробничою діяльністю розрізняють села сільськогосподарські (аграрні), несільськогосподарські та змішані. Тип поселення визначається за структурою зайнятості населення. Переважним типом в Україні є сільськогосподарські села. До несільськогосподарських сіл відносяться поселення промислових підприємств, лісо- і рибпромислові, транспортні, дачні, рекреаційні поселення. Їх в Україні небагато. У змішаних селах поєднуються сільськогосподарські та промислові види господарської діяльності. У них поряд з сільськогосподарськими підприємствами є невеликі промислові об'єкти. Як правило, це цукрові, спиртові, крохмальні, льоно- й лісопереробні підприємства. У таких селах ство-

рюються найкращі умови для забезпечення зайнятості населення, подолання сезонності використання трудових ресурсів, створення належних умов для задоволення соціальних потреб сільських жителів (навчання дітей, медичні послуги тощо) [3].

Існують дві головні форми сільського розселення: групова і розсіяна (дисперсна). Практично в кожній країні трапляються обидві форми. Конкретні райони їхнього поширення залежать від особливостей природи, історичного й економічного розвитку країни. Села переважно розташовані у долинах річок, поблизу ставків, тобто джерел водопостачання. Річки використовують як транспортні шляхи. У заболоченій місцевості села розташовані на підвищених ділянках. Для розсіяної форми сільського розселення характерні хутори чи ферми.

Основоположник вивчення групових систем сільського розселення України, Г.М. Рогожин відзначав, що в процесі диверсифікації функцій сільських поселень вони об'єднуються в територіальні системи, в межах яких формуються спільні трудові та культурно-побутові інтереси населення. На низовому рівні утворюються первинні одиниці сільського розселення, економічною основою існування яких є система сільськогосподарських виробничих комплексів з їх господарськими, адміністративними і транспортними зв'язками, а соціальною основою – система соціального сервісу (культурно-освітнього, торгового і медичного обслуговування) [5; 52]. Сільське розселення може бути представлене селами (поселеннями): одиничними (складаються з одного крупного села), компактними (з кількох поселень в радіусі до 5 км від первинного центру – їх більшість), та розосередженими (з більшої кількості поселень в радіусі понад 5 км – переважно в приміських зонах «кущових» та районних центрів й інших міст, де розвинута мережа доріг і приміський транспорт).

Місцеві («кущові») системи сільського розселення формуються на основі повсякденних трудових і періодичних культурно-побутових міграцій до багатофункціональних сіл і селищ, де концентруються агропромислові підприємства та соціосервісні установи періодичного й епізодичного попиту (дільнична лікарня з поліклінікою). Радіус трудового тяжіння таких центрів залежить від потужності промислових підприємств і коливається в межах 5–15 км.

Районні системи сільського розселення сформовані в межах адмінрайонів. Їхні центри (міста і містечка) забезпечують надання широкого асортименту адміністративних, економічних, технічних та інших послуг населенню всіх підпорядкованих первинних і «кущових» систем розселення. Радіус трудового і культурно-побутового тяжіння до райцентрів сягає 20-25 км (вздовж транспортних магістралей) [5; 57]. Тобто, сільські райони України за просторовими хара-

ктеристиками наближаються до верхнього порогу транспортної доступності райцентрів. Тож укрупнювати їх недоцільно.

Висновки. Розвиток розселення і формування сучасної мережі сільських населених пунктів відбувається під впливом багатьох чинників. У результаті цього у сільській місцевості адміністративний облік або поповнюється новими поселеннями, тобто розширюється сільська поселенська мережа, або деяка частина поселень через втрату мешканців або з інших причин, припиняє своє існування, що означає звуження поселенської мережі. Саме тому вивчення сільського розселення є необхідним для вирішення проблеми відродження сільських поселень.

Література

1. Алаев Э. Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь / Э. Б. Алаев. — М. : Мысль, 1983. — 350 с.
2. Голиков А. П. Вступ до економічної і соціальної географії: Підручник / А. П. Голиков, Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко. — К.: Либідь, 1997. — 320 с.
3. Джаман В. О. Регіональні системи розселення: демографічні аспекти. Монографія / О. В. Джаман. — Чернівці : Рута, 2003. — 391 с.
4. Мальська М. П. Країнознавство: теорія та практика. Підручник / М. П. Мальська, Н. В. Антонюк, Ю. С. Занько, Н. М. Ганич. — К.: Центр учбової літератури, 2012. — С. 84-88.
5. Рогожин Г. Н. Сельское расселение Украинской ССР: состояние и пути совершенствования. — К., 1973. — 71 с.
6. Розміщення продуктивних сил України: Підручник / Є. П. Качан, М. О. Ковтонюк, М. О. Петрига та ін.; За ред. Є.П. Качана. — К.: Вища шк., 1997. — С. — 46-57.
7. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка: Підручник / С. І. Дорогунцов, Т. А. Заяць, Ю. І. Пітюренко та ін. — К.: КНЕУ, 2005. — С. 190-198.

Summary

A. M. Slaschuk, L. V. Hladych **Theoretical Aspects of Studying Rural Settlement.**

The study of rural settlement in the region is important for its rational territorial organization, providing quality of life of people in the settlements. In the paper systematically the theoretical basis of rural settlement, the main approaches to the typology of rural areas and its various forms of scientists, the main factors placing the rural population.

УДК 911.3 (477.52)

Л.В. Отич, С.І. Сюткін

ТЕРИТОРІАЛЬНІ ВІДМІННОСТІ ЯКОСТІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

В статті аналізується поняття «якість життя» населення, а також сукупність чинників, які впливають на нього. Апробація методики дослідження здійснюється на прикладі Сумської області.

Постановка проблеми. Саме якість життя населення є найбільш актуальним напрямом державного регулювання на регіональному рівні, оскільки вона виступає одночасно стратегічною метою управління та показником соціально-економічного розвитку даної території. Тривалий час суспільно-географічні до-

слідження присвячувалися лише окремим аспектам оцінки рівня та якості життя, комплексні ж дослідження з'явилися порівняно недавно (наприклад [2]).

Формування мети дослідження. В сучасних соціально-економічних умовах України підвищення якості життя розглядається як пріоритетна мета суспільства, найважливіший напрям державної політики. З іншого боку, якість життя виступає певним наслідком досягнутого рівня соціально-економічного розвитку та одночасно виступає базисом для подальших змін. Стосовно сутності поняття «якість життя» населення в науковому співтоваристві досі не існує єдиної думки [1; 2; 5]. Суперечності, що продовжують виникати і виникатимуть надалі, пов'язані, на нашу думку, з тим фактом, що поняття «якість життя» може визначатися з різних точок зору, кожна з яких має право на існування. Переваги суспільно-географічного погляду на окреслену проблематику полягають у розгляді якості життя як комплексної, інтегральної характеристики екологічних, соціальних, політичних і культурних факторів, що визначають статус людини в соціумі й управляють людською діяльністю. Виходячи з вищезазначеного, метою даного дослідження є вдосконалення методики оцінки рівня та якості життя населення в територіальному аспекті та апробація її окремих положень на прикладі Сумської області.

Виклад основного матеріалу. Якість життя – категорія, що охоплює такі складові, як рівень життя, спосіб життя, умови життєдіяльності людини і ґрунтується на таких поняттях, як потреби, цінності та стабільність, їх задоволення та реалізація. Необхідно відзначити, що окремі складові якості людського життя (в його найбільш загальному розумінні) розглядалися ще з часів становлення і розвитку школи класичної політекономії та знайшли своє відображення в роботах А. Сміта і Д. Рікардо.

Повсюдне використання цього терміну розпочалося у середині ХХ століття, що пов'язано у значній мірі із зростанням у західних країнах числа супротивників традиційного для Заходу «суспільства споживання». Його можливості не дозволяли забезпечити високий (передовсім матеріальний) рівень життя всім членам суспільства. Реальність же продовжувала доводити, що стрімке економічне зростання, досягнуте у повоєнні роки у більшості країн Західної Європи, у США та Японії, і відповідне досягнення високого рівня споживання не можуть врятувати суспільство від злочинності, наркоманії, забруднення природного середовища і техногенних катастроф, не здатне убезпечити його від глибоких соціальних потрясінь. Перед країнами відтак постала необхідність зробити вибір: або кількість – збільшення заробітної плати, зростання виробництва товарів, задоволення постійно зростаючих матеріальних потреб, будівництво

дешевих квартир тощо, або якість – освіта, охорона здоров'я, культура, екологічна ситуація та інше. Тобто, виникла необхідність зміни всього механізму соціального розвитку.

З тих пір у науковій та популярній літературі не припиняються дискусії щодо необхідності, доцільності й правомірності застосування даної категорії для оцінки умов людського існування [3]. До цієї дискусії крім соціологів, економістів, долучилися з часом і керівники всіх рівнів управління, політики, географи, екологи, фахівці в сфері маркетингу, статистики, охорони здоров'я, соціальної й регіональної політики тощо. Відтак, виникає необхідність порівняти різні точки зору на природу цієї категорії, розглянути основні підходи до визначення її змісту, виміру, зіставленню і як наслідок, до встановлення виправданих меж і можливостей застосування.

Незважаючи на суперечливість поглядів у переконаннях представників вітчизняних і закордонних наукових шкіл була створена основа для формування теоретико-методологічних підходів до становлення наукової школи, заснованої на дослідженні поняття «якість життя». Узагальнюючим внеском вітчизняних і закордонних шкіл є формування великої кількості термінів і понять: добробут, індекс розвитку людського потенціалу, спосіб життя, стиль життя, рівень життя тощо.

Інтегральність категорії проявляється в синтезі об'єктивної й суб'єктивної складових якості життя, тобто з однієї сторони об'єктивних умов існування, з іншого боку – суб'єктивної оцінки індивідом свого існування й стану суспільства в цілому. Але наявні тільки об'єктивні й суб'єктивні дані на конкретному відрізку часу не дають можливості зробити висновки про причини, вплив і взаємозв'язки окремих елементів якості життя. Відповідно, можна стверджувати, що категорія якості життя має динамічну природу, що може змінюватися під впливом просторово-часових і культурних факторів, під впливом етнічних поглядів на природу добра й зла, на добробут, здоров'я, ідеали, щастя. На цій підставі зробимо узагальнюючий висновок про те, що якість життя цілком може розглядатися як постійно еволюціонуюча категорія, що припускає розгляд стану задоволеності людини з врахуванням всіх сукупностей його якісних параметрів й їх взаємозв'язків.

Змістовне наповнення категорії «якість життя» по мірі розвитку людства постійно збагачувалося і розширювалося. Кожному етапові суспільно-економічного розвитку були властиві свої специфічні погляди на якість життя як соціально-економічну категорію та шляхи її досягнення [4]. І вже в кінці ХХ століття більшість науковців зійшлися на думці, що якість життя – це кінцевий

результат соціального та економічного розвитку суспільства. Слід тільки відзначити, що для країн, які переживають трансформаційні процеси, на перший план виходить економічний розвиток, а для розвинутих країн – соціальний. З іншого боку, слід також враховувати, що в основі отримання високої якості життя знаходяться певні принципи.

Рівень життя характеризує досягнутий за певний проміжок часу в суспільстві ступінь задоволення різноманітних потреб населення (фізичних, духовних, політичних), включно з реальними економічними джерелами та соціально – правовими гарантіями забезпечення умов життєдіяльності населення. Спосіб життя – спосіб організації людьми своєї життєдіяльності, спрямований на задоволення потреб, опанувань та створення матеріальних і духовних цінностей, на відтворення соціальних і соціокультурних відносин.

Розробити напрямки підвищення якості життя населення не можливо без врахування низки факторів, що формують її на всіх рівнях управління. Відбір і дослідження факторів формування якості життя населення дасть змогу глибше пізнати природу цього явища, з'ясувати рушійні сили її формування, визначити основні завдання та розробити ефективні заходи з підвищення якості життя населення. Комплексне вивчення резервів стабілізації і підвищення життя населення можливе на основі визначення поняття і природи найбільш суттєвих та відносно незалежних функціональних характеристик явищ або базових параметрів-факторів.

Методологічною основою аналізу і класифікації чинників впливу на якість життя громадян країни виступає системний аналіз, який дозволяє розглядати її як цілісну систему взаємопов'язаних елементів, об'єднаних загальною метою, розкрити її властивості, внутрішні і зовнішні зв'язки. Оскільки якість життя населення залежить не від окремого фактору і не їх арифметичної суми, то чим повніші будуть уявлення про фактори впливу на неї, тим точніше визначатимуться шляхи, методи та інструменти її стабілізації і зростання в майбутньому.

Центральне місце серед факторів, на нашу думку, що визначають рівень життя, належить доходам, їх величині і диференціації. Саме доходи членів суспільства, домогосподарств є головним показником їх добробуту. Дохід визначає матеріальне і духовне життя людей, можливість відпочинку, освіти, підтримання здоров'я, задоволення духовних потреб. Дохід – це кількість грошових коштів, благ чи послуг, отриманих індивідом, юридичною особою або економікою в цілому за певний період часу. Це ті матеріальні блага, які є в розпорядженні осіб і використовуються ними для задоволення своїх потреб [2].

Сукупність виявлених факторів являтиме собою потенційні напрями стабілізації та поліпшення якості життя населення, потенціал реалізації яких, в свою чергу, залежить від ряду інших факторів. Це означає, що система чинників впливу на якість життя є складною, а самі вони можуть класифікуватися за різними ознаками.

Цілком слушною є думка, що якість життя населення території України визначається рядом економічних, соціальних, демографічних, екологічних, географічних, політичних і моральних факторів.

Розробити напрями підвищення якості життя населення неможливо без врахування низки факторів, що формують її на всіх рівнях управління. Відбір і дослідження факторів формування якості життя населення дасть змогу глибше пізнати природу цього явища, з'ясувати рушійні сили її формування, визначити основні завдання та розробити ефективні заходи з підвищення якості життя населення.

Отже, методика суспільно-географічного аналізу рівня та якості життя населення має базуватися на ознаках різноманітності та різноплановості життєвих потреб населення, їхньої мінливості у часі, територіальної мозаїчності, просторової диференціації тощо. В зв'язку з цим неможливо відшукати один універсальний показник оцінки життєвого рівня населення в цілому, його певної соціальної групи, окремої родини або особи.

На підвищення якості життя впливають: скорочення безробіття, зростання реальних доходів населення, підвищення доступності соціальних послуг, зниження рівня злочинності, поліпшення стану природного середовища тощо.

На основі обробки й узагальнення статистичних матеріалів Сумського обласного управління статистики та відповідного картографічного представлення результатів (в якості прикладів наведені рис. 1 та 2, обмежений обсяг статті не дозволяє продемонструвати всі використані показники) вдалося виявити певні територіальні закономірності.

На рис. 1 представлена картосхема забезпеченості населення Сумської області житлом. Для зручності аналізу виділено три рівні забезпеченості житлом у середньому на одну особу (m^2 загальної площі) – низький, до нього відносяться міста обласного підпорядкування – Конотоп, Глухів, Шостка, Суми, Охтирка; середній – міста Лебедин та Ромни, а також такі райони, як Середино-Будський, Шосткінський, Сумський, Білопільський, Путивльський, Буринський, Липоводолинський, Тростянецький, Краснопільський; високий – всі інші 9 районів, які на картосхемі позначені найбільш темним кольором.

Рис. 1. Забезпеченість населення Сумської області житлом (2013 р.)

Картосхема 2 відбиває працевлаштування зареєстрованих безробітних Сумської області 2013 року, демонструє низький рівень працевлаштування безробітних в таких районах, як Глухівський, Білопільський, Липоводолинський та Великописарівський. Середній рівень по безробіттю мають Шосткінський, Ямпільський, Конотопський, Путивльський, Буринський, Роменський, Недригайлівський, Лебединський, Сумський разом з містом Суми, та Краснопільський райони. Високий рівень спостерігається в Середино-Будському, Кролевецькому, Тростянецькому та Охтирському районах.

Висновки. Порівняльно-географічний аналіз рівнів якості життя в низових адміністративних районах та містах обласного підпорядкування Сумської області виявив наступні закономірності: найвищі рівні та якість життя з найкращи-

ми перспективами для ефективного розвитку мають міста Суми. Шостка і Конотоп, оскільки саме вони володіють певною ресурсною та матеріально-технічною базою. Основні напрямки удосконалення державної політики для забезпечення гідної якості життя на всіх територіях Сумської області повинні стосуватися у першу чергу питань розвитку транспортної інфраструктури, охорони здоров'я населення, запобігання соціальній напрузі (вирішенню проблем працевлаштування), створення відповідних умов для залучення вітчизняних і закордонних інвестицій.

Рис. 2. Працевлаштування зареєстрованих безробітних Сумської області, 2013 рік (%)

В практичному плані матеріали та результати проведеного дослідження можуть слугувати рекомендаціями для органів державної і місцевої влади у

прийнятті відповідних управлінських рішень, створенні регіональних програм або стратегій розвитку з метою поліпшення якості життя населення.

Література

1. Єріна А.М. Статистичне моделювання та прогнозування: Навч. посібник / А.М. Єріна – Київ: КНЕУ, 2001. – 170 с. 2. Михайленко Т.І. Порівняльний суспільно-географічний аналіз якості життя населення міст-мільйонерів України // Автореф. дис. ... канд. геогр. наук: 11.00.02 / Т.І. Михайленко; КНУ ім. Т.Г. Шевченка. – К., 2013. – 20 с. 3. Политика доходов и заработной платы: Учебник / Под ред. П.В. Савченко, Ю.П. Кокина. – М.: Экономистъ, 2004. – 525 с. 4. Фірсова І.В. Соціально-економічний розвиток регіону як основа формування якості життя населення // Автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.10.01 / І.В. Фірсова; Харк. держ. акад. міськ. госп-ва. – Х., 2003. – 20 с. 5. Хаустова В.Є., Узунов Ф.В. Міжнародний порівняльний аналіз рівня та якості життя населення країн світу / В.Є. Хаустова, Ф.В. Узунов – 2003. – № 4(20). – С. 47-55.

Summary

L.V. Otych. S.I. Siutkin. **Regional Differences of Quality of Life in Sumy Region.**

The article deals with the concept of "quality of life" of the population, as well as a set of factors that affect it. Testing of the methodology of research is carried out by the example of Sumy region.

УДК 68:911.9 (477.84)

М.Я. Гінзула

ОЦІНКА ВПЛИВУ ПІДПРИЄМСТВ ЛЕГКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ НА КОМПОНЕНТИ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА (на прикладі ПАТ «Текстерно»)

У статті проаналізовано специфіку розвитку легкої промисловості Тернопільської області, виділено основні особливості та проблеми галузі. На прикладі ключового підприємства галузі висвітлено основні геоекологічні проблеми промислового об'єкту. Проведено детальне дослідження виробничого процесу конкретного промислового об'єкту з виділенням ланок та етапів, досліджено вплив на повітряний, водний та ґрунтовий компоненти навколишнього середовища. Охарактеризовано і оцінено джерела забруднення атмосфери підприємства, розраховано ареали забруднення промислового підприємства, отримані результати оформлено в картосхему. Проаналізовано динаміку водокористування та вплив на ґрунт, висвітлено основні геоекологічні проблеми у цих сферах природокористування.

Постановка проблеми. Промислова діяльність здійснює негативний вплив на природне середовище через продукування викидів в атмосферу, промислових скидів та зміну земної поверхні. Промислові підприємства традиційно поділяють на добувні і переробні, останні ділять на важку і легку промисловість. Деталізація у вивченні впливу конкретних типів підприємств на компоненти навколишнього середовища є актуальними і необхідними.

Формування мети. Мета даного дослідження полягає у деталізації вивчення впливу на повітряний та водний басейн стаціонарних і пересувних джерел забруднення промислового підприємства ПАТ «Текстерно», з різносторон-

нім аналізом виробничого процесу, вивченням основних стадії пов'язаних з екологічною безпекою для довкілля.

Виклад основного матеріалу. На початку 90-х років легка промисловість Тернопільської області відносилась до числа пріоритетних, які визначали розвиток промисловості. На даний момент галузь знаходиться у кризовому стані. Сьогодні практично всі підприємства легкої промисловості приватизовані, а ті, що знаходяться у державній власності, становлять менше 1%. У складі галузі виділяють текстильну, швейну і галантерейну промисловість. На текстильну промисловість припадає 65% промислового виробництва продукції легкої промисловості, 20% забезпечують підприємства з пошиття одягу, решту – підприємства з виробництва взуття та галантерейних виробів із шкіри [1].

Найбільшим підприємством текстильної галузі є ПАТ «Текстерно» в місті Тернополі, яке за потужністю належало до найбільших в Україні виробників бавовняних тканин. Процвітаюче за радянського періоду виробництво у роки незалежності занепало. Основна причина такої ситуації – неможливість конкурувати з гіршою за якістю, але набагато дешевшою продукцією китайського виробництва.

Підприємство було засноване у 1968 році, як об'єкт з повним виробничим циклом переробки бавовняного волокна у тканину. Підприємство спеціалізується на виробництві тканин: відбілених, набивних, гладко-фарбованих (ситець, бязь, сатин, марлі, рушники), тканин для спецодягу. Підприємство складається з трьох основних виробництв: прядильного, ткацького та обробного. У 2006 році на підприємстві була проведена повна реконструкція, з технічним переоснащенням усіх цехів та виробничих ділянок з встановленням новітніх технологічних ліній та обладнанням провідних європейських фірм (Truetzshler, Schlafhorst, Goller, Kuesters, Monforst, Zimmer).

Основна продукція підприємства: прядиво бавовняне (2,5 тис. т), тканини бавовняні (15,5 тис. м²), тканини з ниток синтетичних (13,9 тис.м²), тканини лляні (205,5 тис.м²). Пряжа підприємства (трикотажна і ткацька) сертифікована за стандартом ISO 9001 згідно міжнародних норм.

Технологічна схема прядильного виробництва розпочинається з попередньої обробки сировини для виробництва пряжі - тонковолокнистої бавовни. Виробництво проходить у двох цехах: сортотіпальному і власне прядильному. У сортотіпальному цеху відбувається тіпання пряжі і її очищення від домішок і сміття, чесання і витягування волокон. У прядильному цеху здійснюється кінцевий етап виробництва – власне прядіння, яке відбувається через потоншення, скручування і намотування пряжі (рис. 1а).

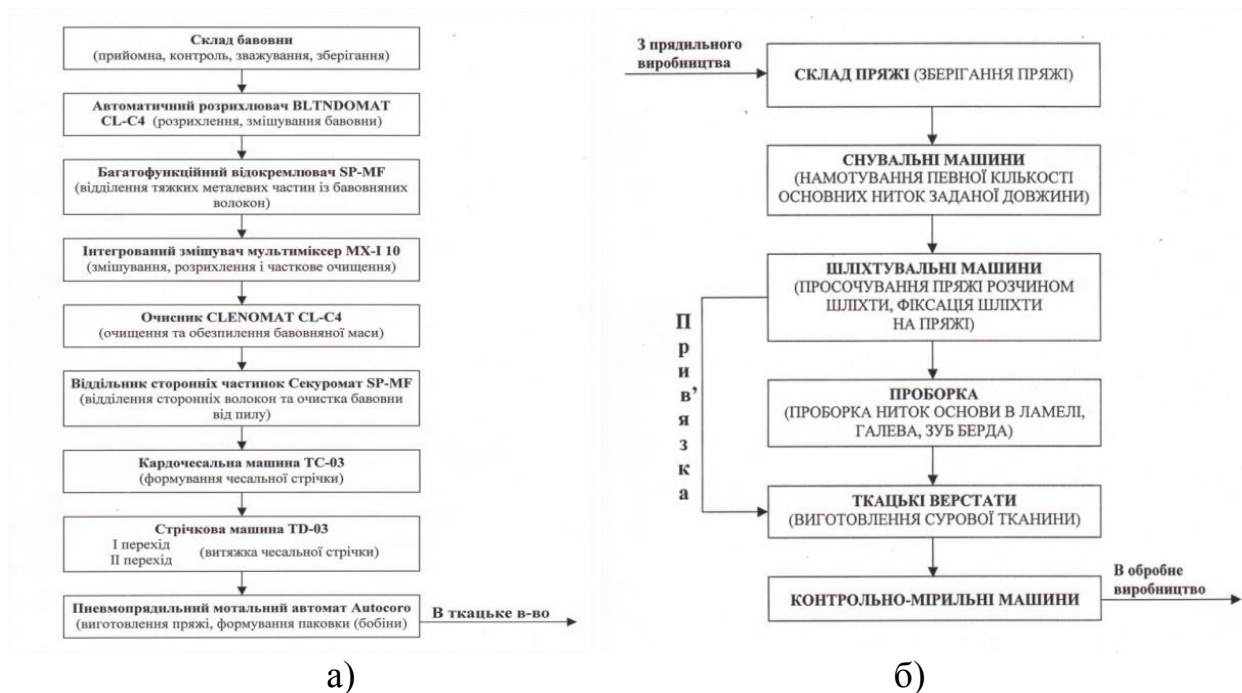

Рис. 1. Схема виробничого циклу на ПАТ «Текстерно»:
а) прядильне виробництво, б) ткацьке виробництво

Технологічні процеси ткацького виробництва спрямовані на одержання суворой тканини. На першому етапі відбувається перемотування пряжі на мотальні установки. Далі розпочинається процес снування – намотування певної визначеної кількості ниток на снувальний станок. Наступний етап обробка пряжі спеціальним крохмаловмісним розчином для збільшення міцності ниток. Далі нитки намотують на ткацькі нової і зв’язують вузлами їх кінці і протягують через цілу систему ткацьких гребенів. На наступному етапі здійснюють ткання суворой тканини на верстатах, та перевіряють на брак (рис. 1б).

Обробне виробництво здійснює обробку суворой тканини, надаючи їй споживчих властивостей, включає три основні ланки технічної переробки: вибільний, оздоблювальний і друкарський цехи. У вибільному цеху тканину оброблюють розчином окиснювачів, які нейтралізують оцтовою кислотою. Далі відбувається процес мерселізації – обробка тканини гідроксидом Натрію з подальшою нейтралізацією. Останній етап – просушування та вирівнювання по ширині на сушильно-ширильній машині.

У оздоблювальному цеху проводять операції обробки (рис. 2), які умовно можна поділити на хімічні і механічні. Хімічній обробці піддають білі тканини, на них наносять полівінілацетатну емульсію та оптичні підбілювачі, для фарбованих тканин застосовують вибілюючий розчин з пом’якшувачем. Потім тканину пропускають через каландр – машину з 220 валами розміщених один над одним, проходячи між які тканина ущільнюється і набуває блиску та гладкості.

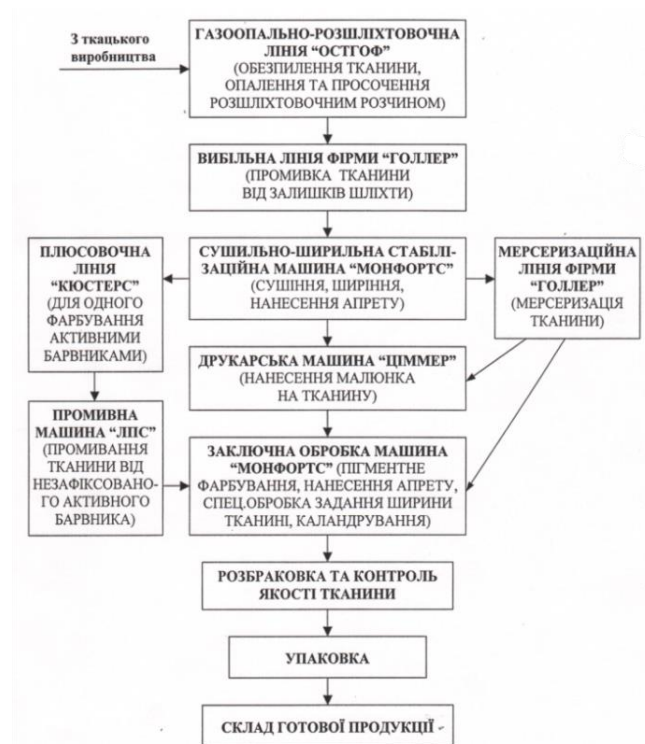

Рис. 2. Схема технологічного потоку обробного виробництва

Відбілена тканина підлягає фарбуванню. Процес нанесення на текстильний матеріал фарбувальних розчинів здійснюють у друкарському цеху. Фарбування тканини у однотонний колір здійснюють через плюсувальну машину, з додаванням складних розчинів спиртів вищих розрядів. Для друкування кольорових візерунків використовують пігментний друк. Останній етап – сушіння пофарбованої тканини у сушильних барабанах.

Вплив на повітряне середовище текстильної промисловості є значним через викиди цілої групи хімічних речовин, що потрапляють в атмосферу при виробництві. Перелік сировини необхідної для виробництва містить цілий перелік хімічних препаратів, сумарна вага яких протягом року становить 500 тон. Площа підприємства складає 52, 5 га. На території виробництва наявні 151 джерел забруднення, з них 138 організованих і 13 неорганізованих (рис. 3).

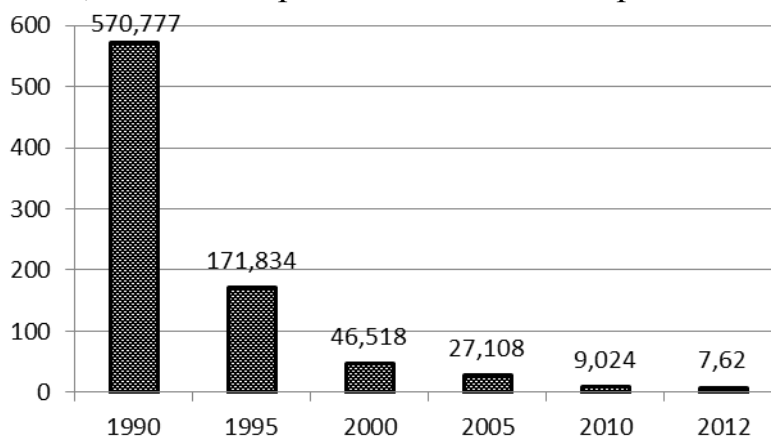

Рис. 3. Викиди ПАТ «Текстерно», т/рік

Вентиляційні викиди можуть містити пари розчинників, формальдегід, вуглеводні, сірководень і з'єднання металів. Основні екологічні проблеми, викликані діяльністю виробництва тканин, пов'язані з викидом токсичних речовин [3]. Для обробки тканини на виробництві використовують ряд токсичних речовин: бензол (канцероген), сульфатна кислота, формальдегід, карбамід та багато інших. Проте для 95% хімічних речовин, що застосовуються у виробництві відсутні нормативи викидів відповідно законодавства (рис. 4).

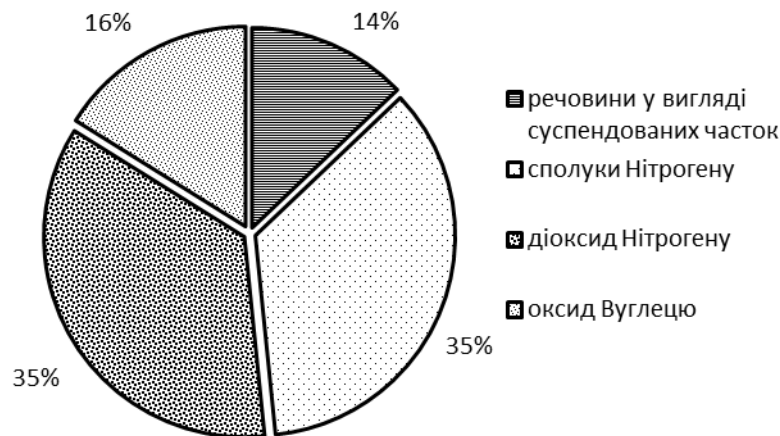

Рис. 4. Структура викидів забруднюючих речовин ПАТ «Текстерно», %

Підприємство розташоване у північній частині міста у промисловій зоні. Ще на початку 90-х років територія підприємства знаходилась за контуром житлових масивів, проте збільшення площ забудови призвело до ущільнення забудови території міста. На даний момент територія підприємства з південної сторони оточена житловими будинками, з північної сторони ведеться спорудження житлового комплексу (рис. 6).

Рис. 6. Ареали забруднення викидів ПАТ «Текстерно»

Площа ареалів поширення забруднюючих речовин є незначною, це пов'язано зі зменшенням обсягів виробництва, вдосконаленням виробничого обладнання, встановлення на всіх етапах виробництва організованих виходів забруднюючих речовин.

Із загальної кількості органічних хімічних продуктів, які зараз використовують у промисловості, а це близько 250 млн. тон, більша частина припадає на текстильне виробництво. Значна кількість з яких безконтрольно потрапляє у навколишнє середовище. Зміна складу повітря та води не лише призводить до зміни їх якості, а й викликає серйозні токсикологічні наслідки у функціонуванні живих організмів та загальних хімічних процесах обміну речовин. У табл. 1 в узагальненому вигляді подана оцінка шкідливого впливу фарбників текстильної промисловості на прикладі типових хімічних препаратів [1].

Таблиця 1

**Характеристика токсикологічного впливу допоміжних речовин
і барвників у виробництві текстилю**

Продукт	Застосування у виробництві	Негативний ефект
Диспергатори	Колорування	Змінення санітарного стану водою
Пом'якшувачі	Кінцева обробка	Зміна органолептичних властивостей води
Прошивні агенти	Пігментний друк	Неприємний запах і смак води, зниження біохімічного процесу окислення
Апретуючі агенти	Пігментний друк	Токсичний вплив на мул
Гідрофобізатори	Пігментний друк	Захворювання різної природи
Формальдегід	Теплова обробка	Руйнування слизової поверхні органів травлення, порушення зору
Неіогенні ПАР	Всі процеси оздоблювання	Низький біоактивний розклад
Феноли	Колорування (для інтенсивності кольору)	Мутагенна дія на рибу
Аміак	Мерселізація	Гостре подразнення слизових оболонок, задуха, зміна кровообігу
Етиленгліколь	Колорування	Судинна отрута, викликає ураження печінки і центральної нервової системи
Ароматичні аміни	Складові фарбників	Канцерогенний вплив
Хлоровані вуглеводні	Хімічна чистка і обробка текстилю і волокон	Канцерогенний вплив, ушкодження легень, печінки, гіпотонія

Вплив на водне середовище підприємства можна охарактеризувати як посилений. Підприємство використовує 2 джерела водопостачання: дві свердловини розташовані на території підприємства і поверхневий водозбір з водосховища річки Серет, при цьому 95% водозбору припадає на водосховище. Відведення зворотних вод здійснюється у міську каналізаційну мережу. Водоочисне обладнання на підприємстві відсутнє (рис. 7).

Виробництво використовує значну кількість води. На виробництво 1 кг тканини використовується 33л/кг с, безповоротна втрата становить 1 л/кг, оборотно-повторне використання – 65 л/кг.

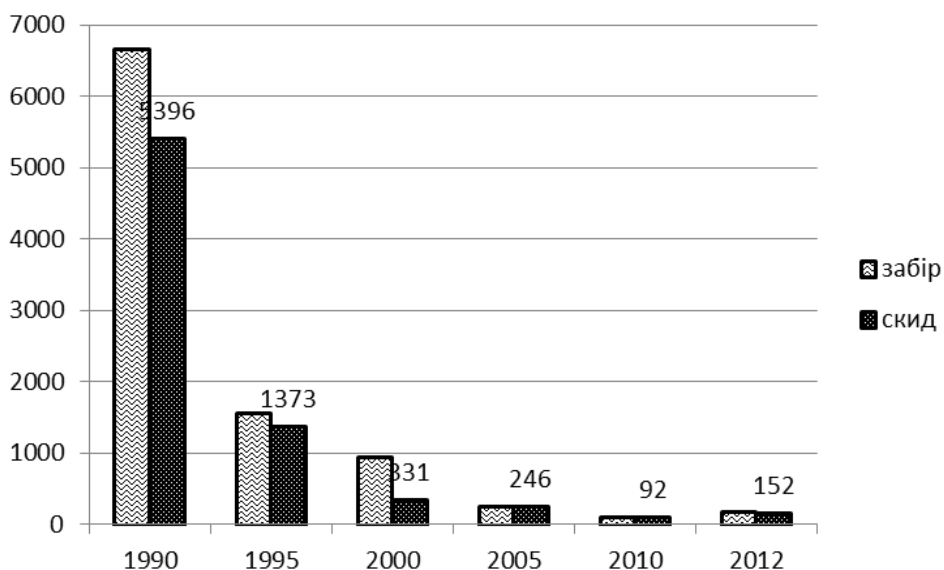

Рис. 7. Динаміка обсягів водокористування ПАТ «Текстерно», тис. м³

Забруднення стічних вод барвниками представляє серйозну екологічну проблему через небезпеку для здоров'я людини і тварин. Більше ніж одна третина хімічно активного барвника надходить у стічні води під час промивки тканини. У багатьох країнах були встановлені ліміти вмісту забруднюючих речовин у стічних водах, але часто їх важко дотримуватися без використання дорогих систем для очищення стічних вод.

Вплив на ґрунт підприємство здійснює слабкий. На території підприємства розміщено 8 місць збирання і тимчасового складування промислових відходів. Основними побічними продуктами виробництва є відходи бавовни, суміш змішаного сміття з рослинними домішками, обсяг накопичення близько 120 тонн щороку. Відходи переробки бавовни утворюються протягом всього технологічного процесу: від очистки бавовни до виготовлення тканини. У меншій кількості накопичується хлористий натрій, паперова і картонна макулатура, відходи кам'яної солі (при її розчиненні у солевих ямах утворюється осаду вигляді глини, піску, камінців), відходи плівки і оболонки, загальним об'ємом 3,5 тонн щороку.

До відходів, які використовують повторно, належать: орішок тріпальний, очіс кардний і пух чесальний (утворюються на лінії прядильного виробництва у вигляді маси волокон з вмістом сміття органічного походження); рвань та путанка (утворюється на ткацьких верстатах); шліхтувальні кінці (утворюються на шліхтувальних машинах); підметь (утворюється на прядильно-ткацькому výro-

бництві). Ваговий клопоть, що утворюється на обробній лінії відпускається другим підприємствам, і складає 1% від обсягу виготовленої тканини. Оскільки на підприємстві переробляється бавовна 4-5 типу з засміченістю 4-6%, відповідно до типу кількість відходів збільшується. За одну добу утворюється у середньому до 400 кг відходів. Утворені відходи вивозяться на сміттєзвалище.

Висновки. Детальне вивчення джерел забруднення промислового підприємства ВАТ «Текстерно», з різностороннім аналізом виробничого процесу, дозволяє констатувати що підприємство не є одним з ключових забруднювачів області, проте не належить до типу підприємств зобов'язаних встановлювати очисне обладнання. При виробництві утворюються певні відходи, що нерационально утилізуються, наприклад ваговий клопоть. Посилений вплив підприємство здійснює на водне середовище, через використання у виробництві текстилю численних фарбників, які володіють негативним токсикологічним впливом.

Література

1. Гінзула М.Я. Промислове природокористування // Природокористування. Навчальний посібник. . – Тернопіль: Редакц.-видавн. відділ ТНПУ, 2015. – С. 102-122. 2. Гінзула М.Я. Напрямки оптимізації промислового природокористування Тернопільської області /Мар'яна Гінзула/ Регіон-2014: стратегія оптимального розвитку: матеріали міжн. наук.-практ. конф. ХНУ (6 листопада 2014, м. Харків).- Харків: вид-во ХНУ, 2014.- С. 324-327. 3. Примаков А.В. Системный анализ контроля и управления качеством воздуха и воды / А.В. Примаков, В.В. Кафаров, К.И. Качиашвили. - Киев: Наукова думка, 1991. - С. 235-308 с. 4. Клименко М.О. Техноэкология: навч. посіб. / М.О. Клименко, І.І. Залеський. – К.: ВЦ «Академія», 2011. – С. 149-153.

Summary

M.Y. Hinzula. Assessing the Impact of Light Industry on Environmental Components (For Example, Private Company "Texterno").

This article analyzes the specific development of light industry Ternopil region, highlights the main features and problems of the industry. For example, private company enterprises of the industry highlights the key problems geoecological industrial facility. A detailed study of the production process of a particular industrial facility with the release of parts and steps on the effect of air, water and soil environmental components. Characterized and evaluated sources of air pollution companies, calculated by the method of habitat pollution industrial enterprise, the results are decorated in a mapped schemes. The dynamics of water use and impact on the ground, covered geoecological main problem in these areas of nature.

III. РЕКРЕАЦІЙНА ГЕОГРАФІЯ І ТУРИЗМ

УДК 359.09

І.Г. Смирнов

ВІЙСЬКОВА ЛОГІСТИКА ТА НАЦІОНАЛЬНА ВАЛЮТА У МІЖНАРОДНОМУ ТУРИСТИЧНОМУ БІЗНЕСІ В ІСТОРИЧНОМУ АСПЕКТІ: ЛАТИНОАМЕРИКАНСЬКИЙ ПРИКЛАД

*Розкрито зв'язок військової логістики та національної валюти у міжнародному туристичному бізнесі в історичному аспекті на прикладі Конкісти, тобто завоювання іспанцями країн Центральної та Південної Америки, включаючи імперії ацтеків та інків у XV-XVI ст. Особлива увага присвячена захопленню іспанськими конкістадорами під керівництвом Ернана Кортеса столичного міста ацтеків Теночтітлана (сучасне Мехіко) та логістичними аспектами цієї операції, які полягали у використанні водних транспортних засобів (бригантин), виявленні та блокуванні шляхів постачання столиці ацтеків військовим спорядженням, продовольством та водою. **Ключові слова:** військова логістика, Конкіста, імперія ацтеків, Теночтітлан.*

Постановка наукової проблеми. У міжнародному туристичному бізнесі важливу роль відіграє знання особливостей національної валюти країн-реципієнтів туристів. Це особливо істотно для такого популярного напрямку туристичних поїздок українців, як країни Центральної та Південної Америки, яких нараховується нині понад 30 (і це тільки незалежні держави), і майже кожна – з своєю оригінальною національною грошовою одиницею – як за назвою (кетцаль, лемпіра, колон, кордоба, бальбоа, песо, болівар, гуарані, реал, соль тощо), так і за сюжетами, що зображені на банкнотах. У країнах Центральної та Південної Америки – це в основному найвизначніші події їхньої історії та історичні постаті, пов'язані з Конкістою – завоюванням іспанцями території індіанців, включаючи потужні імперії ацтеків та інків, у XV-XVI ст. Окрему трагічну сторінку цих подій являє собою захоплення іспанськими конкістадорами під керівництвом Ернана Кортеса столичного міста ацтеків Теночтітлана (сучасне Мехіко) та його героїчна оборона останнім імператором ацтеків Куаутемоком. Поряд з перевагою в озброєнні загін Е.Кортеса застосував і ефективні логістичні рішення (стосуючи сучасні терміни), що і забезпечило йому кінцеву перемогу, незважаючи на величезну чисельну перевагу ацтекського війська. Для професіоналів туристичної галузі, які концентрують свій бізнес на латиноамериканському напрямку, дана стаття має важливе фахове знання, посилюючи як теоретико-інформаційну, так і практичну складові діяльності турфірм.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показує, що в основному вони стосуються історичних [1; 7], військово-історичних [2] та країнознавчих аспектів [6, 255-284], а також сучасних поглядів на значення військової логістики, зокрема, в Україні [4; 5]. У той же час зв'язок військової логістики та націона-

льної валюти у міжнародному туристичному бізнесі, у т.ч. в історичному аспекті на прикладі країн Центральної та Південної Америки практично не розкритий, якщо не рахувати праць автора, присвячених ролі військової логістики як туристичного ресурсу [8; 9; 10].

Метою статті є розкрити зв'язок військової логістики та національної валюти у міжнародному туристичному бізнесі в історичному аспекті на прикладі Конкісти, при цьому показати значення логістичних рішень під час захоплення іспанськими конкістадорами під керівництвом Ернана Кортеса столиці імперії ацтеків міста Теночтітлана (сучасне Мехіко) та його героїчної оборони останнім імператором ацтеків Куаутемоком, якого зображено на грошових знаках Мексики.

Виклад основного матеріалу. На грошах країн Південної та Центральної Америки часто зображено сцени опору індіанців європейським колонізаторам. Приміром, на уругвайських 5 песо 1939 р. аборигени стинаються із закованим у лати конкістадором, а на гватемальських 5 кетцалях 1969 р. також зображене протистояння індіанців та конкістадорів. При цьому співвідношення сил – один до семи – десяти на користь корінних мешканців Америки. У перші десятиріччя Конкісти так і було. Жменькам іспанців і португальців протистояли цілі індіанські імперії – ацтеків, інків. Однак не варто забувати, що європейці ступили на землі Нового Світу з сталевими мечами та вогнепальною зброєю - аркебузами в руках. Жадібні до багатств чужинці накинулись на місцевих мешканців, ніби голодні пси. Індіанці у буквальному сенсі слова гинули за метал. Золото! Тільки його мову розуміли іспанські та португальські загарбники.

Достатньо добре відома сумна доля правителя інкської імперії Атауальпи. 15 листопада 1536 р. він був узятий в полон іспанським конкістадором Франсіско Пісарро. За легендою вождь інків запропонував загарбнику небачений викуп. Атауальпа обіцяв до стелі заповнити золотом приміщення, у якому його тримали. Вдень і вночі до укріплення іспанців з усіх кінців держави піддані Атауальпи несли коштовності. Такої кількості скарбів європейці ні до, ні після того вже більше не бачили. Але Пісарро все одно стратив найбагатшого в історії бранця. Маєток вождя ацтеків Монтесуми II за сучасними оцінками визначається у 33 млрд. американських доларів. Куди ж поділися усі ці багатства? Відомо, що за часів Конкісти до Європи мало не щомісяця відправлялися цілі каравани кораблів, що були завантажені золотими злитками, прикрасами і дорогоцінним камінням. Деякі стали жертвами нападів піратів, інші пішли на дно в ході бойових дій конкуруючих монархій, немало кораблів загинуло у потужних штормах.

Столиця імперії ацтеків, заснована у 1325 р., знаходилася на місці сучасного Мехіко та називалася Теночтітлан. Іспанські хроністи XV ст. повідомляли, що місто було збудоване на острові посеред великого озера під назвою Тескоко. З берегом острів був пов'язаний трьома широкими дорогами-дамбами: одна йшла на північ, друга на південь, третя на захід. Посеред міста знаходиться ритуальний центр з храмами-пірамідами та олтарями.

Коли іспанський завойовник Ернан Кортес з своєю «експедицією» наблизився до столиці ацтеків, його охопили сумніви, чи можливо захопити Теночтітлан? Яке ж було здивування іспанців, коли брама міста сама відкрилася перед ними, а зустрічати блідолицих пришельців вийшов сам Монтесума. Європейці ще не знали, що індіанці стали жертвою власних релігійних уявлень. У їхніх віруваннях зазначалося, що надійде час і на землю спуститься «білий бог». За цього-то ацтеки і прийняли Кортеса. У його божественному походженні індіанці спочатку не сумнівалися: іспанці були вбрані у дивний сяючий одяг (лати), при цьому їздили верхи на небачених тваринах. Вважається, що це було перше знайомство корінного населення доколумбової Америки з кіньми. Подібний сюжет зображений на грошах Коста-Ріки – асигнації 2 колона 1943 р. випуску (табл. 1). Чим закінчилася зустріч Монтесуми та Кортеса добре відомо: останнього правителя ацтекської імперії підступний конкістадор узяв у полон. І колонізація Мезоамерики пішла повною ходою. Життя Монтесуми обірвалося несподівано, коли населення Теночтітлана, обурене жорстокістю іспанців, підняло повстання. Індіанці вважали свого вождя зрадником, який перейшов на бік чужинців. І коли Монтесума з'явився у оточенні іспанців на сходах головної піраміди, у нього полетіли каміння та списи. Правитель був смертельно поранений і пізніше його тіло скинули до одного з каналів міста.

Ернан Кортес винний у загибелі і ще одного індіанського вождя – Куаутемока. Його портрет прикрашає валюту Мексики – 1000 песо 1974 р. та актуальну мексиканську банкноту 50 песо 1987 р. випуску. Цей вождь ацтеків наказав зміцнити столицю імперії ацтеків та стримував натиск конкістадорів, але іспанці схопили його. Щоб взнати, де сховано золото, Кортес наказав розіп'яти Куаутемока на ґратах над вогнищем. Долю вождя розділив і його перший міністр. Розказують, що коли іспанські жовніри стали підкидати у вогнище дрова, чиновник, не в силах більше терпіти, повернувшись до свого вождя обличчям. Він ніби просив дозволу відкрити катам таємницю золота і таким чином припинити тортури. Але Куаутемок спокійно сказав: А хіба я отримую задоволення від цього? Іспанці так нічого і не взнали, тому стратили обох [1,21]. Куаутемоку присвячена актуальна мексиканська банкнота номіналом у 50 песо 1987 р. випуску.

Таблиця 1

Національні валюти держав Латинської Америки (за даними [3, 550-704])

Держава	Столиця	Національна грошова одиниця
I. Центральна Америка та Карибський басейн		
Антигуа Барбуда*	Сент-Джонс	Східнокарибський долар
Багамські острови*	Насау	Багамський долар
Барбадос*	Бриджтаун	Долар Барбадоса
Беліз*	Бельмопан	Долар Белізу
Республіка Гаїті	Порт-о-Пренс	Гурд
Республіка Гватемала	Гватемала	Кетцаль
Республіка Гондурас	Тегусігальпа	Лемпіра
Гренада*	Сент-Джорджес	Східнокарибський долар
Співдружність Домініки*	Розо	Східнокарибський долар
Домініканська республіка	Санто-Домінго	Домініканське песо
Республіка Коста-Ріка	Сан-Хосе	Коста-ріканський колон
Республіка Куба	Гавана	Кубинське песо
Мексиканські Сполучені Штати	Мехіко	Мексиканське песо
Республіка Нікарагуа	Манагуа	Золота кордоба
Республіка Панама	Панама	Бальбоа
Республіка Ель-Сальвадор	Сан-Сальвадор	Долар США
Сент-Вінсент і Гренадіни*	Кінгстаун	Східнокарибський долар
Федерація Сент-Кітс і Невіс	Бастер	Східнокарибський долар
Сент-Люсія*	Кастрі	Східнокарибський долар
Республіка Тринідад і Тобаго*	Порт-оф-Спейн	Долар Тринідада і Тобаго
Ямайка	Кінгстон	Ямайський долар
II. Південна Америка		
Аргентинська республіка	Буенос-Айрес	Песо
Республіка Болівія	Сукре/Ла-Пас	Болівіано
Федеративна Республіка Бразилія	Бразилія	Реал
Боліваріанська Республіка Венесуела	Каракас	Болівар
Кооперативна Республіка Гайана	Джорджтаун	Гайанський долар
Республіка Еквадор	Кіто	Долар США (до 1995 р. – сукре)
Республіка Колумбія	Санта-Фе-де-Богота	Колумбійське песо
Республіка Парагвай	Асунсьон	Гуарані
Республіка Перу	Ліма	Соль
Республіка Сурінам	Парамарібо	Сурінамський гульден (флорин)
Східна Республіка Уругвай	Монтевідео	Уругвайське песо
Республіка Чилі	Сантьяго	Чилійське песо

*Незалежна держава у складі Співдружності, що очолює Великобританія

Для корінного населення Америки конкістадори були нещадними завойовниками, грабіжниками та насильниками, що втрачали людську подобу при одній тільки згадці про золото. Мало того, вони ще вогнем і мечем змушували індіанців бо прийняття чужої і зовсім незрозумілої їм релігії. Про це нагадують

венесуельські гроші, а саме 5 боліварів 1966 р. А от для сучасних іспанців конкістадори є національними героями, що воювали на далеких «прикордонних» рубежах в ім'я зміцнення могутності та процвітання вітчизни. Про це свідчать не тільки численні пам'ятники на їхню честь, що встановлені по усій Іспанії, але й минулі випуски іспанських банкнотів та монет, на яких зображено найбільш відомих учасників Конкісти. Це, наприклад, банкнота номіналом 1000 песет 1992 р., де на лицевому боці зображено Ернана Кортеса, а на зворотньому – Франсіско Писарро. До слова, вони є далекими родичами, обоє родом з Естремадури, провінції на південному заході Іспанії, що межує з Португалією. Біля будинку адміністрації Естремадури встановлено статую конкістадора Е.Кортеса, що попирає ногами ацтекського бога.

Але більш вражаючим є той факт, що нещадних завойовників не один раз зображено і на грошах держав Південної та Центральної Америки. Приміром, на банкноті Еквадору 10 сукре 1988 р. випуску зображено Себастьяна де Бенальказара (1495-1550 рр.). Це він зі зграєю зірвиголов захопив і майже повністю знищив стародавню столицю Кіто. На її руїнах пізніше було зведено нове місто – Сан-Франциско-де-Кіто. У 1540 р. Бенальказар приєднав до володінь іспанської корони північ Еквадору та частину Колумбії і став очільником нової колонії. Ще більшою популярністю у Латинській Америці користується постать Васко Нуньеса де Бальбоа – іспанського конкістадора, що заснував перше європейське поселення на континенті. Його ж вважають першим європейцем, який вийшов до Тихого океану. У Новий Світ Бальбоа відплив не як завойовник: спочатку він оселився на острові Еспаньола та почав вирощувати свиней та створювати плантації. Але досить швидко «вліз» у великі борги та утік на континент. Тут він став губернатором Панами та організував декілька експедицій углиб країни з метою пошуку скарбів та захоплення нових територій для Іспанії. Закінчив своє життя Бальбоа досить сумно: разом з чотирма іншими «джентльменами удачі» він був обмовлений та 15 січня 1519 р. страчений, а його відрублена голова була виставлена напоказ. Незважаючи на це, нині Бальбоа визнано національним героєм Панами, на його честь названо панамську валюту (на банкноті 1 бальбоа є його портрет), а також засновано орден Васко Нуньеса де Бальбоа – найвищу державну нагороду Панамської республіки.

Є досить дивним, що люди, які самим жорстоким чином змінили хід історії та долі цілих народів Латинської Америки (тільки за перші роки Конкісти чисельність населення Центральної Америки та островів Карибського моря скоротилося в 5 разів – з 5 млн. до 1 млн. чол.), у багатьох державах континенту донині користуються повагою та намаганням зберегти при них «світлу» пам'ять, у

т.ч. на грошових знаках національної валюти. Але такими є факти, і в туризмі їх треба сприймати такими, якими вони є, тобто слід знати назви національних валют держав Латинської Америки та володіти короткою інформацією про події та події, що на них зображені. Це істотно допоможе при організації турів з України до країн Латинської Америки – напрямку, що стає дедалі популярнішим.

З точки зору військової логістики привертає увагу «експедиція» Ернана Кортеса, якому з декількома сотнями прибічників – іспанців вдалося завоювати цілу імперію ацтеків з населенням у десятки млн. осіб та військом у півмільона, захопити та зруйнувати імперську столицю місто-мільйонник Теночтітлан після найдовшого безперервного бою в історії, що тривав з 22 травня до 13 серпня 1521 р. Як же це йому вдалося? Після того, як Христофор Колумб у 1492 р. відкрив острови у Карибському морі, королівство Іспанія встановило над ними свій контроль. Іспанські завоювання розповсюдилися на декілька Карибських островів, у т.ч. на Кубу, однак серйозних операцій на материку на територіях, що нині належать Мексиці, було проведено небагато. Тим часом все більше іспанських конкістадорів шукали щастя у Новому Світі, одним із них і був Ернан Кортес, чиновник на службі Дієго Веласкеса, губернатора Куби. 10 лютого 1519 р. Кортес відплив з Гавани з 11 кораблями, на яких знаходилися 600 іспанських моряків а також декілька сотень рекрутів з Карибських островів, коні та багато зброї, у т.ч. артилерія. У порту Веракрус Кортес заснував свою базу та оголосив себе генерал-капітаном та верховним суддею, прийнявши на себе керівництво новою колонією. На той момент він, мабуть, не уявляв масштабів протидії, з якою йому належало зіштовхнутися пізніше. Більшу частину Центральної Мексики – від Тихого океану до Мексиканської затоки у той час контролював ацтекський Троїстий союз, у який входили міста-держави Теночтітлан, Тескоко та Тлакопана в долині Мехіко, що мігрували сюди з півночі. Останнє з прибувчих племен-мексико – у 1325 р. заснувало острівне поселення Теночтітлан, отримавши, згідно легенди, вищий знак – орла, що сидів на кактусі та тримав у кігтях змію. Хоча на початок XVI ст. ацтекською імперією формально правив Троїстий союз, реальна влада знаходиться в руках імператора в Теночтітлані при тому, що у Тлакопані та Тескоко були свої очільники. У той же час існувала сильна опозиція ацтекам, особливо з боку Тласкалі – великого міста з населенням 300 тис. мешканців, що знаходилися східніше. Тласкала постійно вела війни з ацтекською імперією та ніколи не належала до її складу. Кортесу, щоб посилити свої позиції, важливо було використати протиріччя між цими містами, оскільки він усвідомлював нечисленність свого загону у порівнянні з бага-

тотисячними арміями народів Центральної Америки. Однак беззаперечною перевагою іспанців було їхнє озброєння. По-перше, вони володіли сталевую холодною зброєю (мечі, палаши) та арбалетами. По-друге, вони мали вогнепальну зброю-аркебузи (попередники мушкетів), які здійснювали величезний психологічний вплив на індіанців, які ніколи в житті не бачили нічого подібного. По-третє, це іспанська кіннота, що мала величезне значення, незважаючи на її нечисельність: індіанці ніколи не бачили коней, тому крім забезпечення додаткової маневреності на полі бою, один вид цих великих тварин у русі, та ще й з озброєними палашами вершниками викликав жах у туземців. По-четверте, це захисне озброєння, оскільки звичайний іспанський жовнір носив металевий шолом, а також кірасу, або принаймні нагрудник. Офіцери використовували більш складні шоломи-маріони.

Щодо війська ацтеків, то, як виявили іспанці одразу після початку компанії, воно було величезним та добре організованим. Їхня військова структура вийшла за межі вільних племен і тому армія формувалася майже таким чином, як і європейські полки. Військова підготовка була для ацтеків складником загальної освіти. Знатні ацтеки училися у школі, яка в мові ацтеків «Науатль» називалася «лальмекак», а прості люди – у «тельпочкалі». Тут їх навчали стрільбі з луку та киданню дротиків, а також володінню холодною зброєю. У ацтекському війську існувала складна ієрархічна система командного складу: воїн знаходився у підляганні командирі області і нарешті, главі держави – імператору. Озброєння ацтекських воїнів значно поступалося іспанському, хоча було досить різноманітним, і включало: лук зі стрілами, дротики, пращі, комбінацію сокири і спису (тепостопіллі) та дерев'яний меч (макуаціль). Так, тепостопіллі з довгим древком виготовлювався з дерева, а його лезо обрамлялося гострими, як бритва уламками обсидіану. Макуаціль являв собою дерев'яний меч, довге широке «лезо» якого було з обох боків «утикане» уламками обсидіану. Існували як одноручні, так і дворучні варіанти таких «мечей». Ацтекське захисне озброєння виготовлювалося з прошитої бавовни у вигляді короткої туніки (ічкауіпіллі) або жилету (еуатль), часто прикрашених різнокольоровим пір'ям місцевих птахів. Ацтекські воїни, яким вдалося узяти в полон двох ворогів, нагороджувалися особливим «одностроєм» - тлауцтлі – з тканини та пір'я червоного кольору з характерними чорними смугами, що мали назву «подряпини яструба», високою шапкою конічної форми (теж з червоного пір'я) та щитом (чималлі), що мав бамбукову основу, наповнювач з бавовника та шкіряну поверхню. Нижній край чималлі часто прикрашався кольоровим пір'ям, яке також мало мету відхилити стріли від ніг.

Більшу частину війська ацтеків становила легка піхота, озброєна досить обмеженим арсеналом зброї нападу, до якого входили: списокидалка (атлатль), лук та стріли, дерев'яний меч (макуаціль), дерев'яний спис – алебарда (тепостілли). Усі ацтекські воїни мали щити. Для координації дій військ на полі бою використовувалися барабани. Під час походів більшу частину вантажів ацтекської армії переносили молоді воїни та раби. Зброя, одяг та припаси прив'язувалися до дерев'яного каркасу, який закидувався на спину та закріплювався лямкою через груди. Носильники звичайно несли накидку та щит свого володаря, а також тепостілли. Привілейованими воїнами, що належали до еліти ацтекського війська були воїни Ягуара, Орла, та Койота, що мали право носити відповідні однострої. Капітани (сотники) у загонах ацтеків носили закріплену на спині незвичайну прикрасу-відзнаку, що виготовлялася з дерева, тканини, пір'я та мала достатньо великий розмір. Багато ацтекських воїнів носили серги у вухах, з волокнами необробленої бавовни в них, а також золоту прикрасу під носом у кшталті півмісяця (якамецті) – на честь богині Місяця та покровительниці прядіння Тласолтеотлі. Обов'язковим атрибутом одягу ацтекського жовніра була набедрена пов'язка – макстлатль, яку ткала та вишивала дружина або матір воїна. Ацтекське військо було взуте у сандалії, що являли собою сплетені з трави підошви, до яких кріпилися бавовняні смужки, які зав'язувалися навколо ноги. За традиціями ацтеків одяг воїна після його смерті належало спалити, однак, опинившись під владою іспанських колонізаторів нащадки великих ацтекських воїнів продовжували зберігати предмети їх одягу, як головні родинні реліквії. Ацтеки при наступі звичайно розгортали воїнів у розсипну лінію. Наперед висувалися два-три солдати, що розмахуючи макуацільми вигукували образи на адресу ворога у надії, що той, обурившись, атакує центр головної ацтекської армії. За ними розміщувався, на перший погляд, випадковий набір воїнів. Однак у дійсності ацтеки, що мали різний бойовий досвід, розміщувалися так, що новачки могли закріпити свої навички, воюючи пліч-опліч з досвідченими ветеранами. Найбільш підготовлені воїни складали більшу частину бійців у перших рядах.

16 серпня 1519 р. експедиція Кортеса вирушила вглиб континенту. Їй належало піднятися від прибережної рівнини в районі міста тотонаків Семпоала по скелястих гірських ланцюгах на Мексиканське нагір'я. Спочатку погода зіпсувалася, але коли іспанці та їх союзники вийшли на відкриту місцевість, їх чекали сприятливі обставини та зустріло дружньо налаштоване населення. Незабаром після цього до Кортеса прибули послы від Монтесуми. Вони принесли з собою багаті дари та послання імператора з проханням не йти до Теночтітлану.

Але Кортес продовжив свій марш на столицю ацтеків, до того ж заключивши союз з їхніми найбільшими ворогами – тласкаланцями. Під час походу іспанці зіштовхувалися з різними перешкодами, що створювали ацтеки на їхньому шляху, щоб змусити військо Кортеса зійти з прямої дороги на маршрут, де проти нього легко було організувати засідку. Але кожного разу Кортес наказував розчистити шлях і його загін продовжував рухатися прямою дорогою, що проходила між двома найвищими горами (та діючими вулканами) у регіоні – Попокатепетль та Істаксіуатль, а потім спускалася в долину Мехіко, де у всій своїй величі розміщувався Теночтітлан в оточенні мальовничих озер та полів маїсу. Кортес увійшов у місто по дамбі, прикрашені й квітами. Попереду їхали чотири вершника, за ними йшов загін європейців, а далі – індіанці – союзники Кортеса. Монтесума вітав їх, очевидно, розцінюючи прибуття Кортеса як фатальне. Незважаючи на те, що усі обставини були на боці Монтесуми, він дозволив Кортесу підкорити себе в психологічному плані. Так імператор ацтеків став бранцем іспанців, хоча і в золотій клітці. Після загибелі Монтесуми Кортес втратив можливість вплинути на ацтеків, які підняли повстання проти іспанців у Теночтітлані. Іспанцям на чолі з Кортесом вдалося утекти з міста, але з великими втратами. Ця подія отримала назву «La Noche Triste» (ісп. Ніч Смутку). Незважаючи на вимушену втечу з Теночтітлану Кортес вирішив знову захопити місто. Куїтлауак, брат та наступник Монтесуми помер від оспи і імператором ацтеків став їх племінник Куаутемок. Незважаючи на свій молодий вік (25 років), він уже був досвідченим воїном і сповненим рішучості чинити спротив іспанцям, наказавши організувати спостереження за ними, де б вони не знаходилися.

28 грудня 1520 р., через шість місяців після «Ночі Смутку» війська Кортеса вирушили в новий похід на Теночтітлан. На цей раз Кортес приділив значно більшу увагу логістичному забезпеченню (стосуючи сучасну термінологію) операції. Він тепер краще розумів, як зручніше використати дамби в обороні, а також для того, щоб відтягти супротивнику шляхи до відступу. На підставі отриманого досвіду він вирішив застосувати кораблі, щоб узяти під контроль озеро Тескоко, для цього наказав спорудити 13 розбірних бригантин, які можна було доставити на озеро. Коли бригантини були готові, їх доставили в Тескоко під охороною 200 іспанців та 20 тис. туземних воїнів. Тим часом три кораблі допливли до Вілла-Рікі на узбережжі. Вони привезли підкріплення – 200 добре озброєних іспанців та 80 коней, а також домініканського монаха з папською буллою, у якій оголошувалося вибачення усім, хто воює з «невірними». Загін Кортеса рухався найтруднішим маршрутом через гори, але стрімкі підйоми та холод були менш небезпечні, ніж засідки індіанців. План Кортеса полягав у тому,

щоб оточити Теночтітлан. Чекаючи, поки складуть бригантини, він скерував свої війська навколо озера, щоб гарантовано відрізати ацтеків від шляхів, якими вони могли отримувати продовольство та підкріплення. Це призвело до жорстоких битв за міста Куаунауак, Сочимілько та Койоакан. До того часу, коли Кортес планував закінчити обхід озера Тескоко, повинно було закінчитися будівництво каналу від міста Тескоко до цього озера, на спорудженні якого протягом двох місяців працювали 8 тис. людей, а бригантини-готові до проведення операції. 28 квітня 1521 р. бригантини увійшли в озеро. Загін Кортеса тепер включав 86 кавалеристів, 700 піхотинців, у т.ч. 118 аркебузирів та арбалетників. У нього були три великих гармати та 15 легких фальконетів. 300 солдат були виділені для обслуговування бригантин, на кожній з яких була гармата. Чисельність індіанців-союзників (тласкаланців) становила 25 тис. чол. Кортес поділив свої наземні війська на три частини, які розміщувались таборами на кожній з трьох головних доріг. План полягав у тому, щоб вони атакували місто одночасно з трьох різних боків. Тлакопанську дорогу (і дамбу) контролював Педро де Альварадо, а Койоаканську – Кристобаль де Олід. Гонсало де Сандоваль командував військами в районі третьої дороги, хоча його основним завданням було захоплення Істапалапи. Альварадо і Олід зруйнували акведук у Чапультепеку, яким у Теночтітлан надходила прісна вода. Зайнявши Істапалапу, Сандоваль висунувся вперед, щоб заблокувати північну дорогу. Це означало, що Теночтітлан тепер повністю відрізаний та не зможе отримувати продовольство та підкріплення. Кортес віддав наказ розпочати наступ по двох дамбах. Наступ успішно розвивався, іспанці та їх індіанські союзники досягли передмість, а потім увірвалися на головну площу міста, де знаходився Великий храм (Теокаллі). Розкидавши жреців, вони почали руйнувати статуї богів. Обурені таким кощунством, ацтеки здійснили контратаку та змусили іспанців до безладного відступу, який ледве не став другою «Ніччю смутку», але його зупинила іспанська кіннота, що дуже своєчасно прибула та змінила хід битви. Під час другої атаки Кортес наказав зруйнувати головні споруди в центрі міста, у т.ч. палаци Монтесуми та Ашаякатля, але ацтеки щоразу відновлювали укріплення. Тому новий план Кортеса вимагав знищення усіх будинків та використання отриманих у такий спосіб уламків для того, щоб засипати ними канали у дамбах. Як результат, ацтеки вже не могли розчистити їх знову, а також створювався відкритий простір, на якому кавалерія та артилерія могли вільно маневрувати. Кортес дав Куаутемоку останній шанс вирішити питання миром, але відповіддю стала масована атака ацтеків, яка була відбита вогнем іспанської артилерії. Кортес неохоче розпочав наступ, продовжуючи знищувати усі споруди в ході просування впе-

ред – він, без сумніву, волів би захопити неушкоджене місто, а не купу каменюк. Був спалений палац Куаутемока та храм Теокаллі на головній площі. На момент закінчення битви за Теночтітлан понад 90 % будинків міста було зруйновано. 13 серпня 1521 р., ще раз запропонувавши Куаутемоку перемовини і знову діставши відмову, Кортес видав наказ про заключний штурм, який перетворився у бойню ацтеків, які ще залишилися в живих – більшість з них вже або загинули у бою, або померли у своїх будинках та на вулицях від голоду, що був викликаний блокадою міста. Ацтеки, що намагалися втекти на каное, були перехоплені бригаantinaми. Помітивши, що чотири великі ацтекські піроги (каное) намагаються перетнути озеро, бригантина почала переслідування, загрожуючи розчавити одну з них. У цей момент ацтеки почали просити іспанців не топити їх, оскільки на борту знаходився їх тлатоані (імператор). Тоді Куаутемок запропонував себе в якості заручника, щоб не зробили шкоду його дружині та людям, які були з ним. Куаутемока відправили до Кортеса, після чого бій був припинений. Ацтекам, що залишилися в живих, дозволили залишити місто після того, як вони загасили пожежі та поховали померлих. За час трьохмісячної облоги, за деякими даними, загинуло та померло від голоду від 120 тис. до 240 тис. ацтеків. Ввечері того дня, коли був захоплений Теночтітлан, стався сильний шторм, що супроводжувався громом та блискавками, що ніби знаменували катастрофу, яка тільки що відбулася: імперія ацтеків припинила існування поступившись місцем на Американському континенті новій імперії, яка управлялася з Європи. Приблизно 30 тис. ацтеків отримали дозвіл залишити місто. Вони пішли довгими дамбами, щоб знайти сховище в навколишніх селах.

Індіанські союзники Кортеса, діставши свою частку захопленої здобичі, повернулися до своїх міст та поселень. Свою місію вони виконали: царство терору, в якому вони так довго жили, тепер було знищене. Ацтеки жили на цих землях біля 300 років та їхній войовничий дух постійно змушував їх завойовувати та обертати в рабство інші індіанські племена – спочатку сусідів, а потім і далеких. Імперія і столиця ацтеків вражали розкішшю, але вони були засновані на страху та військовій силі. Головним символом кривавої деспотії ацтеків були теокаллі, широкі сходи яких вели до кам'яних вівтарів, на яких жреці кривавих богів виривали серця із грудей своїх жертв. Причому ацтеки приносили в жертву не тільки полонених ворогів – вони відправляли на вівтар і власних громадян, у т.ч. жінок та дітей. Ацтеки ніколи навіть і не думали розглядати сусідні племена як рівних собі, тому загарблені ними народи відчайдушно намагалися звільнитися від тиранів. Коли ж з'явилася нова сила – іспанці, туземці, що страждали від деспотії ацтеків, побачили в них надію на те, що тиранія може

кінець кінцем припинити існування. Однак неймовірний успіх іспанців видається взагалі дивовижним з огляду на їх відносну малочисельність, навіть із врахуванням внутрішніх суперечностей у імперії. Кортес не тільки проявив себе здібним воєначальником та логістом, він також продемонстрував видатні таланти політика та дипломата, домовляючись про союзи з місцевими народами, підтримка яких була надзвичайно важлива для успіху його місії.

Як тільки імперія ацтеків впала, на її місце надійшла нова форма правління, створена іспанцями. Міста Юкатана так і не отримали незалежність, опинившись у підкоренні іспанцям. Знаходячись дуже далеко від своєї батьківщини, правителям якої потрібен був час, щоб зрозуміти, як зберегти нові колонії, які так неочікувано з'явилися, Кортес став фактичним правителем у Мексиці. Він наказав відбудувати столичне місто на старому місці та назвав його Мехіко. Але відновлювали місто за іспанськими, а не за ацтекськими зразками. Незабаром Мехіко стало найбільшим та найважливішим європейським поселенням на обох американських континентах. Король Іспанії Карл I призначив Кортеса губернатором, генерал-капітаном та верховним суддею на завойованих землях, що отримали назву Нова Іспанія.

Висновки. Країни Центральної та Південної Америки стають дедалі популярнішими DESTИНАЦІЯМИ в українському туризмі. Важливе значення при цьому має обізнаність з їхньою національною валютою, доволі екзотичною як за назвою (кетцаль, лемпіра, колон, кордоба, бальбоа, песо, болівар, гуарані, реал, соль тощо), так і сюжетами, зображеними на банкнотах. Більшість з них присвячені головній події їхньої історії – завоюванню іспанцями земель індіанців (Конкісти) у XV-XVI ст. Це стосується, зокрема, захопленню іспанськими конкістадорами під орудою Ернана Кортеса столиці ацтекської імперії – міста Теночтітлан (сучасне Мехіко) та його героїчній обороні останнім імператором ацтеків Куаутемоком, який зображений на сучасній валюті Мексики – мексиканському песо. Крім переваги в озброєнні (сталеві мечі, вогнепальна зброя та артилерія іспанців проти дерев'яних мечей, списів та шкіряних з пір'ям щитів індіанців) іспанці застосували і ефективні логістичні рішення (бригантини з гарматами на озері Тескоко, блокування джерел постачання міста Теночтітлан, перетин військових шляхів, використання дамб та каналів тощо), що і забезпечило їм кінцеву перемогу. Матеріал статті буде корисний для тих українських турфірм та їх менеджерів, які налагоджують туристичний обмін між Україною та країнами Латинської Америки.

Література

1. Майзингер Р. Конкиста – открытие Америки? / Р. Майзингер // Тайны XX века. – 2014. – №. – С. 20-21.
2. 100 битв, которые изменили мир. Вип. № 152. Теночтитлан – 1519-1521. –

М.: ООО «Де Агостини», 2013. – 29 с. **3.** Все страны мира / Авт. – сост. М.В. Адамчик. – Минск: Харвест, 2008. – 800 с. **4.** Мир в Украине глазами экспертов // Сегодня. – 2015. – 5 февраля. – 800 с. **5.** Трегуб Г. Максим Стріха: Наука - це не засіб задоволення чиєїсь цікавості, а гарантія безпеки держави / Г. Трегуб // Український тиждень. – 2015. - № (377). – С. 22-24. **6.** Туристичне країнознавство: країни-лідери туризму: навч. пос./ За ред. проф. О.О. Любіцевої. – К.: Альтерпрес, 2008. – 436 с. **7.** Плихневич Т. Крах імперії ацтеків (Дурні вести для Монтесумы) / Т. Плихневич // Загадки історії. – 2015. - № 5. – С. 10-11. **8.** Смирнов І.Г. Військова логістика як туристичний ресурс: світовий та український досвід / І.Г. Смирнов // Можливості та розвиток сучасного туризму: світовий та національний досвід: Монографія / За ред. проф. В.М. Зайцевої. – Запоріжжя: ЗНТУ, ТОВ «ЛІПС» ЛТД, 2014. – С. 50-69. **9.** Смирнов І.Г. Військова логістика як туристичний ресурс: український досвід / І.Г. Смирнов // Географія та туризм. – 2014. – Вип. 30. – С. 52-62. **10.** Смирнов І.Г. Військова логістика як туристичний ресурс: на прикладі пам'яток I Світової війни / І.Г. Смирнов // Часопис соціально-економічної географії. – 2014. - № 1 (16). – С. 25-33.

Summary

I.G. Smyrnov Military Logistics and National Currencies in the International Tourist Business in Historical Aspect: Latin American Example.

*Revealed the relationship of military logistics and national currency in the international tourism business in historical perspective on the Conkista example, that is the Spanish conquest of Central and South America, including the Aztec and Inca empires in the XV-XVI centuries. Special attention is devoted to seizure by Spanish conquistadors led by Hernan Cortes Aztec capital city of Tenochtitlan (modern Mexico) and logistical aspects of the operation, which include using of water transport (brigantine), identifying and blocking supply routes of the military equipment, food and water to the Aztec's capital. **Keywords:** military logistics, Conquista, Aztec empire, Tenochtitlan.*

УДК 913(477.87)(036)

І.М. Філоненко

СИРНИЙ ТУРИЗМ: СУТНІСТЬ, ПЕРЕДУМОВИ, ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ

Висвітлена сутність сирного туризму, як одного з перспективних туристичних напрямків; розглянуті історичні особливості сироваріння та його сучасні тенденції. Зазначені країни – найбільші виробники та експортери сирів та країни й місцевості розвиненого сирного туризму. Визначені основні передумови розвитку сирного туризму в Україні, досліджені найбільш перспективні території, об'єкти, та маршрути, які є основою даного виду туризму.

Постановка проблеми. Сучасний туризм став важливою галуззю економіки багатьох країн світу, значні перспективи для його розвитку має й Україна. Серед багатьох його цікавих різновидів можна виокремити гастрономічний туризм, зокрема його сирний напрямок – спеціалізований вид туризму, що має на меті дегустацію, споживання, купівлю сиру безпосередньо у виробника (на фермі, у спеціалізованому магазині, сироварні, дегустаційному залі, на ярмарку чи фестивалі). Сир – найпопулярніший у світі харчовий продукт, він завжди є бажаним атрибутом до столу, а деякі туристи мріють спробувати всі його сорти, побувати на сирних фестивалях, у музеях, присвячених сирній тематиці, на власні очі побачити процес виготовлення сиру та долучитися до цього дійства. То-

му дослідження передумов, особливостей та перспектив розвитку сирного туризму, як однієї з важливих складових сучасних видів туризму, безумовно, є цікавим і актуальним.

Основною метою роботи є вивчення основних світових та українських традицій, територіальних особливостей сироваріння в контексті їх впливу на розвиток сирного туризму.

Виклад основного матеріалу. Сир – продукт, що виготовляється, переважно з коров'ячого молока, але в багатьох країнах світу його виробляють з молока кіз та овець, у Швеції – є сири з молока лося. Історія сиру нараховує близько 7000 років, а його батьківщиною вважають арабський Схід. Хоча вживання цього продукту було відомо ще задовго до нашої ери, але розквіт сироваріння припадає на другу половину XIX ст., коли в Західній Європі звернули увагу на можливість більш вигідно утилізувати молочні продукти. Нині у світі виготовляється близько 2 тисяч сортів сиру, різноманітністю яких ми зобов'язані середньовічним ченцям. Тоді в кожному монастирі були свої традиції сироваріння, які ретельно оберігалися, а під час експериментів у монастирських сироварнях народжувалися нові різновиди цього продукту. Вичинка багатьох сирів зосереджувалася в певних пунктах, звідки сири розсилалися по всій Європі, наприклад, варіння більшості м'яких сирів здійснювалося виключно у Франції, тому їх називали французькими; сири, що виготовлялися тільки в Голландії – голландськими (едамськими), у Швейцарії – емментальськими або швейцарськими тощо.

На сьогодні майже кожна країна з більш-менш розвиненим молочним господарством має сироварні, де готують різні сорти сирів, але деякі держави, завдяки особливим місцевим умовам та традиціям сироваріння, зберегли за собою виключне становище, зокрема: Швейцарія з її альпійською флорою на гірських пасовищах; місцевість Рокфор в департаменті Авейрон (Франція) з її печерами, вкрай сприятливими для дозрівання рокфорських сирів та ін.

Асортимент сучасних сирів дуже різноманітний. Вони відрізняються один від одного за технологічними параметрами, мікробіологічними й біохімічними процесами, хімічним складом, формою та масою, а наявність великої кількості найменувань пов'язують з історичними, національними та географічними особливостями зародження сирів у різних країнах і в різних народів.

Виробляють і їдять сири на всіх континентах, але лідером є Європа та Північна Америка. Тут простежуються високі показники виробництва і споживання сиру. Найбільшим світовим виробником сиру є США, але більшість виготовленого продукту споживається на внутрішньому ринку, потужними експортерами сиру вважається Німеччина, Франція, Нідерланди, Італія, а також Нова Зеландія, Австралія та ін. У деяких країнах Азії та Африки промислове вироб-

ництво сиру перебуває в стадії становлення, простежуються й низькі показники його споживання. З африканських країн слід виділити Єгипет, де близько 40 % одержуваного молока використовується на вироблення сиру в селянських господарствах і на молочних заводах у містах, та Кенію, де виробляється багато видів сирів, в тому числі й на зразок європейських.

У деяких країнах сироваріння досягло рівня мистецтва, й сир став предметом національної гордості, а дегустація та ознайомлення з технологіями його виробництва – важливою складовою турпродукту. Це, в першу чергу, Швейцарія, Італія, Данія, Голландія, Франція. Туристичні бюро Європи вже давно проводять екскурсії в підвали, де визріває сир. Такі візити допомагають відвідувачам отримати уявлення про технологію виготовлення високоякісного сиру, не порушуючи давніх традицій.

Так, італійська провінція П'ємонт раз на два роки приймає на Міжнародний фестиваль сиру кращих сироварів з Італії, Франції, Швейцарії, Нідерландів, Греції та інших країн. У рамках цього фестивалю проводяться дегустаційні сесії й гастрономічні майстер-класи, під час яких виробники діляться досвідом та деякими секретами виробництва того чи іншого сиру. Цікавим є відвідання музею Пармезану при домашній сироварні, що знаходиться в 30 кілометрах від Парми в містечку Соранья (Soragna). Запрошує туристів і "сирний дім" «Грюйер» (Швейцарія), де можна побачити весь процес виготовлення Грюйер і побувати на виставці, щоб доторкнутися руками до шкіри корови й насолодитися ароматами альпійських трав. Скуштувати, оцінити та ознайомитися з виробничим процесом виготовлення одного з найпопулярніших сирів у світі – ніжного французького камамберу, можна в музеї села Камамбер. Як правило, до дегустаційного набору, крім камамбера, додають інші нормандські сири – ліваро, пон-л'Евек, невшатель. Приваблює туристів невелика сирна фабрика у Валлендамі (Нідерланди). Тут є торговий зал із головками знаменитих голландських сирів – гауда й бебі-гауда, едам і маасдам; демонстраційний зал для проведення презентації сиру; можна також продегустувати сири та побачити частину виробництва. До програми сирних турів включають ферму Malga Ciauta, де виробляють традиційний для цього регіону альпійський сир з молока корів, які пасуться виключно на високогірних пасовищах. Відомою є сирна дорога Оссо-Іраті, що проходить Піренеями. Тут простежуються всі етапи виробництва сирів, а подорож по маршруту дає можливість відвідати ферми, літні пасовища, молокозаводи, підвали, де дозрівають традиційні для цих місцевостей овечі сири – brebis des Pyrénées. У агротуристичному комплексі, що неподалік від містечка Мюнстер (Франція, Ельзас) можна простежити весь процес виробництва однойменного сиру, відомого, насамперед, своїм досить різким запахом та яск-

раво-помаранчевою кіркою; дітей пригощають щойно видоєним молоком, дорослим дають продегустувати сир. Неподалік від столиці Південного Тіролю – Тренто, біля підніжжя найвищої тутешньої вершини – гори Мармолада – знаходиться ферма Malga Ciapela, де виробляють один з місцевих делікатесів – сир Miol Malga різної витримки, від якої залежить його смак, а також особливий сир з йогурту. Цікавим об'єктом світового сирного туризму є сироварня E.Graindorge. Сир ліваро відомий у Франції з XIII століття, який за свою популярність колись називали «м'ясом бідняків». У сироварні «Аппенцеллер» (Швейцарія) розповідають усе про сир Аппенцеллер, показують і розповідають, як його виготовляють сьогодні. Після екскурсії з гідом на сироварні можна замовити дегустацію.

В українському сироварінні на сьогоднішній день фахівці розрізняють близько двох десятків великих процвітаючих компаній – виробників, зокрема: «Шосткінський міський молочний комбінат», ВАТ «Галактон»; «Пирятинський сирзавод»; «Баштанський маслосирзавод»; «Хмельницька маслосирбаза», а також об'єднання (холдинги) – ДП «Гадячсир», «Континуум - Льон - Контракт» (об'єднання «Ковельмолоко», «Дубномолоко» та «Новоград-Волинський маслосирзавод») та ін. За згоди керівництва вищезазначених сироробних підприємств цілком реально розробляти сирні тури або ж включати відвідання цих закладів до різних туристичних програм та маршрутів.

Однак сироварні традиції в Україні найкраще збереглися в Закарпатті. Цей регіон вважають «осередком» справжніх українських сироварів, а особливим видом українського сиру є бринза – універсальна їжа на всі випадки життя, без якої важко собі уявити стіл жителя Карпатських гір. Тут можна спостерігати «святкове доїння» овець під час їх проводів навесні на пасовище, коли гуцули зганяють овець в одну отару, влаштовують різні гуляння. У якості гостинця родичам та друзям турист може прихопити бринзу, яка зберегла традиції сироваріння з минулих віків. Звісно, в інших регіонах України також виготовляють різні види сирів, але для цього сирні фабрики використовують новітні технології та спеціальні апарати, використовують інші рецепти, додають інші спеції. А на Закарпатті роблять це з українською душею і своїми власними руками.

Сирний туризм Закарпаття передбачає відвідування полонин, пасовищ; відвідування сироварень; ресторанів, що пропонують послуги дегустації традиційного закарпатського сиру; відвідування тематичних фестивалів; можливість фотографування на полонинах, пасовищах, місцях виробництва традиційної продукції; можливість споживання продукції безпосередньо у місці виробництва; можливість долучитись до процесу виробництва сиру; відвідування інших спеціалізованих заходів.

Одним із брендів Закарпаття, вважається сироварня в Нижньому Селищі Хустського району, де виготовляють три сорти сиру, яких нема в жодному регіоні України: «Селиський», «Нарцис» та «Хуст», і технології приготування яких повністю відповідають швейцарським стандартам. Тут можна на власні очі побачити приготування сиру, послухати розповіді та поради про кращі швейцарські традиції сироваріння, скуштувати та придбати вподобаний сир. Ця сироварня приваблює туристів ще й добре налагодженою інфраструктурою та можливістю поєднувати кілька видів туристичних занять, наприклад, робити велотури, насолоджуватися тонким смаком карпатського вина, відвідати Долину нарцисів, яка за півгодини ходи звідси, на околицях м. Хуст.

З метою розвитку сирного туризму та формування туристичної привабливості регіону, в Закарпатті розробили сирний туристичний маршрут, який проходить територіями Рахівського, Хустського, Міжгірського та Тячівського районів, а кожен учасник, на вибір, може вивчати історію, особливості, технологію приготування сиру, долучитись до його виготовлення. Планування тематичних турів проводиться з урахуванням цікавих подій, наприклад фестивалів «Берлибаський бануш» (с. Костилівка Рахівського району); «Рахівська бринза» (вересень, м. Рахів), «Молочна ріка» (червень, с. Стужиця В.Березнянського району); святкування «Проводів отар на полонину» (Міжгірський, Рахівський, Тячівський райони). Враховується також можливість відвідування тематичних відділів краєзнавчих музеїв «Тваринництво» та «Виробництво сиру». Моделюються та розробляються різні сценарії сирних турів та програм. Перспективними напрямками розвитку «сирних турів», окрім місць, де виробляють сири з овечого та коров'ячого молока, є можливість організації турів на ферми буйволів (Хустський і Тячівський райони).

Цікаві програми розробляються для районів Закарпаття, де є міні-сироварні, яких у гірських селах багато. Учасники цих програм зможуть піднятися на полонини й самостійно взяти участь у виробництві сиру, покуштувати звичайний кисломолочний сир, сири плавлені тверді й м'які, домашній йогурт, ряжанку, класичну бринзу та її різновиди, а також страви, що готують з додаванням цих продуктів, їжу гуцульської, лемківської, бойківської кухні. Кожен зможе погодувати овець, покататися на конях, здійснити екскурсію музеями й відвідати найближчі туристичні атракції. До програми туру можуть бути включені різні об'єкти індустрії туризму Закарпаття: садиби, ресторани, ферми, сувенірні магазини, санаторії та ін.

Перспективним регіоном для розвитку сирного туризму є Косівщина (Івано-Франківська область), в першу чергу, завдяки мистецтву виготовляти сирні іграшки – знаменитих коників, призначених для ритуального з'їдання. Нині такі

іграшки ще роблять у кількох карпатських селах – Брустурові, Річці, Снідавці, а гуцули й сьогодні застосовують коників як ритуальний предмет. У тому ж Брустурові без сирних фігурок не обходиться жодне свято: вони є стравою на весільному столі, на день народження, звичним атрибутом храмового свята, великого, гарно виробленого коника кладуть у святковий кошик на Великдень. Скуштувати й привезти додому такий сувенір – мрія багатьох туристів.

Висновки. На сьогодні у світі є багато музеїв на тему мистецтва сироваріння, проходять всесвітньо відомі сирні фестивалі в Італії, США, Канаді, розробляються цікаві маршрути, мета яких – відкрити туристові дивовижний світ сиру та процесу його виготовлення. Хороше ресурсне забезпечення для сирного туризму у вигляді мережі підприємств по виробництву сирів, унікальних гуцульських традицій сироваріння має Україна, тому нам треба приділяти більше уваги розвиткові цього напрямку, адже сирний туризм сприятиме урізноманітненню вітчизняного туристичного продукту і зможе приносити чималі грошові кошти до державної скарбниці.

Література

1. Історія сиру. [Електронний ресурс], режим доступу <http://vidpo.net/jaka-istorija-siru.html>. 2. Сир. [Електронний ресурс], режим доступу <http://misterhac.appspot.com/uk.wikipedia.org/wiki/Сир>. 3. Сыры и сыроварение. [Електронний ресурс], режим доступу http://www.wiki-znaniye.ru/ru-wz/index.php/Сыры_и_сыроварение. 4. Сирний туристичний маршрут на Закарпатті. [Електронний ресурс], режим доступу <http://goloskarpat.info/zakarpattya/4195-na-zakarpatt-vdkrili-sirniy-turistichniy-marshrut.html#ixzz2yCmIjnjj>. 5. Сыроварня в Закарпатье [Електронний ресурс], режим доступу <http://www.velotour.com.ua/syrovarnya-v-zakarpate-vkusnyj-ukrainskij-brend.html>. 6. Шандор Ф.Ф. Сучасні різновиди туризму: підручник / Ф.Ф.Шандор, М.П. Кляп. – К.: Знання, 2013. – С.272-273.

Summary

I.M. Filonenko. **Cheese Tourism the Nature, Conditions, Features of.**

Highlights the essence of cheese tourism as one of the most promising tourist destinations; considered historical features cheese and its current trends. These countries - the largest manufacturers and exporters of cheeses and developed areas of the country and cheese tourism. The basic premise of cheese Tourism in Ukraine, studied the most promising areas, facilities and routes, which are the basis of this type of tourism in our country.

УДК 911.3

Ю.В. Тертична

УГОРСЬКИЙ ЕТНОС ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК РЕСУРС ЕТНОЕКЗОГЕННОГО ТУРИЗМУ

Україно-угорські зв'язки мають давню історію. Територія теперішньої Закарпатської області часто опинялася в складі Угорського королівства. Це все сприяло тому, що зараз на території Закарпатської області збереглося багато об'єктів етноекзогенного туризму.

Постановка проблеми. Туризм є перспективною галуззю економіки в багатьох країнах світу. Його розвиток – це стратегічний крок для додаткового на-

повнення і бюджету України. Виникають питання: як зацікавити іноземного туриста, урізноманітнити пропозицію туристичного продукту? Відповідь на це запитання знаходиться в самій структурі українського суспільства. Українське суспільство ніколи не було і не є моноетнічним. На етнічній українській території в політичних утворах українців завжди, крім титульного автохтонного етносу, були присутні представники інших етносів. І, звичайно, відбувалася міжетнічна взаємодія, соціально-економічні та культурні взаємини різних етнічних спільнот та груп. Подекуди, окремі з них або їх взаємодія призводить до значних іноетнічних імпульсних інновацій на етнічну територію автохтонного етносу. Багато етнічних спільнот в Україні, з'явившись на її теренах в різні часи, зуміли зберегти свою присутність аж до наших днів [2, с. 165]. Усе це є потенційним ресурсом для розвитку і впровадження нового виду туризму – етноксеногенного. Винниченко І.І. дає визначення етноксеногенному (грец. «етнос» – народ, група, плем'я; англ. «ексеногенетик» – зумовлений зовнішніми причинами) туризму як такому, що передбачає відвідання місць в певній країні (регіоні), у той чи інший спосіб пов'язаних з некорінними (нетитульними) етносами [1].

Мета і завдання. Дослідити присутність угорського етносу на території Закарпатської області. Проаналізувати об'єкти, що можуть використовуватись для розвитку етноксеногенного туризму Закарпатської області.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням культурної спадщини, етноксеногенного та етнічного туризму займаються як іноземні (Х. Райн), так і вітчизняні (І.І. Винниченко, М.Л. Орлова, В.Ф. Кифяк, Н.А. Малова, Ю.О. Венедін, Л.М. Черчик, В.І. Акуленко) науковці.

Виклад основного матеріалу. Угорський етнос становить значну частину людності Закарпатської області. Дані перепису населення (2001 рік) свідчать, що на території Закарпатської області проживає 1 254 614 осіб. З них: українці – 1 010 127 осіб, а угорці – 151 516 осіб [13]. Це говорить про те, що Закарпатська область має значний етнокультурний потенціал і може становити значний інтерес для розвитку етноксеногенного туризму. Потрібно зазначити ще й те, що туристи з Угорщини зацікавлені відвіданням України. Цьому також сприяють історичні україно-угорські зв'язки. За даними Державного комітету статистики України, нашу країну відвідали (в 2013 році) 771 038 туристів з Угорщини [5].

На землях Закарпаття угорські племена селилися з глибокої давнини. 896 року почався перехід угорських кочових племен через Карпати у Середнє Подунав'я, освоєння якого тривало протягом X століття. Однак, починаючи з XI та завершуючи XIII століттям, Закарпаття поступово увійшло до новоутвореної європейської держави – Угорського королівства і тут остаточно утвердилися

угорські королі. За часів татаро-монгольської навали 1241 року орди хана Батия перейшли Верецький перевал, захопили і зруйнували Мукачеве, Ужгород, Тячів і багато інших населених пунктів, проте 1242 року вони раптово пішли з цих земель. 1254 року угорський король Бела IV на спустошені монголами землі Закарпаття запросив італійських і німецьких виноградарів і виноробів. Деякий час частина Закарпаття входила до складу Королівства Руського очолюваного Левом I, одруженого з дочкою Бели IV – Констанцією. Довгий час вся територія Закарпаття належала угорським правителям, але 1541 року центральною Угорщиною оволоділи турки, після чого вона була розділена, а Закарпаття також поділили на дві частини.

Згодом центральні і східні райони краю увійшли до Османської імперії, а західна частина потрапила під владу Габсбургів. Після 160-річного турецького панування, у кінці XVII століття вся територія Угорщини, зокрема і Закарпаття, перейшла під владу Габсбургів. Після поразки Австрії в австро-пруській війні 1866 року, було створено двоєдину державу – Австро-Угорщину. Закарпаття входило до складу Угорського королівства. Територія Закарпаття входила до складу чотирьох комітатів Угорського королівства – Берег, Марамарош, Унг і Угоча [8].

Українці та угорці Закарпаття живуть поруч, але ніби у двох паралельних світах, що не пересікаються. Угорськомовна громада краю інформаційно зорієнтована на угорський материк – не розуміє української, читає угорські газети, дивиться угорське телебачення. Українці ж практично не орієнтуються, що відбувається в середовищі їх угорських співкращан, чим живуть духовно і політично угорськомовні закарпатці. Між двома громадами, що віками живуть поруч – прірва [15]. З політичної точки зору ця ситуація не дуже сприятлива, але для розвитку етноекзогенного туризму може бути дуже цікава.

Пам'ятки багатьох міст і містечок Закарпатської області є наочним свідченням того, що для багатьох угорців з незапам'ятних часів Україна була другою батьківщиною. Зокрема, місто Бєрегово або Бєрегове має ряд ресурсоутворюючих об'єктів:

- Закарпатський угорський інститут імені Фєренца Ракоці II (1996 року) – єдиний в Україні угорський пединститут [7].

- Бюст Ференца II Ракоці. Бюст був відкритий 26 березня 2008 р. на третьому поверсі головного корпусу угорського інституту ім. Ференца II Ракоці. Скульптор Томашка Янош з м. Будапешт (Угорщина). Пам'ятник вилив ливар Імре Варга з м. Карцаг (Угорщина). Дарували скульптуру Фонд «Одріанус Олопівань о Фолвок Културааяерт» (Будапешт), Фонд «Бояї Янош Хонвейд Олопівань» з м. Будапешт [3].

- «Графський двір» князя Габора Бетлена, який в 1620–1621 р.р. був королем Угорщини. Побудована резиденція князя на місці монастиря домініканського ордену (1327–1566 рр.). Це ансамбль споруд XVII ст. Він є найстародавнішою світською будівлею міста [11].

- Родовий маєток Жигмонда Перені розташований на околицях Берегова у с.Чопівці. Місцеві жителі називають його палацом «Півний погріб». Це пов'язано з тим, що в підвалах палацу останнім часом діяв пивбар. Але приміщення має й історичну цінність. Садиба родини Перені налічує вже фактично 200 років. Її будівництво відносять до початку XVIII ст. Саме в цьому скромному будиночку з прикрашеним колонами входом у 1783 р. народився барон Ж. Перені. Тут на стінах є меморіальна таблиця, яку встановили в 1999 р. [10].

- Костел Воздвиження Святого Хреста. В 1686 р. храм у місті Берегово став ареною боїв між австрійськими військами та повстанцями, очолюваними знаменитою Ілоною Зріні. Її повстанці (куруци), зробивши вилазку з осадженого Мукачівського замку до Берегсасу, оточили габсбурзьких військових, які намагалися захиститися за стінами храму [9].

- Пам'ятник угорському письменнику Д.Іешу [14].

- Пам'ятник угорському поету-революціонеру XIX ст. Шандору Петефі розташований у Берегові, на площі Ференца II Ракоці (також є пам'ятник в Ужгороді, він знаходиться на однойменній площі) [14].

- Пам'ятник угорському державному діячу Л.Кошуту [14].

- Бюро Генерального консульства Угорщини (а в Ужгороді розташоване Генеральне консульство Угорщини).

Угорці зацікавлені у тому, щоб сприяти збереженню своєї культурної спадщини. Про це свідчить низка різного роду організацій та товариств серед яких: Демократична Спілка угорців України (1993) (членами якої є: Форум угорських організацій Закарпаття, Товариство угорської інтелігенції Закарпаття, Свалявський угорський культурний союз, Мукачівський літературно-просвітній клуб ім.Ференца Раковці II, Товариство угорської культури Берегівщини й інші), Товариство угорської культури Закарпаття (1993), Товариство угорської інтелігенції Закарпаття (1993), Форум угорських організацій Закарпаття (1995), Закарпатське угорськомовне педагогічне товариство (1996), Закарпатське угорськомовне наукове товариство (1993) та низка інших організацій та товариств [6]. Проходять фестивалі і виставки:

- З 4 до 10 лютого 2013 року вперше відбувся «Тиждень угорських страв» на Берегівщині [12].

- 12-13 березня 2015 року відбулася виставка угорського мережива "Холоші" [4].

- Фестиваль «Червене вино» в Мукачеві вже став традиційним.

Угорщина активно залучає інвестиції. Угорщина та Закарпаття підписали угоду про співпрацю у виконанні проектів розвитку, що здійснюються у рамках Східного партнерства на 2015 рік. Міністр зовнішньої економіки і закордонних справ Угорщини Петер Сійярто зазначив, що уряд надає велику увагу співпраці із Закарпаттям, постійній підтримці угорської меншини.

Висновок. Для людських спільнот, зокрема і для українського етносу, етнічні групи, є важливими з точки зору збагачення загальної культури, мовної палітри, звичаїв, способів господарювання та інших рис. Закарпатська область має значний потенціал для розвитку етноксеногенного туризму на базі угорського етносу. Розвиток етноксеногенного туризму сприятиме кращому розвитку україно-угорських відносин, тим більше, що угорці завжди відкриті до співробітництва.

Література

1. Винниченко І. Єдність через різноманітність // Урядовий кур'єр (Київ). – 2010. – 9 лютого. – С. 9. 2. Власюк О.С., Крисаченко В.С., Степико М.Т. та ін. Український соціум / Власюк О.С., Крисаченко В.С., Степико М.Т. та ін. / За ред. В.С. Крисаченка. – К.: Знання України, 2005. – 792 с. 3. Бюст Ференца II Ракоці в Берегові [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://tourinform.org.ua/byust-ferentsu-ii-rakotsi>. 4. Виставка угорського мережива "Холоші" [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://karpatnews.in.ua/news/96301-v-uzhgorodi-vidbudetsia-vystavka-uhorskoho-merezhyva-kholoshi.htm>. 5. В'їзд іноземних громадян в Україну за країнами, з яких вони прибули, у 2013 році [Електронний ресурс] / Режим доступу 19.02.2015: <http://www.ukrstat.gov.ua/>. 6. Громадські організації національних меншин [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/book/mitr/002.htm>. 7. Закарпатський угорський інститут імені Ференца Ракоці I [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/> 8. Історія Закарпаття [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/> 9. Костел Воздвиження Святого Хреста [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://tourinform.org.ua/kostel-vozdvizhennya-svyatoho-hresta-u-m-berehovo>. 10. Маєток Жигмонда Перені [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://www.zakarpattia.com/?p=724>. 11. "Місто палаців" [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://ua-reporter.com/novosti/71560>. 12. На Берегівщині частувалися по-угорськи [Електронний ресурс] / Режим доступу : http://uzhgorod.in.ua/statti/2013/kuhnya_z_perchikom_na_beregivschini_chastuvalisya_po_ugors_ki. 13. Національний склад населення. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс] / Режим доступу : http://2001.ukrcensus.gov.ua/rus/results/nationality_population/. 14. Пам'ятки Берегового [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/> 15. Угорці Закарпаття [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://zakarpattia.net.ua/Gromada/Autors/128>.

Summary

J.V. Tertychna. **Hungarian Ethnic Group of Zakarpattia Region as a Resource of Etnoekzohenny Tourism.**

Ukraine-Hungarian relations have a long history. The territory of Zakarpattia region often was a part of the Kingdom of Hungary. This all contributed to the fact that in the region remained many objects of etnoekzohenny tourism.

ТУРИЗМ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОХОДІВ

Розглянуто основні складові доходів від туризму, проаналізовано співвідношення доходів від іноземного та внутрішнього туризму у різних країнах світу, у т.ч. й в Україні. Показана динамка структури доходів від туризму у провідних туристичних дестинаціях за останні 20 років.

Постановка проблеми. Туризм, як відомо, явище багатфункціональне. Одна з найважливіших функцій туризму – економічна. Суть цієї функції полягає у сприянні розвитку економіки певного регіону або країни. Проявляється дана функція по-різному і, передусім, через валютні надходження до державного та місцевого бюджетів. Адже туристи завжди витрачають гроші у місці відвідування, внаслідок чого приймаюча сторона одержує доходи.

Доходи від туризму (разом із даними про туристичні прибуття) є одним із ключових показників, що висвітлюються у численних публікаціях різних міжнародних туристичних організацій. Особлива роль у цьому належить Всесвітній туристичній організації – World Tourism Organization (UNWTO) [1]. Її статус зобов'язує акцентувати увагу на міжнародному туризмі. Відповідно й інформація, яку поширює дана поважна організація через свої основні видання, як-от UNWTO Tourism Highlights, UNWTO World Tourism Barometer та деякі інші здебільшого стосується саме міжнародних потоків. Як наслідок, створюється уявлення про домінуючу роль міжнародного туризму серед інших форм сучасного туризму. Не випадково, наприклад, в Україні більша частина туристичних компаній спеціалізується саме на міжнародному туризмі, приділяючи не виправдано мало уваги внутрішньому туризму. Між тим, реальна ситуація свідчить про те, що у доходи на туристичному ринку розвинених країн світу формуються зазвичай за рахунок не міжнародного (точніше, іноземного), а внутрішнього туризму.

Мета дослідження. Проаналізувати внески іноземного та внутрішнього туризму у загальносвітових доходах, а також у доходах найвідоміших туристичних дестинацій, визначити роль у цих доходах внутрішнього туризму.

Викладення основного матеріалу. Статистика щодо надходжень від туризму міститься у щорічних звітах та інших матеріалах UNWTO. Проте, найзручнішим джерелом репрезентативних даних, що дозволяють оперативно відстежувати достатній для аналізу обсяг матеріалу є сайт Всесвітньої Ради з подорожей і туризму – World Travel & Tourism Council (WTTC) [2]. Основне завдання WTTC – економічні дослідження туристичного ринку та інформування світової спільноти зокрема щодо економічної і соціальної ролі міжнародного туризму. WTTC прагне до того, щоб туристична галузь сприймалася в усьому сві-

ті як одна з основних галузей економіки, що може забезпечувати високі доходи і робочі місця. Результатом діяльності організації є щорічні прогнози розвитку туризму у світі, а також в 184 країнах світу, у т.ч. й в Україні. У 1999 р. методика, що застосовується для складання доповідей WTTC була офіційно визнана ООН.

Для аналізу обсягів доходів від туризму нами було використано дані WTTC про надходження від іноземного туризму (visitor exports) і від внутрішнього туризму (domestic travel & tourism spending). При цьому був обраний максимально можливий однорідний за різними DESTИНАЦІЯМИ ряд спостережень – з 1993 по 2014 р. Загальну ситуацію щодо ролі внутрішнього туризму у загально-світовому обсязі доходів від туризму добре ілюструє діаграма на рис.1.

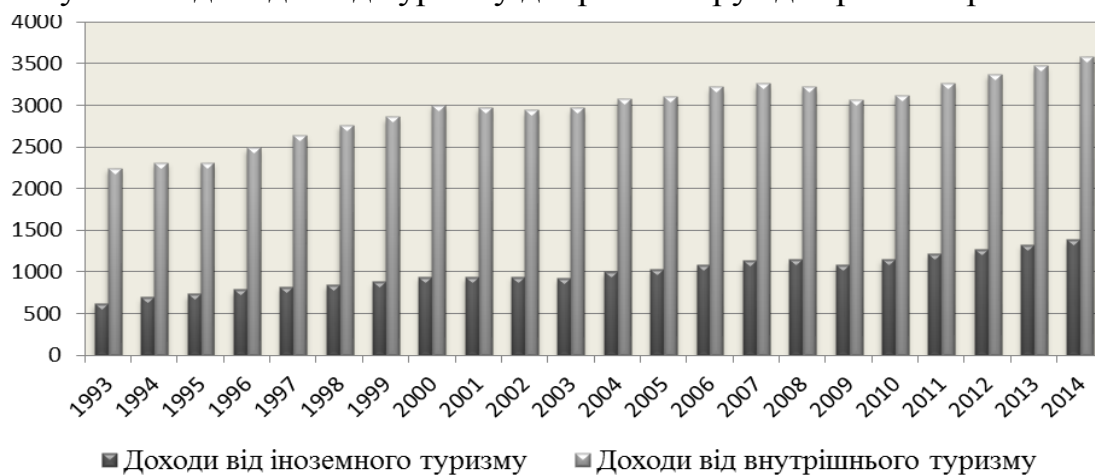

Рис.1. Доходи від туризму у світі (млрд. дол. США)

Як бачимо, доходи від внутрішнього туризму світі набагато перевищують надходження від іноземного туризму. Тоді, як загальні витрати іноземних туристів упродовж всього періоду спостережень не досягали й 1,5 млрд. дол. США, витрати внутрішніх туристів останнім часом перевищили відмітку в 3,5 млрд. Інакше кажучи, частка доходів від іноземного туризму не сягала й 30%, тоді, як на доходи від внутрішнього туризму завжди припадало більш як 70% (рис.2.).

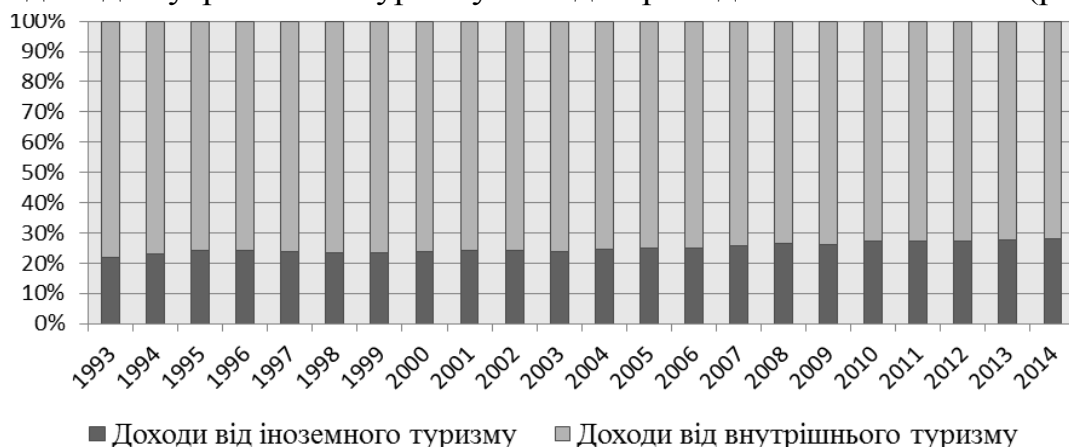

Рис.2. Зміни структури доходів від туризму у світі

За останні два десятиліття внесок іноземного туризму у загальносвітові доходи зріс лише на кілька відсотків і нині внутрішній туризм так само продовжує залишатися на позиціях лідера. Зважаючи на це, ситуація за станом на 2014 р. може вважатися типовою для сучасного світового туристичного ринку (рис.3.).

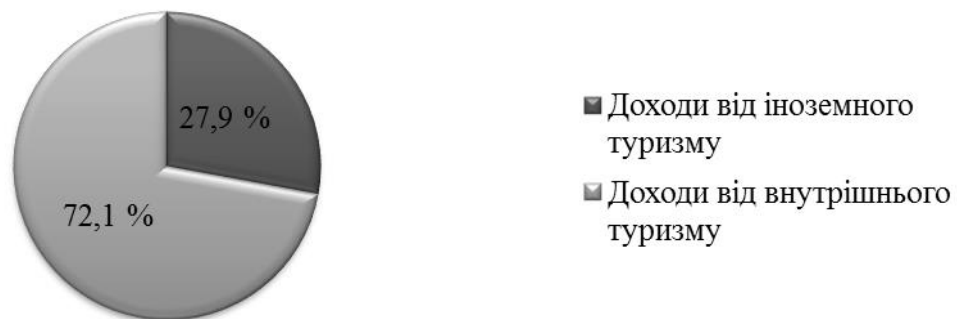

Рис.3. Структура доходів від туризму у світі, 2014 р.

Загальносвітова структура доходів від туризму формується передусім завдяки провідним гравцям на ринку. Серед таких, зокрема, країни, що потрапили у так звану світову топ-десятку держав за обсягом доходів від іноземного туризму (табл.1). В цьому переліку відсутні окремі території Китаю зі спеціальним статусом – Макао (5-е місце) і Гонконг (10-е місце), де внутрішній туризм через малу площу відсутній. Натомість додано узагальнені дані по світу, а також, для порівняння, й по Україні.

Таблиця 1.
Структура доходів від туризму в провідних дестинаціях світу

Країна	Структура доходів від туризму									
	Іноземний туризм (% від загального обсягу)					Внутрішній туризм (% від загального обсягу)				
	2010	2011	2012	2013	2014	2010	2011	2012	2013	2014
Світ	27,1	27,2	27,4	27,7	27,9	72,9	72,8	72,6	72,3	72,1
США (1-е місце)	20,1	20,3	20,6	21,2	21,0	79,9	79,7	79,4	78,8	79,0
Іспанія (2-е місце)	42,5	44,5	45,6	46,9	47,7	57,5	55,5	54,4	53,1	52,3
Франція (3-е місце)	29,5	30,9	31,6	31,9	31,6	70,5	69,1	68,4	68,1	68,4
Китай (4-е місце)	13,0	11,5	10,5	9,7	9,8	87,0	88,5	89,5	90,3	90,2
Італія (6-е місце)	25,9	26,3	27,1	28,3	28,9	74,1	73,7	72,9	71,7	71,1
Таїланд (7-е місце)	64,0	67,0	69,3	72,4	70,1	36,0	33,0	30,7	27,6	29,9
Німеччина (8-е місце)	12,6	12,6	12,7	12,9	12,9	87,4	87,4	87,3	87,1	87,1
Великобританія (9-е місце)	18,9	19,2	19,0	19,7	19,2	81,1	80,8	81,0	80,3	80,8
Україна (48-е місце)	51,9	47,8	49,7	46,8	36,4	48,1	52,2	50,3	53,2	63,6

Аналіз співвідношення доходів від іноземного та внутрішнього туризму у провідних дестинаціях світу свідчить про те, що економічно розвинені країни отримують доходи переважно за рахунок витрат, що здійснюють внутрішні туристи. Найменше домінування внутрішнього туризму у наведеному переліку

країн простежується в Іспанії – тут він забезпечує менш як 60 % усіх доходів від туризму. Найбільше помітний вплив надходжень внутрішнього туризму в Німеччині – понад 87 % усіх доходів від туризму. Такі відміни можна пояснити рівнем розвитку економіки і рівнем доходів на душу населення на користь Німеччини і, як наслідок, вищою вартістю туристичних послуг у цій країні.

Звертає на себе увагу той факт, що серед країн, що розвиваються дуже високою часткою доходів від внутрішнього туризму вирізняється Китай – останніми роками понад 90 % усіх доходів від туризму. Подібне явище пояснюється відомою чисельністю населення Китаю, яке масово подорожує власною країною, витрачаючи при цьому чималі кошти. Разом із тим, доходи від туризму в Таїланді, де національний ринок слабо розвинений, забезпечує у першу чергу іноземний туризм – понад 70 % усіх доходів.

На тлі представлених туристичних дестинацій Україна помітно вирізняється нестабільністю структури доходів від туризму (рис.4.). Якщо у минулому і на початку поточного століття найбільший внесок у загальному обсязі доходів від туризму забезпечував внутрішній туризм, то упродовж 2004-2010 рр. домінантою стає іноземний туризм. Натомість, останніми роками лідерство щодо внеску у доходи країни від туризму знову повернув собі внутрішній туризм.

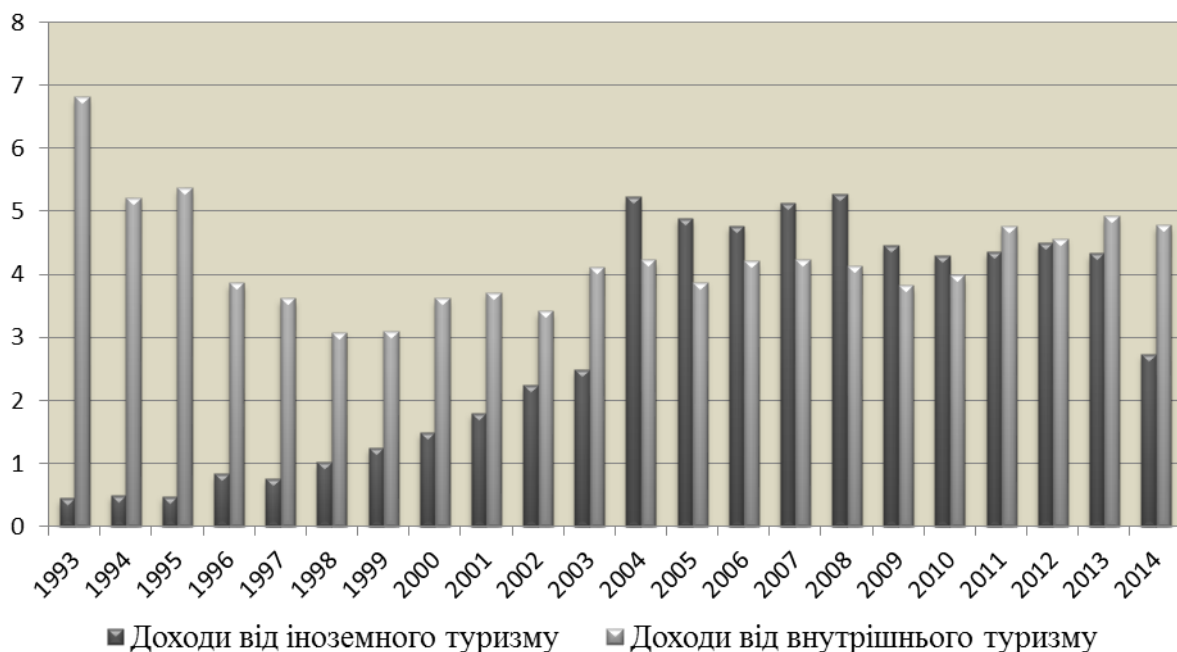

Рис.4. Доходи від туризму в Україні (млрд. дол. США)

Зміни в структурі доходів від туризму в Україні криються в суспільних процесах, що мали місце за визначений період на теренах нашої держави. За умов політичної нестабільності та кризових явищ в економіці доходи країни від туризму формувалися здебільшого за рахунок надходжень від внутрішнього туризму. Адже ні рівень життя більшості жителів України, ні курс національної

валюти аж ніяк не сприяли подорожам за кордон. Як наслідок, переважна більшість потенційних вітчизняних туристів обмежувалися мандрівками власною країною. Водночас політичний неспокій, відсутність гарантії безпеки, а також не належний рівень послуг відлякували іноземних туристів. Це особливо помітно у 1990-ті та у перші роки нового століття, коли Україна для переважної більшості іноземців була невідомою та ненадійною туристичною дестинацією. Короткий період відносного поліпшення зокрема політичної ситуації у 2004 р. стимулював в'їзний туризм і, як наслідок, зростання внеску іноземного туризму у загальні доходи від туризму України, що й демонструє гістограма (рис.5.).

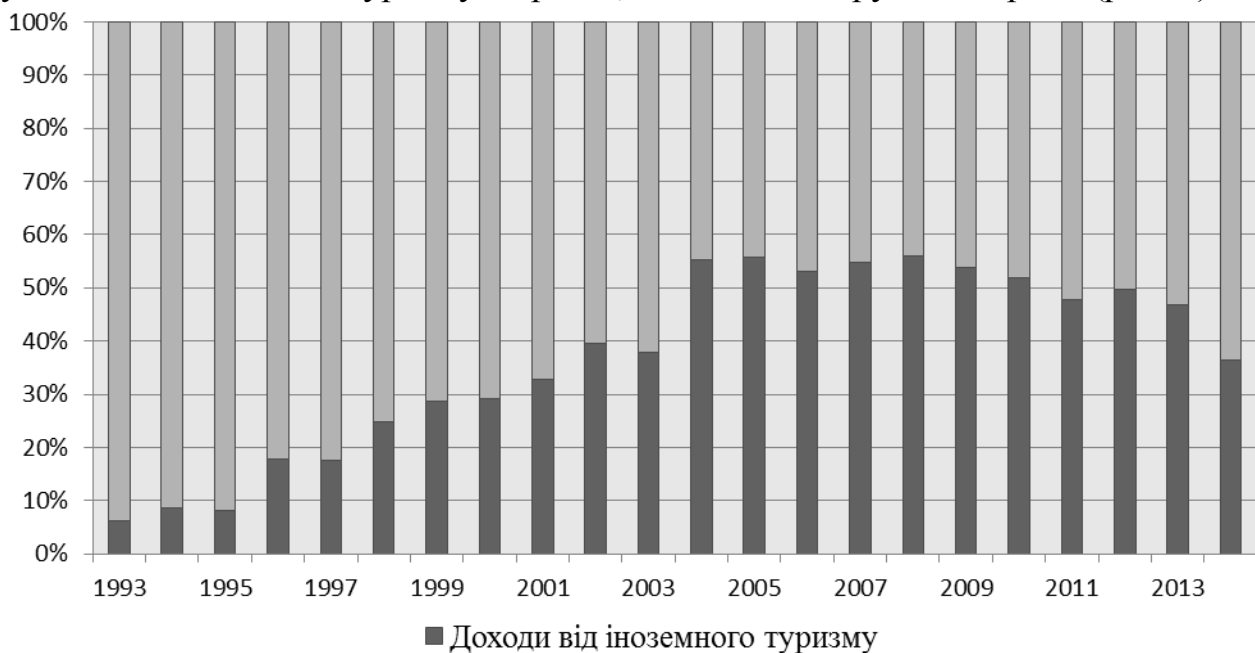

Рис.5. Зміни структури доходів від туризму в Україні

Упродовж останніх років загострення політичної боротьби в країні з подальшою політичною кризою та війною на сході України на тлі надзвичайно складної економічної ситуації та низки негативних соціальних явищ (безробіття, масова втрата житла, вимушена міграція, зубожіння) безумовно вплинули й на туристичний ринок – простежується, як уже зазначалося, тенденція зменшення в структурі доходів країни від туризму частки іноземного туризму.

Для виявлення тенденцій у подальших змінах в структурі доходів від туризму та можливого прогнозування цих змін нами було побудовано графік темпів приросту доходів від туризму в Україні (рис.6.). Аналіз цього показника передусім дозволяє стверджувати про циклічний характер змін, що відбуваються в доходах від туризму в Україні. При цьому помітно, що існує відмінність між циклами, які характерні для змін в доходах країни від іноземного і внутрішнього туризму. Перші супроводжуються великими «стрибками», за яких амплітуда в окремі роки перевищувала 80-110%. Водночас, цикли, притаманні змінам в

доходах країни від внутрішнього туризму є «м'якшими», хоча подекуди й набували амплітуди у більш як 30%. Крім того, різні тренди розвитку вказаних на рис. 6. процесів свідчить про цілком ймовірне у перспективі зростання в структурі доходів Україні частки саме внутрішнього туризму.

Рис.6. Темпи приросту доходів від туризму в Україні (%)

Висновки. Поширене уявлення про іноземний туризм, як основне джерело доходів є не виправданим. Адже аналіз статистичних даних щодо надходжень від іноземного та внутрішнього туризму у світі загалом, а також у провідних DESTINATIONAХ різних регіонів свідчить про домінуючу роль внутрішнього туризму. В Україні упродовж останніх 20 років так само спостерігається тенденція зростання частки доходів від внутрішнього туризму у загальному обсязі надходжень від реалізації туристичного продукту.

Література

1. World Tourism Organization. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www2.unwto.org/>.
2. World Travel & Tourism Council (WTTC) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://92.52.122.233/>.

Summary

V.U. Pestushko. **Tourism as a Source of Income.**

A common understanding of the foreign tourism as the main source of income is not justified. As the analysis of statistical data on earnings from foreign and domestic tourism in the whole world and in the leading destination of different regions shows the dominant role of domestic tourism. In Ukraine, over the last 20 years it is also observed a tendency to increase in the share of revenues from domestic tourism in total revenues from the sale of travel products.

IV. ГЕОЛОГІЯ ТА ГЕОМОРФОЛОГІЯ

УДК 911.3 : 553.04

М.Я. Сивий

ПРО ЗАБЕЗПЕЧЕНІСТЬ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ БУДІВЕЛЬНОЮ СИРОВИНОЮ

Найбільшим обсягом загальних розвіданих запасів та найбільшою різноманітністю видів будівельної сировини із значною часткою в загальнодержавному балансі характеризуються передусім Донецька, Житомирська, Харківська, Луганська й Дніпропетровська області. Забезпеченість населення окремих адміністративних одиниць загальними запасами будівельної сировини коливається в діапазоні 140-1598 т/особу, тобто показники різняться більш ніж у 11 разів. Показники забезпеченості будівельною сировиною мешканців областей прямо пропорційно залежать від територіальної щільності (забезпеченості території) й обернено – від густоти (щільності) заселення регіону. Найвищі показники забезпеченості населення сировиною в Житомирській і Полтавській, найнижчі – в Сумській та Волинській областях. У більшості областей показники забезпечення становлять 300-500 т сировини на 1 мешканця.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Розвиток внутрішнього ринку виробництва будівельних матеріалів неможливий без наявності в країні необхідної бази сировинних ресурсів. Їх роль та потреби зростатимуть по мірі виходу господарського комплексу країни із затяжних кризових процесів і, відповідно, нарощування темпів промислового й цивільного будівництва. З цих причин зрозумілою є спроба проаналізувати сучасний стан забезпеченості регіонів України будівельною сировиною загалом та її окремими видами зокрема, що дає змогу осмислити загальну картину розподілу сировинних ресурсів на території країни та потреби в них регіональних будівельних комплексів.

Останні дослідження й публікації. Ресурсна база будівельних матеріалів України загалом в географічній літературі висвітлена недостатньо. Окремі аспекти проблеми розглянуто в публікаціях В. Єхимова (1990), О. Молчанова (2006), І. Українця (2006), В. Михайлова (2007), В. С. Міщенко (2007), В. П. Руденка (2010), І. Паранька та ін. (2011). Низку робіт з характеристики будівельної сировини Поділля опубліковано М. Сивим (2003-2014). Недавно вийшло в світ монографічне узагальнення з географії мінеральних ресурсів України (М. Сивий, І. Паранько, Є. Іванов, 2013), в якому охарактеризовано у тім числі й стан ресурсної бази будівельної сировини країни.

Виклад основного матеріалу. Природна будівельна сировина в Україні розділена нами на 11 підкласів: цементна сировина, сировина виробництва місцевих в'язучих матеріалів, цегельно-черепична сировина, сировина для виробництва будівельної кераміки, каміння будівельне, каміння пиляльне, каміння облицювальне, піски будівельні, піщано-гравійна сировина, сировина для виробництва пористих заповнювачів та сировина для виробництва скла. Обсяг роз-

віданих запасів різних видів будвельної сировини країни демонструє Державний баланс запасів, поданий у [1].

Аналіз балансу показує, що Україна найкраще забезпечена запасами будвельного каміння (понад 9,4 млрд т), при цьому основні поклади їх зосереджені в Житомирській, Полтавській, Запорізькій, Донецькій та Кіровоградській областях (59%). Повністю позбавлена розвіданих запасів будово-щебінкової сировини Чернігівська обл., погано забезпечені Сумська, Волинська, Чернівецька та деякі інші області.

Цементна сировина зосереджена переважно в Донецькій, Харківській, Львівській, Чернігівській та Івано-Франківській областях (понад 60 %), немає розвіданих запасів у Полтавській, Запорізькій, Вінницькій, Київській, Закарпатській, Херсонській та Волинській областях. Сировина для будвельної і грубої кераміки розвідана в тій чи іншій кількості в усіх областях України. Виділяються за величиною розвіданих запасів хіба що Донецька, Київська, Дніпропетровська, Івано-Франківська та Вінницька області.

В усіх областях відомі балансові запаси будвельного піску, однак при цьому основні запаси їх зосереджені в Дніпропетровській, Донецькій, Харківській, Київській та Херсонській областях. Запаси облицювального каміння концентруються переважно в Житомирській обл., порівняно значними обсягами розвіданих запасів (понад 20 млн. м³) характеризуються Дніпропетровська, Кіровоградська, Миколаївська та Запорізька області. Погано забезпечені області піщаною сировиною для склоробного виробництва – за розвіданими запасами виділяється хіба що Харківська обл., певні запаси сировини є в Донецькій, Запорізькій, Львівській, Закарпатській областях.

Порівняно значними запасами характеризуються розвідані в областях поклади карбонатної сировини для виробництва вапна – особливо в Тернопільській, Херсонській, Вінницькій областях, АР Крим.

За величиною балансових запасів пиляльного каміння виділяються АР Крим та Одеська обл., значні поклади відомі у Чернівецькій, Вінницькій, Миколаївській та Кіровоградській областях. В той же час, в десяти областях повністю відсутня сировинна база стінових матеріалів.

Подібна ситуація і з гіпсовим камінням – значні запаси розвідані лише у Донецькій області, відомі поклади в Івано-Франківській, Тернопільській, Чернівецькій областях та АР Крим. Більшість областей не мають розвіданих запасів гіпсової сировини. Крейда будвельна розвідана у значних обсягах також лише в Донецькій області менші запаси відомі в Луганській, Сумській, Чернігівській, Рівненській і Волинській областях.

Таблиця 1 показує частку окремих видів будівельної сировини адміністративних областей в загальних запасах України, тобто дає змогу визначити цінність та місце кожного виду сировини не лише у структурі сировинного потенціалу областей, але й держави загалом. В таблиці подано також орієнтовне місце кожної адміністративної області за її внеском у формування сировинного потенціалу будівельної галузі України.

Провідну роль в забезпеченні держави різними видами будівельної сировини відіграють такі області як Донецька, Харківська, Житомирська, Луганська, АР Крим. У той же час низька частка в сировинному потенціалі держави Волинської, Черкаської, Сумської та окремих інших областей.

Так, скажімо, Донецька обл., яка займає перше місце в Україні за потенціалом будівельних ресурсів, виділяється високою часткою в загальнодержавному балансі гіпсу будівельного, цементної сировини, глини тугоплавкої і крейди будівельної (відповідно, 65,2; 18,7; 67,4 та 40,9 % від загальних запасів у державі). В Житомирській обл. пріоритетне значення серед будівельної сировини займає облицювальне й будівельне каміння з кристалічних порід (відповідно, 44,6 та 17,9 % від загальнодержавних запасів). В Луганській обл. висока частка будівельної крейди, керамзитової сировини та глини тугоплавкої, у Харківській обл. — цементної сировини, будівельного піску та скляної сировини і т. д. Окрім того, такі області як Донецька, Луганська, Дніпропетровська, АР Крим та деякі інші відрізняються найбільшою різноманітністю видів будівельної сировини, тоді як, скажімо, в Полтавській, Чернігівській, Сумській, Київській областях кількість розвіданих видів сировини значно менша.

Порівняння обох таблиць показує, що найбільшим обсягом загальних розвіданих запасів та найбільшою різноманітністю видів будівельної сировини із значною часткою в загальнодержавному балансі характеризуються передусім Донецька й Житомирська області. Високими показниками вирізняються також Харківська, Луганська й Дніпропетровська області. Областями з найнижчими обсягами розвіданих запасів та низькими частками різних видів будівельної сировини в балансі держави є Волинська, Сумська, Черкаська, Херсонська.

Найбільш об'єктивною та інформативною оцінкою економічної і територіальної продуктивності ресурсів будівельної сировини України була б їх вартісна оцінка, відповідно, у грн/особу та грн/га. Однак, на даний час критерії вартісної оцінки мінеральних ресурсів в нинішніх економічних умовах ще дискутуються.

Потенціал будівельної сировини України

Область	Частка балансових запасів від загальних в Україні, %											
	Гіпс	Вапняк для вапна	Цементна сировина	Камінь облицюв.	Камінь піщаний	Камінь будівельний	Пісок будівельний	Крейда будівельна	Керамзитова сировина	Глина тугоплавка	Цегельно-черепична сировина	Скляна сировина
Донецька	65,2	1,4	18,7	2,7	—	8,1	9,8	40,9	5,8	67,4	7,8	11,5
Харківська	—	1,4	13,7	0,009	—	0,2	7,7	8,6	5,1	—	4,4	42,8
Житомирська	—	—	1,3	44,6	—	17,9	2,9	—	1,2	—	3,2	1,4
АР Крим	0,4	16,5	6,1	1,0	32,8	1,6	0,8	—	9,3	—	1,4	0,3
Луганська	2,6	1,7	—	0,2	4,1	4,4	3,9	19,2	12,7	14,5	3,4	—
Одеська	—	7,6	3,8	0,1	28,9	0,3	5,6	—	10,0	—	3,4	—
Дніпропетров.	—	2,6	2,9	7,7	0,5	5,8	9,9	—	20,9	—	6,2	—
Тернопільська	4,3	26,5	3,4	2,4	0,3	1,0	2,4	2,5	2,6	—	3,1	0,2
Львівська	1,1	7,5	11,3	0,2	0,1	0,5	5,3	0,009	3,2	—	5,7	12,6
Закарпатська	—	2,1	—	8,6	0,1	2,5	1,0	—	1,0	13,7	3,3	8,6
Івано-Франківс.	12,5	4,9	8,2	0,3	0,6	0,5	1,2	—	2,5	—	6,1	—
Запорізька	—	0,1	—	3,5	0,01	10,6	5,3	—	1,3	—	4,8	10,3
Миколаївська	—	2,4	3,9	9,0	5,1	5,1	4,1	—	2,2	—	2,4	—
Чернігівська	—	—	10,7	—	—	—	3,9	6,7	0,5	1,1	3,6	6,0
Чернівецька	10,3	1,2	0,3	0,1	11,3	0,1	0,6	—	0,6	1,5	2,9	2,4
Вінницька	—	6,2	—	3,6	12,0	5,3	1,5	—	2,0	—	5,6	—
Хмельницька	3,3	4,4	5,0	—	2,9	3,6	2,6	0,3	2,1	0,1	3,9	0,1
Київська	—	—	—	1,4	—	1,5	8,8	—	7,9	—	7,7	0,7
Рівненська	—	—	6,6	3,2	0,03	6,1	2,0	6,0	—	—	1,8	1,3
Полтавська	—	—	—	—	—	14,3	3,8	—	3,8	0,6	4,0	—
Херсонська	—	12,7	—	—	2,1	0,4	6,6	—	—	—	1,6	—
Кіровоградська	—	0,07	0,4	6,8	0,5	7,9	1,6	—	1,4	—	2,9	—
Сумська	—	—	—	—	—	0,1	3,3	10,3	1,5	—	4,4	0,8
Черкаська	—	—	0,1	4,1	—	1,9	2,9	—	2,2	1,0	4,3	—
Волинська	—	—	—	—	—	0,2	1,9	5,4	—	—	1,7	0,9
Разом:	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Інвентаризація усього наявного фонду родовищ корисних копалин держави та їхня подальша оцінка відповідно до кон'юнктури ринку, визначення потенціалу МСР окремих адміністративних одиниць (областей, районів) у гривневому еквіваленті, вартісна оцінка окремих видів мінеральної сировини в структурі МСР адміністративних одиниць – завдання, які варто вирішити найближчим часом.

Таблиця 2

Економічна і територіальна продуктивність запасів будівельної сировини України

Область	Забезпеченість території загальними запасами т/га	Забезпеченість населення загальними запасами т/особу	Індекс забезпеченості території областей	Індекс забезпеченості населення областей	Ранг області за індексами забезпеченості	Рівень забезпеченості областей
Житомирська	687	1598	1,92	3,41	2/1	Високий
Полтавська	545	1049	1,52	2,24	3/2	-//-
Донецька	940	560	2,63	1,19	1/8	-//-
Рівненська	453	788	1,26	1,68	5/4	-//-
Запорізька	484	728	1,35	1,55	4/6	-//-
Кіровоградська	368	892	1,03	1,90	9/3	-//-
Хмельницька	372	576	1,04	1,23	8/7	Середній
Миколаївська	358	742	1,0	1,58	11/5	-//-
Тернопільська	414	526	1,16	1,12	7/10	-//-
Івано-Франківська	417	421	1,17	0,89	6/14	-//-
Луганська	365	423	1,02	0,90	10/13	-//-
Вінницька	329	529	0,92	1,13	14/9	-//
Дніпропетровська	373	355	1,04	0,75	8/16	-//-
АР Крим	322	428	0,90	0,91	15/12	-//-
Чернівецька	372	333	1,04	0,71	8/19	Помірно низький
Закарпатська	339	348	0,95	0,74	13/17	-//-
Чернігівська	176	508	0,49	1,08	20/11	-//-
Львівська	349	209	0,97	0,64	12/21	-//-
Київська	216	369	0,60	0,77	18/15	-//-
Харківська	293	333	0,82	0,71	16/19	-//-
Одеська	229	320	0,64	0,68	17/20	-//-
Черкаська	187	302	0,52	0,64	19/21	Низький
Херсонська	131	341	0,36	0,73	22/18	-//-
Сумська	141	287	0,39	0,61	21/22	-//-
Волинська	72	140	0,20	0,29	23/23	-//-
В середньому по Україні	357	469	1	1		

В таблиці 2 для усіх адмінобластей України подано показники забезпеченості їх територій та населення загальними запасами будівельної сировини (т/га і т/особу), а також індекси забезпеченості території і населення областей будівельною сировиною. Індекси ілюструють співвідношення забезпеченості сировиною областей і держави загалом, тобто визначають рівні забезпеченості території і населення адмінобластей у порівнянні із середніми показниками по державі. За основу розрахунків прийняті усі розвідані й узяті на баланс запаси будівельної сировини в кожній області. На основі таблиці побудовано також картосхему забезпеченості будівельною сировиною областей України (рис. 1).

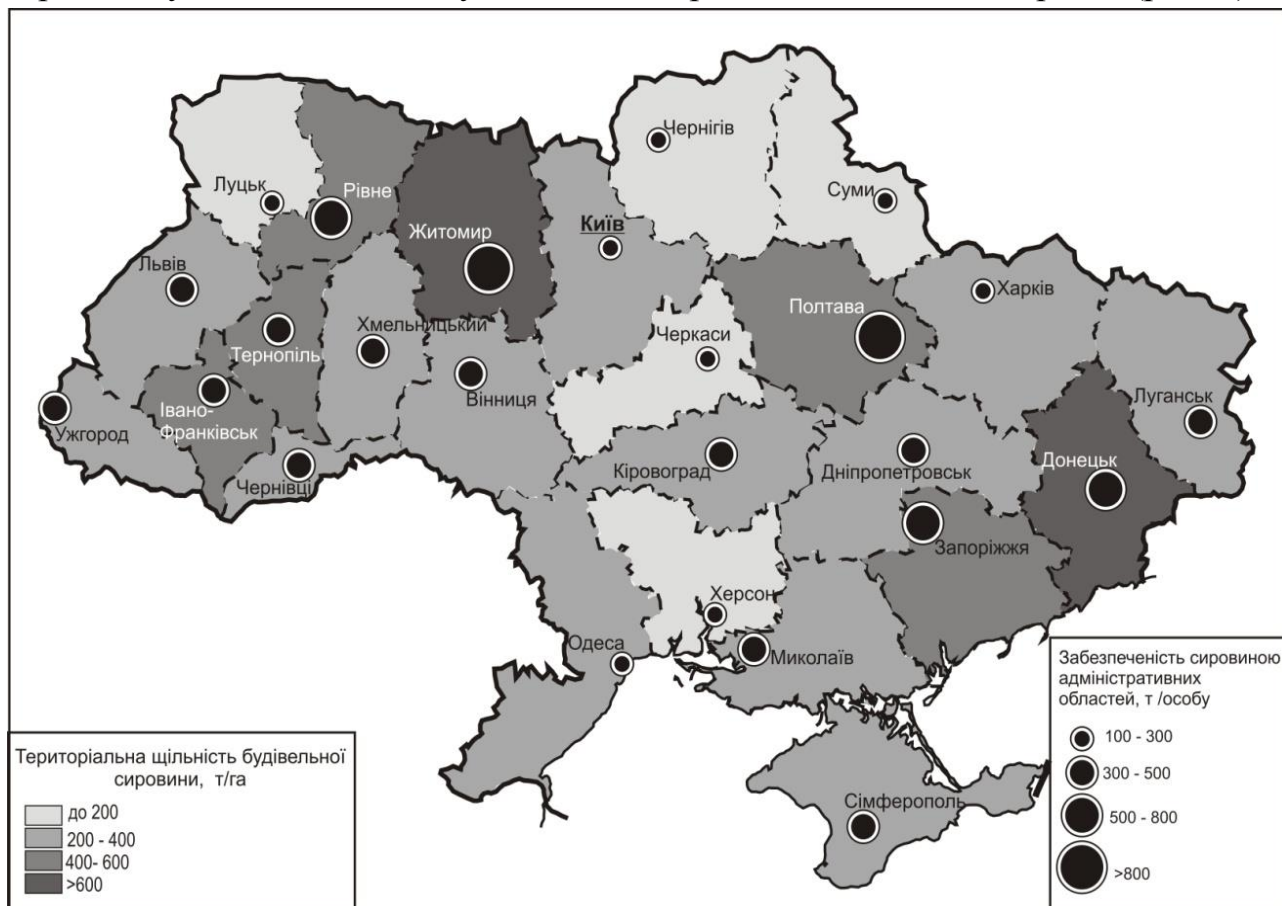

Рис. 1. Забезпеченість областей України будівельною сировиною

Висновки. Аналізуючи рівні забезпеченості загальними запасами будівельної сировини населення й території адмінобластей України, можна констатувати таке.

1. Насиченість адмінобластей (забезпеченість територій) будівельною сировиною становить в середньому 300...400 т/га. Дещо вища вона в Житомирській і Донецькій областях (у 2...2,5 рази), найнижча – у Волинській та Сумській областях. У більшості областей (15) показник коливається в межах 33...500 т/га, ще у 6-ти областях значення його – 100...300 т/га.

2. Диференціація адмінобластей за територіальною щільністю будівельної сировини загалом невисока, значення щільності різняться переважно у 1,5...2 рази при максимальних відмінностях у 13 разів (Донецька та Волинська області).

3. Забезпеченість населення окремих адмінобластей загальними запасами будівельної сировини коливається в діапазоні від 140 до 1598 т/особу, тобто показники різняться більш ніж в 11 разів. Показники забезпеченості будівельною сировиною мешканців областей прямо пропорційно залежать від територіальної щільності сировини (забезпеченості території) й обернено – від густоти (щільності) заселення регіону. Найвищі показники забезпеченості населення сировиною в Житомирській і Полтавській, найнижчі – в Сумській і Волинській областях. У більшості областей (13) забезпечення населення становить 300...500 т/особу.

4. Склавши рангувальні ряди за відповідними показниками забезпеченості, отримуємо таку п'ятірку областей-лідерів за рівнем забезпеченості території й населення загальними запасами будівельної сировини, відповідно: Донецька, Житомирська, Полтавська, Рівненська, Запорізька та Житомирська, Полтавська, Кіровоградська, Рівненська, Миколаївська. В обидві п'ятірки попадають три області – Житомирська, Полтавська і Рівненська. Донецька область не увійшла до другої п'ятірки через найвищу щільність заселення її території. Відповідно, області аутсайтери за забезпеченістю території і населення розвіданими запасами будівельної сировини: Волинська, Херсонська, Сумська, Чернігівська, Черкаська та Волинська, Львівська, Сумська, Черкаська, Одеська. Три області – Волинська, Сумська і Черкаська увійшли до складу обох п'ятірок, вони найгірше забезпечені загальними запасами будівельної сировини.

5. Аналіз індексів забезпеченості територій та населення адмінобластей України будівельною сировиною виявляє подібну картину – до групи лідерів входять Житомирська, Полтавська, Донецька, Рівненська та Запорізька області, групу аутсайдерів складають Волинська, Сумська, Херсонська, Черкаська та Одеська області. Відповідно до значень індексів забезпеченості, адміністративні області було ранжовано на чотири групи: з високим, середнім, помірно низьким та низьким рівнями забезпеченості (табл. 2). Області з високим рівнем забезпеченості характеризуються індексами, які у 1,5...2 рази перевищують загальнодержавні показники, з середнім – мають індекси близькі до середніх по Україні, з низьким – області з індексами забезпеченості, що становлять 20...40% від середніх в державі.

Література

1. Сивий М. Географія мінеральних ресурсів України / М. Сивий, І. Паранько, Є. Іванов. – Львів, 2013. – 683 с.

Summary

M.J. Syvyj. About Building Materials Provision in Ukrainian Regions.

The largest amount of total proven reserves and the greatest variety of building materials with significant share in the national balance sheet are primarily characteristic of Donetsk, Zhytomyr, Kharkiv, Dnipropetrovsk and Luhansk regions. Some administrative regions provision with total reserves of building materials ranging 140-1598 tons / person, so figures differ by more than 11 times. Indicators of provision area residents with building materials directly proportional to the territorial density (area provision) and inversely - the population density of (density) of the region. The highest level of raw materials provision is in Zhytomyr and Poltava, the lowest - in Sumy and Volyn regions. In most areas provision indicators are 300-500 tons of raw material per 1 inhabitant.

НАШІ АВТОРИ:

- Авраменко Віта Василівна** – студентка природничо-географічного факультету СумДПУ ім. А.С. Макаренка
- Афоніна Олена Олексіївна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії Ніжинського державного університету ім. М.В. Гоголя
- Бабич Олена Андріївна** – студентка географічного факультету Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки
- Базелюк Юлія Анатоліївна** – аспірантка Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки
- Безсмертнюк Тарас Петрович** – аспірант Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки
- Бова Олександр Васильович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри загальної та регіональної географії СумДПУ ім. А.С. Макаренка
- Бойко Яна Сергіївна** – магістрантка природничо-географічного факультету СумДПУ ім. А.С. Макаренка
- Войтенко Катерина Борисівна** – магістрантка природничо-географічного факультету СумДПУ ім. А.С. Макаренка
- Воровка Володимир Петрович** – кандидат географічних наук, доцент, декан природничо-географічного факультету Мелітопольського державного педагогічного університету ім. Богдана Хмельницького
- Гавриленко Олена Петрівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри фізичної географії та геоєкології Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка
- Гінзула Мар'яна Ярославівна** – асистент кафедри екології та методики викладання екологічних дисциплін Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка
- Гладич Леся Василівна** – аспірантка Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки
- Гоць Оксана Володимирівна** – магістрантка географічного факультету Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки

- Данильченко Олена Сергіївна** – викладач кафедри загальної та регіональної географії СумДПУ ім. А.С. Макаренка
- Заставецька Ольга Володимирівна** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка
- Заставецька Леся Богданівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії та методики її навчання Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка
- Ільїна Мар'яна Іларіонівна** – студентка географічного факультету Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки
- Корнус Анатолій Олександрович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри загальної та регіональної географії СумДПУ ім. А.С. Макаренка
- Корнус Олеся Григорівна** – кандидат географічних наук, викладач кафедри загальної та регіональної географії СумДПУ ім. А.С. Макаренка
- Краснопольська Надія Володимирівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки
- Маковецька Лариса Олексіївна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки
- Мандрик Ірина Петрівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри країнознавства і міжнародних відносин Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки
- Мельнійчук Михайло Миколайович** – кандидат географічних наук, доцент, декан географічного факультету Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки
- Неліпа Ксенія Григорівна** – магістр географії, секретар деканату природничо-географічного факультету Мелітопольського державного педагогічного університету ім. Богдана Хмельницького

- Нешатаєв Борис Миколайович** – доктор географічних наук, професор, зав. кафедри загальної та регіональної географії СумДПУ ім. А.С. Макаренка
- Отич Людмила Вікторівна** – магістрантка природничо-географічного факультету СумДПУ ім. А.С. Макаренка
- Пестушко Валерій Юрійович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри країнознавства і туризму Інституту міжнародних відносин Національного авіаційного університету
- Потапова Алла Геннадієвна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки
- Пташник Юлія Олександрівна** – студентка географічного факультету Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки
- Приходько Оксана Олександрівна** – магістрантка природничо-географічного факультету СумДПУ ім. А.С. Макаренка
- Редько Оксана Олександрівна** – магістрантка кафедри прикладної екології Сумського державного університету
- Сивий Мирослав Якович** – доктор географічних наук, професор, зав.кафедри географії та методики навчання Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка
- Скороход Світлана Петрівна** – вчитель географії Сумської ЗОШ № 20
- Слащук Андрій Миколайович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки
- Смірнов Ігор Георгійович** – доктор географічних наук, професор кафедри країнознавства та туризму Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка
- Стафійчук Валентин Іванович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри країнознавства та туризму Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка
- Сюткін Сергій Іванович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри загальної та регіональної географії СумДПУ ім. А.С. Макаренка
- Тертична Юлія Василавна** – аспірантка кафедри країнознавства та туризму КНУ ім Тараса Шевченка

- Тюленєва Валентина Олексіївна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри прикладної екології Сумського державного університету
- Філоненко Ірина Миколаївна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії Ніжинського державного університету ім. М.В. Гоголя
- Халіуліна Марина Сергіївна** – магістрантка кафедри прикладної екології Сумського державного університету
- Хряпіна Олена Валеріївна** – магістрантка кафедри прикладної екології Сумського державного університету
- Швець Тетяна Юріївна** – магістрантка географічного факультету Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки
- Шевчук Оксана Анатоліївна** – студентка факультету міжнародних відносин Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки
- Шульгач Андрій Сергійович** – аспірант Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки

ЗМІСТ

Нешатаєв Б.М., Корнус А.О. Видатний географ і лісознавець (до 150 річчя з дня народження Г.М. Висоцького).....	3
--	---

I. ГЕОЕКОЛОГІЯ ТА ФІЗИЧНА ГЕОГРАФІЯ

Нешатаєв Б.Н. Особенности природопользования в Сумском Приднепровье во второй половине XIX века и постантропогенные состояния его ландшафтов	15
Гавриленко О.П. Екогеографія чи геоекологія - екологізація географії чи географізація екології	28
Тюленєва В.О., Редько О.О. Аераційно-кліматична ситуація центральних районів міста	37
Тюленєва В.О., Халіуліна М.С., Хряпіна О.В. Замулення річки Сумка – одна з її екологічних проблем	41
Данильченко О.С. Особливості водного режиму річок Сумської області	44
Шульгач А.С. Біорізноманіття потенційного національного природного парку «Лісова пісня».....	50
Мельнійчук М.М., Безсмертнюк Т.П. Природно-заповідний фонд у структурі рекреаційного природокористування Волинської області	57
Бова О.В., Бойко Я.С. Інтенсивність біологічного вбирання розсіяних металів рослинами автономних лісостепових ландшафтів Сумської області	65
Воровка В.П. Становлення і розвиток поняття «Парадинамічна ландшафтна система»	67

II. ЕКОНОМІЧНА, СОЦІАЛЬНА ТА ПОЛІТИЧНА ГЕОГРАФІЯ

Заставецька О.В., Заставецька Л.Б. Територіальні спільності як основа формування територіальної ідентифікації людей	73
Потапова А.Г., Гоць О.В. Характеристика інвестиційного потенціалу Волинської області	81
Маковецька Л.О., Пташник Ю.О. Суспільно-географічний аналіз промисловості адміністративного району: сучасний стан, перспективи (на прикладі Рожищенського району Волинської області).....	86
Скориход С.П., Сюткін С.І. Просторовий аналіз в суспільній географії.....	93
Краснопольська Н.В., Швець Т.Ю. Вплив виробничо-економічних факторів на якість життя населення адміністративних районів Волинської області	97

Стафійчук В.І. Сучасне сусідське політико-географічне положення України	109
Мандрик І.П., Шевчук О.А. Сучасні особливості розвитку та розміщення промисловості Республіки Білорусь	115
Неліпа К.Г. Загальна характеристика функціонування ринку праці (на прикладі Мелітопольського району).....	126
Корнус А.О., Войтенко К.Б. Географічні особливості розвитку четвертинного сектору економіки регіонів України.....	131
Приходько О.О., Корнус О.Г. Територіальна організація та галузева структура харчової промисловості Сумської області.....	135
Афоніна О.О. Чинники формування і розвитку культурно-освітнього комплексу на прикладі Чернігівської області	140
Бабич О.А., Краснопольська Н.В. Роль суспільно-географічних факторів у формуванні освітньо-виховного комплексу (на прикладі Волинської області)	145
Краснопольська Н.В., Ільїна М.І. Рейтинг адміністративних районів Волинської області за природно-географічними показниками і станом довкілля	153
Авраменко В.В., Сюткін С.І. Особливості дорожньо-транспортних пригод на автошляхах України залежно від рівня соціально-економічного розвитку регіонів та їх туристичної спрямованості	158
Базелюк Ю.А. Значення якості та ефективності медичних послуг в системі закладів охорони здоров'я	170
Слащук А.М., Гладич Л.В. Теоретичні аспекти вивчення сільського розселення.	179
Отич Л.В., Сюткін С.І. Територіальні відмінності якості життя населення Сумської області	186
Гінзула М.Я. Оцінка впливу підприємств легкої промисловості на компоненти навколишнього середовища (на прикладі ПАТ «Текстерно»).....	193

ІІІ. РЕКРЕАЦІЙНА ГЕОГРАФІЯ І ТУРИЗМ

Смирнов І.Г. Військова логістика національна валюта у міжнародному туристичному бізнесі в історичному аспекті: Латиноамериканський приклад	201
Філоненко І.М. Сирний туризм: сутність, передумови, особливості розвитку.....	213
Тертична Ю.В. Угорський етнос Закарпатської області як ресурс етноксогогенного туризму.....	218

Пестушко В.Ю. Туризм як джерело доходів	223
--	-----

IV. ГЕОЛОГІЯ ТА ГЕОМОРФОЛОГІЯ

Сивий М.Я. Про забезпеченість регіонів України будівельною сировиною	229
---	-----

НАШІ АВТОРИ	237
--------------------------	-----

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний педагогічний університет
імені А. С. Макаренка

Наукові записки СумДПУ імені А. С. Макаренка. Географічні науки / голов. ред. Б. М. Нешатаєв. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2015. – Вип. 6. – 244 с.

Комп'ютерне складання та верстання: *С. І. Сюткін*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації
КВ № 15795 – 4267Р від 27.10.2009 р.

Підписано до друку 30.04.2015.
Формат 60x84/16. Гарн. Times New Roman. Папір офсет. Друк ризогр.
Ум. друк. арк. 14,2. Тираж 100 пр. Вид. №

Журнал надруковано на обладнанні
СумДПУ імені А. С. Макаренка
Адреса редакції, видавця та виготовлювача:
вул. Роменська, 87, м. Суми, 40002,
СумДПУ імені А. С. Макаренка

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи
серія ДК № 231 від 02.11.2000 р.